

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

Оқулық

2-бөлім

11

Қоғамдық-гуманитарлық бағыт

Шартты белгілер:

Білімдеріңді тексеріңдер

Тапсырма

III бөлім
Қоғамдық-саяси
ойдың дамуы

IV бөлім
Білім мен ғылымның
дамуы

МАЗМҰНЫ

ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ОЙДЫҢ ДАМУЫ

7-тарау. ЖАҢА ЗАМАН ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ ОЙДЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

§ 27–29. Жаңа заман және қазіргі кездегі қоғамдық ойдың дамуының негізгі бағыттары 8

8-тарау. ХХ ҒАСЫРДАҒЫ БОСТАНДЫҚ ПЕН ӨДІЛЕТТІЛІК ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР

§ 30. М.Ганди және оның бейбіт жолмен қарсыласу идеясы..... 24

§ 31. Мартин Лютер Кингтің ұлы арманы 29

§ 32. Мандела – апартеидке қарсы күресуші 34

9-тарау. ХХ–ХХІ ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ КӨРНЕКТІ САЯСАТКЕР-РЕФОРМАТОРЛАР

§ 33. Мұстафа Кемал Ататүрік – Түрік мемлекетінің негізін қалаушы 40

§ 34. Б.Франклини Делано Рузвельт және оның «Жаңа бағыты» 47

§ 35. В.Шарль де Голль: Франция ұлылығының жаңғыруы 52

§ 36. Г.Дэн Сяопин – көрнекті қытай реформаторы 57

§ 37–39. Ли Куан Ю мен Махатхир Мохаммад: «үшінші әлемнен бірінші әлемге» 63

§ 40–41. Н.Назарбаев және модернизацияның қазақстандық моделі..... 78

БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫ

10-тарау. БІЛІМ АЛУ БҰҚЛАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ РЕТІНДЕ

§ 42–43. Жазу және кітап басып шығару – адамзаттың ең жоғарғы жетістігі 88

§ 44–46. Мектептегі білім беру: ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін 94

§ 47–49. Жоғары білім беру жүйесі: өткені мен бүгінгі 104

11-тарау. ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ПРОГРЕСС

§ 50–51. Ғылыми-техникалық прогрестің тарихи кезеңдері 116

§ 52–54. Ғылыми-техникалық прогресс және қазіргі заманның жаһандық проблемалары..... 122

12-тарау. ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҒЫЛЫМИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

§ 55. Қазіргі кездегі ақпараттық технологиялар 134

§ 56–57. Ақпараттық технологиялардың қоғам дамуына әсері 138

§ 58–60. Қазіргі ғылымның перспективті салалары 145

ГЛОССАРИЙ 157

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 159

III БӨЛІМ

ҚОҒАМДЫҚ-
САЯСИ ОЙДЫҢ
ДАМУЫ

§ 27–29. ЖАҢА ЗАМАН ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ ОЙДЫҢ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

А. Ағартушылық дәуірінің идеялары

Бүгінгі сабақта:

- қоғамдық-саяси ойдың дамуы үшін ағартушылық дәуір идеяларының маңыздылығын бағалаймыз;
- ХІХ-ХХ ғасырлардағы қоғамдық құрылыс туралы философиялық ойдың даму ерекшеліктерін зерттейміз.

Кілт сөздер:

табиғи құқық, билікті бөлісу, келісім, тәуелсіздік, құқықтық мемлекет, либерализм, ұлтшылдық, позитивизм, марксизм, социал-демократия, прагматизм, экзистенциализм

Ағартушылық – ХVІІ–ХVІІІ ғасырлардың соңындағы Еуропа мен Америкадағы идеялық және қоғамдық қозғалыстар. Ол ақыл-ойды барлық тіршіліктің негізгі ретінде сипаттайды. Ағартушылық бағыттың өкілдері табиғатта ақыл-ой бар деп сенді және барлық адамзаттық қоғамды жаратылыстану мен парасат принциптері негізінде қалыптастыруға ұмтылды.

Ағартушылар өздерінің идеялары мен мақсаттары арқылы бостандыққа, молшылыққа, бақытқа, бейбітшілікке және төзімділікке үндеді. Ағартушылар әсіресе өлеуметтік прогреске – адамзаттың білім және адамгершілік тәрбие алу арқылы біртіндеп жетілу заңына ерекше мән берді.

Әр елде ағартушылықтың өзіне тән ерекшелігі болды.

Ағылшын ағартушыларының ішінде Д. Локктың алар орны ерекше, ол адамның өмірге, бостандыққа және меншікке деген мәңгілік қажеттілік принциптерінің құқығын қалыптастырды. Д.Локк феодалдық патриархалдық көзқарастағы корольдың шексіз, құдайдың құдіретіндей билікке ие болуын жоққа

шығарды және конституциялық монархия теориясын қалыптастырды. Локктың пікірінше, тек қоғамдық келісім жолы арқылы құрылған мемлекет қана адамдарға өзінің нағыз құқықтарын кедергісіз пайдаға асыруға мүмкіндік береді.

Локк билікті бөлу теориясын қалыптастырды, ол мемлекеттегі билік тармақтарын заң шығарушы, атқарушы (сот билігі де қосылады) және федеративті (басқа мемлекеттермен байланыс орнататын) деп бөлді. Ол заң шығарушы билікті тек атқарушы және федералдық биліктен жоғары қойды, бірақ халықтың билігінен жоғары қойған жоқ. Локктың пікірінше, тәуелсіздік халыққа тиесілі әрі оның наразылыққа шығуға да құқы бар.

Локктың билік тармақтарын жіктеу теориясын бұдан кейін француз ойшылы Ш.Л. Монтескье одан әрі жетілдірді.

Франциядағы ағартушылық дәуірі М.Ф.Вольтер, Ш.Л.Монтескье, Ж.Ж.Руссо секілді атақты ойшылдар шоғырын қалыптастырды.

Локктан кейін Вольтер әрбір адамның табиғи құқығы болатынын мойындады және оған теңдікті қосты. Қоғамдық ойдың дамуына, Вольтер ұсынған ағартушылық абсолютизмнің тұжырымы үлкен маңыз берді. Ол ағартушылықты қолдайтын корольдың қалауымен қоғам ақыл-парасаттың қалыптасуына жылдам жетуі мүмкін деп санады.

Ш.Л.Монтескьенің идеясы заң шығарушылар мен саясаткерлердің тұтас бір буынына ықпал етті. Монтескьенің пікірінше, адамның бостандығы мемлекеттік билікке тәуелді. Алайда билікті адамдар жүзеге асырады, «билікке ие болған барлық адамдардың оны шексіз пайдалануға бейім» екені сан ғасырлардан бергі тәжірибелерден белгілі. Осындай жағдайларды болдырмау үшін билікті түрлі органдар арасына бөлу қажет. Монтескье билікті заң шығарушы, атқарушы және шексіз билікке балама ретінде сот билігі деп бөліп, билікті бөлу теориясын қалыптастырды. Бұл теория өлі күнге дейін көптеген мемлекеттердің конституциясының басты негізі болып саналады.

Ж.Ж. Руссо адамгершілік қоғамдық және мемлекеттік өмірмен тікелей байланысты деп санады. Ол жекеменшікке және одан туындайтын қоғамдық теңсіздіктерге қарсы болды. Руссо қоғамның игілігі жекетұлғалардың мүддесінен артық екендігін айтты және көтеріліс пен қатыгез билеушілердің көзін жою керек деп есептеді.

Ш. Л. Монтескье

Ж.Ж. Руссо

М. Вольтер

И. Кант

Руссо жекетілганың еркіндігі мен теңдігін қамтамасыз ететін, адамдардың табиғи сипатынан көрініс беретін мемлекет қалыптастыруды ұсынды. Мұндай мемлекет қоғамдық келісім негізінде қалыптасуы керек, яғни мемлекеттегі жоғарғы биліктің иесі халық болуы тиіс.

Руссо республиканың негізін қалаушы басты принцип болып саналатын – халықтың бостандығы қағидасын қолдады. Халық еркіндігі белгілерін *бір тұтастық, бөлінбеушілік, қателеспеушілік, шексіздік* деп көрсетті.

Руссоның идеяларының маңызы да айрықша болды. Осы идеялардың әсерінен референдум, бұқаралық заңның үстемдігі секілді демократиялық институттар пайда болды және халықтық veto, депутаттық өкілдікті мерзімінен бұрын тоқтату, міндетті мандат, сайлаушылардың депутатты кері шақырып алуы секілді саяси талаптар қалыптасты.

Ағартушылық дәуір көзқарастарын классикалық неміс философиясының негізін қалаушы И. Кант одан әрі өркендетті. Оның құқықтық және саяси көзқарасының қалыптасуына Ш.Л.Монтескье мен Ж.Ж.Руссоның идеялары айрықша ықпал етті. Мемлекет қалыптасуының келісімді теориясын қолдайтын Кант құқықтық мемлекет идеалын ұсынды.

Канттың пікірінше, мемлекеттің мақсаты – әркім өзінше түсінетін жеке бір адамның бақытына да емес, құқық принциптеріне негізделген мемлекеттік құрылымға мүмкіндігінше сай болу болып табылады. Осылайша мемлекет адам еркіндігінің барлық өзге адамдар еркіндігімен үйлесуіне мүмкіндік жасайтын құқықтық тәртіппен қамтамасыз етуі тиіс.

Кант мемлекеттік басқару формасының бөлінісі туралы өзінің жіктеуін қалыптастырды (8-кесте).

8-кесте

Басқару формасының жіктелуі

Жіктелудің өлшемдері				
Билікті бөлу		Басқарушылар саны		
Заң шығарушы және атқарушы билік				
Бөлінген	Бөлінбеген	Дара	Бірнеше	Барлығы
Басқару формасы				
Республика	Деспотия	Автократия	Аристократия	Демократия

Канттың пікірінше, басқарудың ең жетілген түрі – республикалық басқару, себебі ол бұл бағытты билікті бөліскен конституциялық монархия деп санады. Кант идеалға апарар жол төңкеріс арқылы емес, тек жоғарыдан болатын реформа арқылы жүзеге асуы тиіс деп атап өтті.

Есте сақтаңдар

Ағартушылық идеясы батыстың саяси және құқықтық мәдениетінің қалыптасуына айрықша ықпал етті.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Ағартушылық бағыт өкілдерінің барлығы қандай идеяға біріктірілді?
2. Қоғамдық-саяси дамудың принциптері мен теорияларын жасаған – ...
  - а) Д. Локк,
  - ә) М.Ф. Вольтер,
  - б) Ш.Л. Монтескье,
  - в) Ж. Ж. Руссо,
  - г) И. Кант.

♦ Тапсырма

Ағартушылардың пікірлерімен танысыңдар, ойлаңдар және оларды сабақ барысында талқылаңдар.

Д. Локк

«Қоғамдық билік немесе адамдар қалыптастырған заң шығарушы орган ортақ игіліктер үшін ешқашан созылмауы керек; бұл үшін билік жауапты, ол әрбір адамның мүлкін сақтауы тиіс. Жоғарғы шенді немесе дәрежесі төмен тұлғалардың ешқайсысы да биліктің шегінен шықпауы тиіс; бұл король үшін де, констебль (полицияның ең төменгі шені) үшін де кешірімсіз.

...азаматтық қоғамда өмір сүретін, ешбір адам, осы қоғамдағы заңдардан үстем болмауы тиіс».

М.Ф. Вольтер

«Бостандық тек қана заңға бағынудан тұрады.

...барлық адамдар тең болып туылады.

Тирандар туралы: «Өзінің қалауынан өзге, басқа заңды мойындамайтын, өзінің қол астындағылардың мүлкін иеленіп алып, оларды кейіннен көршілерінің меншігін тартып алу үшін, соғысқа үйдейтін басқарушы».

Ш.Л. Монтескье

«Бостандық дегеніміз – заң рұқсат бергеннің бәрін істеуге болатын құқық.

Билікті жеке мүддеге пайдаланбау үшін мынадай тәсіл қажет: биліктің әртүрлі тармақтары бір-біріне өзара тоқтам салып отыруы керек.

Барлық биліктің ыдырауы қашанда ұстанымдардың ыдырауынан басталады».

«Салыстырмалы түрде айтсақ, табиғаттың ербір адамды өзінің барлық дене мүшесін еркін басқара алатындай жаратқаны секілді, қоғамдық келісім де саяси ұйымдарға өзінің барлық мүшелерінің алдында шексіз билік береді, міне, осындай ортақ мақсатқа бағытталған билік ... *тәуелсіздік* деп аталады.

... бір ғана ортақ мақсат мемлекетті оның алдына қойған мақсатына, ортақ игілігіне сай басқаруы мүмкін.

Сіздің мемлекеттік мызғымастық туралы айтқыңыз келе ме? Онда барынша, мүмкіндігіне орай, әртүрлі шектерді жақындатыңыз; байларға да, кедейлерге де төзбеңіз. Өздерінің табиғатына сай бір-бірінен ажырағысыз осы екі жағдай ортақ игіліктер үшін бірдей қатерлі».

И. Кант

“Мемлекет – құқықтық заңға бағынған көптеген адамдардың бірлесуі.

Мемлекет – бұл өз еріктері өздерінде, басқа ешкім билік жүргізіп, иелік ете алмайтын адамдардың қоғамы”.

Ә. XVIII–XX ғасырлардағы қоғамдық-саяси ойлардың негізгі бағыттары

Либерализм. *Либерализм* (лат. *liberalis* – еркін) – бұл әлеуметтік философия, идеологиялық ағым және саяси қозғалыс. Ол XVII–XVIII ғасырларда *буржуазия мен интеллигенцияның* абсолюттік құқыққа қарсылық танытып, адам бостандығы үшін күресі нәтижесінде өркениеттің негізін қалыптастырушы құндылық ретінде санала бастады.

Либерализм жекетілгенінің құқығы мен бостандығы халық еркіндігі, индивидуализм, саяси жүйенің ұстанымдары мен институттары (парламентаризм, билікті бөлу, құқықтық мемлекет) секілді идеялар мен теориялардың қалыптасуында маңызды рөл атқарды. Либерализм идеясы Солтүстік Америкадағы 1776 жылы бостандықтарын алған елдердің тәуелсіздік декларациясынан, 1778 жылы қабылданған АҚШ Конституциясынан, 1789 жылы бекітілген адам мен азаматтар құқығы туралы француз декларациясынан көрініс тапты. Бұл идеялар капиталистік қоғамның, нарықтық экономиканың және саяси демократияның қалыптасуында шешуші маңызды рөл атқарды.

XIX ғасырда либерализмнің әлеуметтік негізін *орта таптың өкілдері қалыптастырды*. Англияда Г. Спенсер, Д. Милль, И. Бентам, Францияда Б. Констан, А. Токвиль, Ф. Гизо, ал Германияда В. Гумбольд секілді ғалымдар либералдық дәстүрдің қалыптасуына өз үлестерін қосты.

Есте түсіріңдер

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы либерализмнің дамуы.

Классикалық либералдық доктринаның негізгі ережелері мынадай идеяларды қалыптастырады:

- индивидуализм принциптері: жекелеген тұлғалар барлық қоғамның құндылықтары болып табылады, олар бостандыққа және жекеменшік иеленуге құқылы;
- бостандық, оның ішінде, экономикалық (сауда-саттық, айырбас, бәсекелестік);
- мемлекеттің міндеті шектеулі болуы тиіс: олар сыртқы қауіптерден шегараны қорғау, елдің ішіндегі әлеуметтік тәртіпке жауапты болу, жекеменшікті қорғау;
- билікті үш тармаққа бөлу (заң шығарушы, атқарушы және сот істері), парламентаризмді және демократиялық үрдістерді дамыту.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында, еркін капитализмнің орнын империализм алмастырған кезеңде көптеген экономистер мен әлеуметтанушылар, саясаттанушылар және саяси қайраткерлер өз бағдарламалық реформаларын ұсынды, олар монополистердің өктемдігіне қарсылық білдіріп, еңбекшілер мен халықтың кедей топтарының әлеуметтік тұрмысын көтеруді ұсынды. Ағылшын саясаткерлері Дж.Гобсон, Т.Грин, Л.Хобхауз, неміс экономистері В.Репке, В.Ойкен, итальяндық ғалым Б.Кроч, АҚШ-та Л.Уорд, Дж.Кроули, Ч.Бирдтардың ұсыныстарының өзіндік ерекшелігі болды. Олар либерализмнің жаңа принциптерін қалыптастырды, ол *жаңа либерализм немесе әлеуметтік либерализм* деп аталды.

Олардың ілімдерінде еркін нарық пен еркін бәсекелестік идеялары қарастырылды. Либерализмге тән саналатын индивидуализмде ұжымдасудың артықшылықтары және мемлекеттің қоғам өміріндегі маңызы айрықша аталды. Экономика саласында мемлекеттік бақылауды арттыру идеясы қалыптасты, бұл адам құқығы мен бостандығын қорғау мақсатын көздеді. *«Мемлекеттік әл-ауқат»* тұжырымдамасы ұсынылды, онда тұрмысы нашар халықтың, жұмыссыздар мен науқастар және мүгедектердің мәселесін шешу, зейнетақы мен егде жастағыларға берілетін көмектер, кәсіпкерлер мен жұмысшылар арасында туындаған дауларды реттеуге мемлекеттің араласуы, білім, денсаулық салаларын қолдау мен баспана мәселесі секілді әлеуметтік бағыттар түгел қамтылды. Бұл шараларды «жаңа либерализм» бағытының идеологтері қарастырды, мұндағы басты мақсат әлеуметтік жанжалдардың оң шешімін тауып, төңкеріске жеткізбеу болды. Бұл идеялар XX ғасырдың алғашқы кезеңінде жетекші капиталистік елдер жүзеге асырған реформалардың негізі болды.

«Жаңа либерализмнің» ең маңызды бағыттарына ағылшын экономисі Д.М. Кейнстің идеялары мен ұстанымдары басты негіз болды. Оның ілімі бойынша, либерализм үшін дәстүрлі саналатын индивидуализм, еркін бәсекелестік және еркін нарықтық принциптерін *экономика мен әлеуметтік салаларға мемлекеттік бақылау орнату ұстанымдарымен толықтыру* ұсынылды. Мемлекет өзінің барлық азаматтарын қажетті материалдық игіліктермен қамтамасыз етуге міндетті.

Кейнстің теориясына сай, мемлекет материалдық игіліктерді еңбекшілер мен тұрмысы төмен топтарға қайтадан бөліп беруі тиіс. Оның тұжырымынша, экономиканың дамуы халықтың сатып алу мүмкіндігіне байланысты қалыптасады. Кейнс жұмысшылардың жалақыларын көтеруге және жұмыс істеуге мүмкіндіктері жоқ – зейнеткерлер, балалы әйелдерге, мүгедектер және жұмыссыздарға жәрдем беруді қолдады. Ол мемлекеттің экономика саласына бақылау орнатуын, әсіресе ірі монополистердің қызметтерін реттеуді қажетті қадам деп санады.

Жаңа либерализм қоғамдық-саяси ой-пікірдің маңызды реформалық ағымы болып қалыптасқан кезең 1929–1933 жылдардағы дағдарысқа тұспа-тұс келеді. Дағдарысты еңсеру барысында мемлекеттің қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріне араласу қажеттілігі туындады. XX ғасырдың соңында либерализмнің құндылықтары әлемдік өркениет құндылықтарының негізіне айналды.

Есте сақтаңдар

Бүгінгі таңда либерализм әлемдік қауымдастықтағы ең маңызды идеологиясының біріне айналған. Ондағы жекебас бостандығы, сөз бостандығы, адамның толық құқығы, діни төзімділік жеке өмір мен жекеменшігіне қолсұғылмаушылық, еркін нарық теңдік құқықтық мемлекет, халық билігі, халықтың өз тағдырын өзі шешуі секілді тұжырымы кең таралған.

Ұлтшылдық¹:

– ұлттық артықшылық пен даралық идеясына негізделген идеология, оның басты ұстанымы болып ұлттың² құндылық тезисі саналады, ол қоғамдық бірліктің ең жоғарғы формасы ретінде танылған;

– этникалық аумақтық шегаралары бар мемлекет құру қозғалысы. *Ұлтшылдық XVIII ғасырда жаңа уақыттың қажеттілігі*

¹ Бұл терминді XIX ғасырда философ Гердер және аббат Баррюзем қолданысқа енгізді

² Ұлт – жаңа және жаңаша уақытта қалыптасқан, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-саяси және рухани қауымдастық. Ұлт – адамдардың тіліне, тегіне, дініне және этникалық шығу тегіне қарамастан, индустриалдық мемлекеттегі барлық азаматтарды өзара ортақ мақсаттарға біріктіреді.

ретінде қалыптасты. Тарихқа көз салсақ, адамдар ғасырлар бойы туған жерінде ғана тіршілік кешіп, жергілікті билікті ғана мойындап келді. Алайда жаңа уақытқа дейін саяси және мәдени құбылыстар ұлттық сипатта емес, жан-жақты бағытта дамыды. XVIII ғасырдың соңында АҚШ пен Франциядағы ұлтшылдық, негізінен, азаматтық басымдылықта болды, өйткені мемлекеттің өкілдігі оның азаматтарының саяси шешімдерге белсенді қатысуымен анықталады. Өйткені бұндай шараларда мемлекеттің «ұлтқа еркіндікті» қаншалықты беретін деңгейі көрінеді деп саналды.

Адамның қандай ұлтқа жататыны оның азаматтығы болып саналды. Орталық және Шығыс Еуропаның көптеген елдерінде ұлтшылдық француз отаршылдарына қарсы қозғалыстар өсерінен туындап, этникалық сипат алды.

XIX ғасырдың басында ұлтшылдық маңызды идеологияның біріне айналды, ол капиталистік экономикаға ауысар кезеңде қоғамды біріктіретін күшке ие болды, бұл ұлттық мемлекеттердің рөлін жоғарылатып, олардың экономикалық қуатын арттыруға ықпал етті.

XIX ғасырдың екінші жартысында халықтың қалыптасуы мен ұлттық мемлекеттердің (Германия, Италия, Грекия, Сербия, Болгария және т.б.) құрылу процестеріне байланысты, ұлтшылдық қанат жайды. Ұлт-азаттық қозғалыстарының жетекшілері қалыптастырған ұлтшылдық, Австро-Венгрия, Ресей және Осман империяларының тұтастығына қауіп төндірді, бұл империялар Бірінші дүниежүзілік соғыстан соң ыдырап кетті.

XX ғасырда ұлтшылдық Азия мен Африкадағы көптеген отар елдердің азаттық жолындағы күрестері мен қозғалыстарының идеологиясына айналды, осының нәтижесінде әлемдік отарлық жүйе бұзылып, бірқатар ұлттық мемлекеттер қалыптасты. Соғыстан кейінгі Батыс Еуропада ұлтшылдық бәсеңдеді, бұл Еуропалық қауымдастықта бірігу процестеріне байланысты болды. Ал Шығыс Еуропада ұлтшылдық төңкерістің қозғаушы күштерінің бірі болды. 1989 жылы КСРО-ның ыдырауы, Чехословакия мен Югославия мемлекеттерінің тарауы – осының нақты көріністері.

Қазіргі уақытта ұлтшылдық халықаралық ауқымда өлі де маңызды рөл атқаруда әртүрлі салалардан көрініс беруде. Ұлттық мемлекет түсінігі – либералды-демократиялық мемлекеттің адамдарына төн нәрсе. Бүгінде көптеген радикалдық қозғалыстар өздерінің ұлтшылдық бағыттағы ұстанымдарын ашық білдіруде, ұлтшылдық этникалық, мәдени және діни алауыздықтарға ықпал етуде, мұндай ұлтшылдық басым көпшіліктің көзқарасына сай келмейді.

Шектен шыққан ұлтшылдықты, негізінен, экстремизммен салыстырады, ол көбінесе ішкі және мемлекетаралық жанжалдардың

О. Конт

туындауына себеп болады. Бірқатар мемлекеттерде шектен шыққан ұлтшылдық ресми түрде әлеуметтік қауіпті құбылыс ретінде саналады. Мұндай бағытты әлемдік қауымдастық ресми түрде айыптап, заң бойынша тыйым салады.

Назар аударындар!

XIX ғасырда әлеуметтік ғылымда нақтылыққа ұмтылу қалыптасты: тек байқалатын фактілерді зерттеумен шектелу, құбылыстардың мәнін іздейтін сұрақтарды тоқтату. Бұл жаңа ой-пікір бағыты – **философиялық позитивизмнің** негізіне айналды.

Позитивизмнің негізін қалаушылар француз ойшылы О.Конт пен ағылшын философы Г.Спенсер болды, олар бұл ұғымды «позитив» сөзімен байланыстырды, ол жағымды, нақтырақ айтқанда, пайдалы білім деген мағына берді.

Конттің пайымдауынша, позитивті философия дегеніміз, бұл –

– *бүкіл адамзаттың ой-пайымының жүйеленуі,*

– *біздің шынайы білім бағыттарымыздың позитивті теориялық жүйесі».*

Конттың пікірінше, позитивті философия мемлекеттік қайраткерлерге нақты, дәл, дұрыс тәртіп қалыптастыруға мүмкіндік береді. Саясат енді бақылауға негізделген ғылымның деңгейіне көтерілуі керек.

О.Конт әлеуметтанудың негізін салды, ол – тек әлеуметтік құбылыстарды зерттейтін қоғамдық ғылым, бұл тіршілік ету мен қоғамның дамуы заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді, осының негізінде адамзаттың болашақ құрылымын жобалауға мүмкіндік туады.

Қоғамдық даму заңдары әлеуметтік өзгерістерді – әлеуметтанудың бөлігін (басқа бөлігі — әлеуметтік теңдік) анықтауы керек.

Конт әлеуметтік даму заңын – үш кезеңге бөлінген заңды қалыптастырды, оған сәйкес адамзаттың ақыл-ойының дамуы үш кезеңнен тұрады:

Г. Спенсер

1. **Теологиялық кезең** (1300 ж. дейін.): адамдар әлемде орын алған оқиғаларды, құдайдың құдіреті, рухтар мен жындардың әрекеті деп санады; адамзат жауынгерлік өмір салтымен тіршілік етті, билік діни (оны абыздар, дін қызметкерлері басқарды) және зайырлы (әскери көсемдер басқарды) деп бөлінді.

2. **Метафизикалық кезең** (1300–1800 жж.): дүниетаным нақты, қалыпты бола бастады, құдайлардың, рухтардың, жындардың әрекеттерін «болмыс», «бастапқы себеп» секілді жалпы ұғымдар

ығыстыра бастады; қоғамдағы рухани билікке метафизиктер мен әдебиетшілердің әсері тие бастады, олар «табиғи құқық», «қоғамдық келісім» ұғымдарын алға шығарды. Зайырлы билікті заң шығарушылар жүзеге асырды.

3. **Ғылыми (позитивті) кезең (соңғы):** қоршаған ортаның құбылыстары мен олардың жүзеге асуы және соңғы нәтижелерінің *нақты себептері* белгілі болды; адамзат қоғамы *өндірістік* қоғамға айнала бастады; ғылымның маңызы арта бастады; әлеуметтік және альтруизм идеялары тарала бастады.

Г. Спенсер, өз кезегінде, адамзат қоғамын екі топқа бөлді:

1. **Әскери қоғам** – әскери бағытқа негізделіп құрылған қоғам. Оның белгілері: *мемлекеттің орталықтануы* – мемлекеттік билік халықтың ішкі және сыртқы өмірін бақылауда ұстауға тырысады; жекетілғаның жағдайы *иреархияның қандай сатысына жататындығымен, жаппай мәжбүрлеумен* анықталады.

2. **Өндірістік қоғам, оның белгілері:** қоғамның мүшелері соғыспен емес, өндірістік жұмыстармен айналысады; әрбір жекетілға теңдей құқық иесі деп танылады және барлығы *заң алдында тең деген ұстаным* жүзеге асады, мемлекет *жеке құқықтарды* мойындайды; жекетілғамен қатынас *ерікті келісімдер негізінде* жүзеге асады.

Спенсер қолданысқа енгізген эволюция заңы бойынша әскери үлгідегі қоғам кейіннен өндірістік үлгідегі қоғамға ауысады. Спенсер әлеуметтік өркендеуге сенді әрі сол үшін де өндірістік қоғамға басымдылық берді.

Марксизм – XIX ғасырдың екінші жартысында, немістің философ-ғалымдары К.Маркс пен Ф.Энгельс қалыптастырған әлеуметтік тұжырым, кейіннен олардың ізбасарлары бұл тұжырымды идеологиялық және саяси ағымға айналдырды.

К. Маркс

Ф. Энгельс

Назар аударындар!

Марксизм үш құрамнан тұрады: философия, саяси экономия және ғылыми коммунизм теориясы.

Марксизм философиясы *материалистік диалектикаға* – табиғат пен қоғамтану әдістемесіне негізделеді. **Марксистік саяси экономия**

қоғамның экономикалық өмірінің мазмұны мен формасын және оның қоғамдық өмірдің басқа салаларымен заңдылық байланысын (алғашқы кезекте – саяси) зерттейді. *Ғылыми коммунизм* коммунистік қоғам құрылысын қалыптастыратын тарих, саясат және әлеуметтік-экономикалық заңдылықтарды қарастырады. Марксизмге сәйкес, экономика (алғашқы кезекте өндіріс) қоғамның басты факторы («негізі») болып табылады, ал әлеуметтік психология, саясат, құқық, идеология екінші деңгейдегі («қосымша») негіздер болып табылады. Қоғамдағы қарама-қайшылық пен олардың жеңу жолдары ретінде К. Маркс пен Ф. Энгельс радикалдық саяси бағыт: *капитализмді төңкеріс арқылы құлатып, оның орнына ешқандай таптар қайшылығы жоқ коммунизм қоғамын орнатуды ұсынды.*

Есте сақтаңдар

Маркс пен Энгельстің пікірінше, тарихың қозғаушы күш болып таптар күресі саналды, ол қоғам дамуының кезеңдерін («қоғамдық-экономикалық формация») төңкерістік өзгерістерге алып барады деп пайымдады.

Капитализм коммунизм үшін экономикалық алғышарттар қалыптастырады, алайда буржуазия әлеуметтік-қоғамдық құрылымның өзгеруіне қарсылық танытады; капиталистік қоғамның негізгі табы – жұмысшылар бүкіләлемдік жұмысшылар төңкерісі кезінде буржуазияның үстемдігін құлатып, өздерінің диктатурасын орнатуы мүмкін, олар мемлекеттің қолына экономикадағы жетекші позицияны алып береді.

Буржуазиямен күрес біткен соң жұмысшылар үстемдігі өз-өзінен ыдырайды. Коммунистік қоғам қалыптасады, онда таптар болмайды, бір ұлттың өзге ұлтқа үстемдігі болмайды, қанаушылық жойылады; барлығы ерікті түрде біртұтас жоспар бойынша жұмыс істейді, игіліктерді бөлуде «әркімге – қабілетіне, әркімге қажетіне қарай» деген ұстаным жүзеге асады.

Есте сақтаңдар

Марксизмнің негізгі идеясы тап тартысы үшін буржуазиямен болған күресте жұмысшылардың толыққанды жеңіске жетуі, жекеменшіктің жойылуы және ешқандай тапқа бөлінбейтін коммунистік қоғам құру.

Коммунизм үшін күрес жұмысшылар диктатурасы – жұмысшылардың мүддесін қорғайтын коммунистік немесе социал-демократиялық жұмысшы партиясын құру қажет. Социалистік төңкеріс Еуропадан бастау алады және қысқа уақыт аралығында бүкіләлемдік төңкеріске ұласады деп жоспарланды. Марксизмнің артықшылығы оның әлемдік

жүйеге таралуы мен барлық сұрақтарға толық жауабы болды. XIX ғасырдың соңында марксизм жұмысшылар қозғалысын қамтыды, алайда саяси мәселелерді шешуде ол жетістікке жетпеді. Соның салдарынан бірнеше тармаққа бөлінді.

Социал-демократия қоғамдық-саяси ой-пікір бағыты ретінде Еуропаның жетекші елдерінде XIX ғасырдың соңында қалыптасты. Алғашқы кезеңде ол марксизмнің маңызды қағидаларын қамтыды: олар капитализмді жою және жұмысшылар диктатурасы барысында қоғамды қайта құру, өндіріс жабдықтарын ортақ ету, жалпыға ортақ теңдік. Бұл бағытты ұстанушылардың кейбірі марксистер ұсынған капитализмді төңкеріс арқылы жойып, социализмге ету туралы ұсыныстарды қолдады. Алайда ең соңында социал-демократия қоғамды төңкеріс арқылы қайта құрудан бас тартып, қалыптасқан қоғамдық-саяси институттардың жұмысын қолдады. Социал-демократиялық партиялар қалыптасып отырған жүйеге топтасып, парламенттік партияға айналды.

Социал-демократиялық идеяның қалыптасуына Р. Гильфердинг, Ф. Лассаль, К. Каутский және де басқа ғалымдар атсалысты. Ал социал-демократияның негізгі бағыттарының жетіліп, дамуына Германия социал-демократиялық партияның жетекшісі өрі идеологі Э. Бернштейн айрықша еңбек сіңірді. Ол марксистердің ескі әлемді түбірімен жою, жұмысшылар диктатурасы, бітіспес тап тартысы, әлеуметтік төңкерісті ескі тәртіпті құлататын басты құрал ету секілді марксистік қағидаларын қабылдамады. Бернштейн социал-демократияның «диктатура идеяларына қарама-қайшы келетін, парламенттік қызметке, халық өкілеттілігіне және бұқаралық заң шығаруға» көшу қажеттілігін дәлелдеді. Социал-демократия бетбұрыстың күш қолданатын, төңкерістік формасынан бас тартып, қалыпты әлеуметтік құрылым қалыптастыру жолын таңдады.

Э. Бернштейн

Назар аударыңдар!

XX ғасырдың алғашқы 20-жылдары жұмысшылар қозғалысы мен социал-демократия арасында реформалық социал-демократия мен революциялық коммунистік қозғалысқа байланысты бөлініс туындады. Социал-демократия мен коммунизмнің әлемдік құрылым туралы маңызды мәселеде көзқарастары ортақ болмады.

Прагматизм (грек. pragma – іс, әрекет). XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Еуропа мен Америка елдеріндегі жаратылыстану бағытындағы табыстар мен индустриалдану дәуірінің қалыптасуы,

Ч. Пирс

классикалық дүниетаным жүйесінің дағдарысына өкелді, қоғамда өзгерістер қажеттілігі туындады. Осындай қажеттіліктерге орай, ХІХ ғасырдың 70-жылдары АҚШ-та прагматизм – философиялық ағымы пайда болды, ол ақиқат өлшемі мен мағыналық мәннің тәжірибесіне негізделді.

Ақиқатты прагматизм, объективті шынайылыққа лайықты еместер, пайдалы іс-әрекеттер нәтижесін береді деп есептеді. Прагматизмнің негізін қалаған американдық философ Чарльз Пирс (қандай да бір объектіден практикалық нәтиже тудыратын әрекеттер прагматизм болып саналады деп мәлімдеді. Бұл қағида философия тарихында «Пирстің ұстанымы» ретінде белгілі.

Н.А.Бердяев

Прагматизмнің бұдан кейінгі дамуына У.Джеймс, Д.Дьюи мен Д.Сантаяның еңбектері арқау болды. У.Джеймс ерекше бағыт қалыптастырды, ол «радикалды эмпиризм» деген атауға ие болды. Өмірлік процестерді зерттеу барысында ең маңыздысы басымдылық фактіге берілді. Ол тәжірибе арқылы дәлелдеуге келмейтін, абстрактілі идеяларды жоққа шығарды. «Біз үшін сенетін ең басты нәрсе, – ақиқат», – деген У. Джеймс, ақиқаттың объективті ұғымын, мүддеге сай келетін, прагматикалық пайдалы әрекеттер ұстанымдарына ауыстырды.

М. Хайдеггер

Д.Дьюи прагматизмнің басты мақсатын, адамдардың өмірін жеңілдету мен жақсарту ретінде көрді. Ол қалыптастырған прагматизм бағыты құрал деп қаралды. Дьюи идеялар мен теориялардың барлығы – өмірді қолайлы әрі жайлы етуге арналған жай ғана құрал деп санады.

Р.Рорти қандай да бір таным, тіпті іс жүзінде келген болса да, ол өзінің тарихи дәуірінің деңгейінде шектеулі деп ой қорытты.

Прагматизмге сай жоғарғы абстракциялар, идеялар, философиялық категориялар, теориялар – әрекеттің амалы мен әдістерінің құралы ғана. Олардың барлық әрекеті толығымен өмірлік маңызды істерді шешуге бағытталады. Прагматизмдегі ақиқат – бұл, ең бастысы, пайдалы болу. Ақиқатты бұлай пайымдау, прагматизм философиясын ойға қонымдылық,

тиімділік, қолайлылық ұғымдарына бағыттайды. Дәл осы ұғымдар бұл философиялық бағыттың негізгі категориялары болып табылады. Прагматизмнің дінге деген ұстанымы да осындай көзқараспен үйлесті. Прагматизм бағытының өкілдерінің пікірінше, діни сену себеп қана, ол қандай жағдайда пайдалы болуы мүмкін. Құдайдың идеясы қандай да бір әлеуметтік немесе адамның жеке сезіміне қызмет етсе және пайдалы мақсаттарға қол жеткізсе, оны қолдауға болады.

К. Ясперс

XX ғасырдың екінші жартысында прагматизмнің ықпалы артты, ол тіпті қазіргі кезеңдегі дүниетанымның негіздерінің біріне де айналды.

Экзистенциализм (лат. *existentia* – өмір сүру) – философиядағы ағым, XX ғасырдың басында қалыптасты, адамның ішкі рухани тәжірибесіне назар аудару арқылы жаңа дүниетаным қалыптастыру. Мұндағы басты ұғым – болмыс, ол жанама түрде емес (ақылмен ойлау арқылы) адамға өзінің тікелей жеке өмірі арқылы – экзистенция түсіндіріледі.

Есте сақтаңдар

Экзистенциализм – бұл өмір сүру философиясы, мұндағы «өмір сүру» ұғымына, адамның ішкі болмысы, оның сезімі мен күйзелісі, құштарлығы мен көңіл күйі жатады.

Экзистенциализм идеясы дат философы С. Кьеркегордың дүниетанымдық көзқарасы мен өмір философиясынан¹ туындаған. Бұл бағыт XX ғасырдың басында Ресейде философ Н.А.Бердяевтің еңбектері арқылы қалыптасты. Бірінші дүниежүзілік соғыстан соң экзистенциализм К.Ясперс пен М.Хайдеггердің еңбектерінің нәтижесінде Германияда кең таралды. Ал Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін экзистенциализм идеясы Францияда танымал болды, оған А.Камю мен Ж.П.Сартрдың көркем туындылары мен философиялық еңбектері негіз болды. Экзистенциализмнің ішінде негізгі екі бағыт бар – атеистік (М.Хайдеггер, Ж.П.Сартр, А.Камю) және діни (Н.А.Бердяев, К.Ясперс, Г.Марсель).

Есте сақтаңдар

Экзистенциализмнің басты мәселесі – адамның болмысы.

¹ *Өмір философиясы* – философияның субъективті-идеялық бағыты, XIX–XX ғасырларда Германия мен Францияда қалыптасқан.

Ж.-П. Сартр

Тіршілік болмысты тудырады, адам өзінің болмысын өзі жасайды, ол өзін-өзі қалыптастырып, жүзеге асырады. Осы ойдың негізінде ол еркін болып саналады. Экзистенциализм үшін еркіндік адамның табиғи құпияларына жол табудан, оны еркін етуден және оның «болмыс» қуатын дамытудан тұрады. Ж.П. Сартрдың пайымынша, адам еркіндікте болуы шарт, өйткені ол үшін ешкім де мінез-құлық жүйесіне таңдау жасап, өзіндік «Мен-ін» қалыптастырмайды. Осыдан келіп адамның өзінің әрекеттеріне және оның нағыз адам болып қалыптаспағаны үшін де жауапкершілігі пайда болады.

Есте сақтаңдар

Экзистенциализм адамның белсенділігін, оның еркіндігін қолдайды.

Сондай-ақ экзистенциализм философиясындағы еркіндік жекетұлға болған адамға өзіндік қиындықтарын туындатады. Адам өзімен-өзі болудан қалып, еркіндіктен бас тартуы мүмкін, сөйтіп, барлық адамдар секілді қалыпқа түседі, бірақ бұл жағдай оны тұлғалықтан айырады.

Экзистенциализм бойынша, «Мен» ерқашан да өзіндік келбеті жоқ күшке, жиынтыққа қарсы тұрады, олар таңдауды қиындатады, адамның жеке қасиеттерін жояды, оны барлығы секілді бет-бейнесіз көпшілікке айналдырады. Сондықтан *даралықта өмір сүру – ақиқатты өмір сүру*. Сонымен қатар экзистенциализм адамдардың қандай да болмасын ұжымдық өмір сүру формаларына кері көзқарас танытады. Мұның барлығы – шындық емес, жалған тұрмыс. Адамдардың қатынасы баянсыз. Ол тек еркімнің жалғыздығын байқатады. Экзистенциализмде айрықша маңыз *өмірдің мағынасын іздеуге, оның мәнін табуға* бағытталған. Мұның барлығы ажалмен бетпе-бет кездескенде, Ясперс айтқандай аса қатерлі жағдайларда көрініс береді. Экзистенциализмде өмір трагедия деп сипатталады, өйткені ол өліммен аяқталады. Экзистенциализм философиясы, ең біріншіден, адамның ішкі өлемін, оның өзіндік тәжірибесін қарастырады, ол өзінің таным әдісі арқылы өнер мен әдебиетпен ұштасады. Бұл философ-экзистенциалистердің идеяларын түсіндіретін сүйікті формаға айналды. Бүгінде экзистенциализм Батыстың өнері мен әдебиетіне ықпалын тигізуде өрі сол арқылы зиялы қауымның басым бөлігінің көзқарастарының қалыптасуына да әсер етуде.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Қоғамдық-саяси ойларда мынадай бағыттардың қалыптасу себептерін атаңдар:
- а) либерализм;
  - ә) ұлтшылдық;
  - б) позитивизм;
  - в) марксизм;
  - г) социал-демократия;
  - ғ) прагматизм;
  - д) экзистенциализм.

♦ Тапсырма

Кестені толтырыңдар.

XIX–XX ғасырлардағы қоғамдық-саяси ой-пікірдің негізгі бағыттары

Бағыттың атауы	Өкілдері	Негізгі мазмұны

§ 30. М.ГАНДИ ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЙБІТ ЖОЛМЕН ҚАРСЫЛАСУ ИДЕЯСЫ

Бүгінгі сабақта:

- Үндістанның қоғамдық-саяси даму идеологиясы ретінде «гандизм» ұғымын түсінеміз;
- Үндістанның ұлттық тәуелсіздікке жетудегі бейбіт жолмен қарсыласу идеяларының маңыздылығын анықтаймыз;
- М. Гандидің қоғамдық-саяси өмірдегі рөлі жайлы қорытындылар жасаймыз

Кілт сөздер:

ахимса принципі, күш қолдануға қарсы идеясы, сатьяграха, гандизм, саварадж, свадеши, азаматтық бағынбау науқаны, ынтымақтаспау саясаты, «сындарлы бағдарлама».

Мохандас Карамчанд Ганди – Үндістандағы ұлт-азаттық қозғалыстың көшбасшысы. Оны Махатма (кең жүректі) деп атаған. Ганди Порбандар гуджарат князьдығындағы діни салттарды қатаң ұстанатын отбасында дүниеге келді. Ол жас кезінен бастап-ақ Үндістандағы діннің негізі болып саналатын «ахимса» принципі (тірі жанға қиянат жасамау) ұстана бастады.

Англияда заңгерлік білім алған Ганди, Бомбейде адвокаттық тәжірибеден өтті. 1893–1914 жылдары ол Оңтүстік Африкадағы гуджарат сауда фирмасында заңгер-кеңесші болып қызмет істеді, ол жерде 150 мыңнан астам үндістандық жұмыс істейтін әрі олар қашанда қатаң нәсілдік кемсітушілікке ұшырап отыратын.

Назар аударыңдар!

Үнді халқын қорғай отырып, Ганди 1907 жылы билікке күш қолданбай қарсылық көрсету (бағынбаушылық) идеясы – **сатьяграху**ды (ақиқатта тұру немесе шындықтағы төзімділік) ұсынды. Ол тәуелсіздік үшін күрестің күш қолданбаушылық тәсілі жөніндегі әлеуметтік-саяси және діни ілімнің, яғни «сатьяграха» аталған гандизмнің негізін қалады.

1908 жылы Оңтүстік Африкада Гандидің басшылығымен үнділіктерді кемсітушілікке қарсы (бейбіт шерулер, демонстрациялар, көтерілістер, британ тауарлары мен мекемелеріне бойкот жариялау) азаматтық бойсұнбаушылық шарасы өтті. Ганди тұтқындалды, бірақ 1914 жылға қарай ол үнділіктер үшін нәсілшілдік заңдарды алып тастауға қол жеткізді.

1915 жылы Ганди отанына қайтып оралып, «Сатьяграха ашрам» рухани қауымдастығын құрды және оған жоғарғы каста отбасыларын да қабылдады, бұл касталық бөлінушілік жүйесіне ден қойғандарды қатты таңырқатты. 1919 жылғы жаппай бас көтерулер кезінде Ганди, Үндістан ұлттық конгресіне кірді (ҮҰК) және көп ұзамай оның идеялық жетекшісі әрі рухани көшбасшысы болды. Гандидің басшылығымен ҮҰК бұқаралық демократиялық ұйымға айналды.

Үндістанның Британ империясы аясында өзін-өзі басқару құқығынан бас тартуын Англияның қабылдамауы елде ұлт-азаттық күрестің өршуіне жол ашты. Наразы халықтың басты ұраны *сварадж*¹ деп аталып, қозғалыс *свадеш*² бағытында сипат алды. 1919 жылы Ганди ағылшын билігіне қарсы көтерілген азаматтық бағынбаушылық науқанына жетекшілік етті, наразылық аймақтық сипатта өрбіді.

1920 жылы ҮҰК съезінде Ганди ұсынған отарлаушы билікпен *ынтымақтастықта болмаудың азаматтық* бағдарламасы қабылданды. Азаматтық ынтымақтастықта болмау науқанын жүргізумен қатар Ганди 3 тармақтан тұратын «*құрылымдық бағдарлама*» да ұсынды: олар қолмен жүн иіру мен тоқуды кеңінен дамыту, үнді және мұсылман қауымдарының арасындағы қарым-қатынасты қалыптастыру үшін күрес, «қолтигізбеушілікті» жою.

Азаматтық бойсұнбаушылық және ынтымақтастықта болмаудың *жалпыүнділік шарасы* екі кезеңнен өтуі тиіс болды. *Бірінші* отарлаушы режимге қарсы күрестің мынадай түрлерін ұсынды: лауазымды қызметтер мен атақтардан бас тарту; ресми қабылдауларға, ағылшын мектептеріне, колледждерге, соттарға, заң орындарын сайлауға және шетел тауарларына бойкот жариялау. *Екіншісі* – салық төлеуден бас тарту. *Саяси күрестің басты бағыты ахимса философиялық ұстанымына негізделгендіктен бейбіт, конституциялық сипатта болды.*

1920 жылы 1 тамызда азаматтық бойсұнбаушылықтың *бірінші жалпыүнділік* кампаниясы басталды. Бұл шара шаруалардың қозғалысы мен қақтығыс күрестерінің бейбіт сипаттағы шерулер мен картал түрінде өтуіне негіз болды. Алайда 1922 жылы ақпанда Чаури-Чаура жерінің тұрғындары күш қолдануға қарсылық ұстанымын

Махатма Ганди
(1869–1948)

¹ *Сварадж* – (өзін-өзі басқарады) Үндістандағы ұлт-азаттық қозғалысының бағдарламалық саяси ұраны. Ағылшын үстемдігі қарсы, өзін-өзі басқару жолындағы күреске шақырды.

² *Свадеш* – отандық тауарларды дамытуға бағытталған, XIX ғасыр соңындағы ағылшын тауарларына қарсы Үндістандағы қозғалыс.

бұзып, полицейлерді өлтіре бастағанда Ганди бұл әрекеттерді ашықтан-ашық кінәлады, бұл сатьяграханы тоқтатуға алып келді. Көп ұзамай ағылшын билігі Гандиді тұтқынға алып, түрмеге отырғызды. Ол 1922–1924 жылдары түрмеде «Менің өмірім» атты кітап жазып шықты.

Назар аударыңдар!

Ганди көзқарасының басты негізі **күш қолданбау** болды: ол адамдардың барлық жағынан бір-біріне көмек көрсететін қоғамы туралы армандады. Билік жергілікті өзін-өзі басқаратын органдарға берілуі тиіс, оның өкілдері өңірлік саясаты жүргізеді, ал өңірден шыққан өкілдер бүкіл Үндістанның билігіне қатысады деп санады.

Ганди түрмеден шыққаннан кейін де күресті жалғастыра берді. 20-жылдардың орта шенінде ол қоғамдық-саяси өмірдің барлық салаларында отарлаушылармен **ынтымақтастықта болмау саясатын** ұстанатын әрі заң орындарына байкот жариялауды қолдайтын ҮҰК тобын басқарды.

Назар аударыңдар!

Ганди ұлт-азаттық қозғалыс стратегиясы сатьягранның кезеңінен жаппай «сындарлы бағдарлама» кезеңіне алмасуды көздеді.

1924–1928 жылдары Ганди өзі құрған Бүкілүнділік тоқымашылар қауымдастығы арқылы «сындарлы бағдарламаны» жүзеге асыруға ден қойды. Ол ұлттық маталар шығару шарасын бастады. Миллиондаған адамдар өз көшбасшыларына еліктеп, денелерін осындай тоқыма матамен оранып жүруді әдетке айналдырды. 1929 жылы Ганди басқарған ҮҰК съезінде Бүкілүнділік кезекті азаматтық бойсұнбаушылық кампаниясын бастау туралы шешім қабылданды. 1930 жылы сәуірде ол өзінің ізбасарларымен бірге жаяулап, үгіт-насихат жүргізу үшін Арабия теңізі жағалауына сапарға шықты. Олар отарлаушылар орнатқан тұз монополиясы үстемдігіне ашық қарсылық танытып, үш апта бойы теңіз суын буландыра отырып, одан тұз алып, келіспеушіліктерін осылай көрсетті. Азаматтық бойсұнбаушылық шарасы бүкіл ел аумағын қамтыды. Көптеген аймақтарда шерулер, митингілер, карталдар өтті, тіпті бірқатар аудандарда оның соңы қарулы қақтығыстарға соқтырды.

1930 жылы мамыр айында ағылшын билігі Гандиді тұтқындады. Бірақ 1931 жылы наурыз айында отарлаушы билік пен ұлттық қозғалыс уақытша бітімге келді, ағылшындар қудалауды тоқтатып, бейбіт шеруге шыққан тұтқындарды босатуға міндеттелді. Өз кезегінде Ганди азаматтық бойсұнбаушылықты тоқтататынын жариялады.

1932 жылы Ганди азаматтық бойсұнбаушылықтың жаңа шарасы **жеке сатьяграханың** басталғанын жариялады. Гандидің ұзақ уақыт бойы аштық жариялауы, қоғамда қозғалыс туғызып, ағылшындардың

отарлық езгіні әлсірететін шаралар қабылдауына мәжбүр етті. Бұл шара 1933 жылдың мамыр айына дейін жалғасты. Оған қатысушылар басты назарды қоғамдық мәселелерді реттеуге және «қолтигізбеушілікпен» күресуге аударды, Гандидің ұстанымы бойынша бұл әрекеттер ұлт-азаттық қозғалыста күш біріктіруге тиіс болатын.

Таңдап алынған тактикасына сенімді болған Ганди 1934 жылы қайтадан «құрылымдық бағдарламаны» орындауға бет қойды. Ол ҮҰҚ қатарынан шығатынын мәлімдеп, өзін «әлеуметтік жұмысқа» арнайтынын, яғни қол өнершаруашылығы мен басқа да ұсақ кәсіптерді дамытуға ден қоятынын білдірді.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Үндістанға Жапонияның басып кіру қаупі төнгенде, Ганди алғаш рет сатьяграха әдісінен бас тартып, «Ағылшындар, Үндістаннан кетіңдер!» деген ұран тастады, ол тәуелсіз ел ғана басқыншыларға лайықты қарсылық көрсете алады деген пікір білдірді.

1946–1947 жылдары (үнді халқының тәуелсіздік үшін күресінің шешуші кезеңі) Ганди қантөгісті болдырмау үшін оқиғаларды бейбіт арнаға бұруға ұмтылды. 1947 жылы ол ағылшындардың Үндістанды екі доминионға бөлу туралы Маунбеттен жоспарын қолдады. Жоспар бойынша Үндістан – *Үндістандық Одақ және Пәкістан* болып екіге бөлінді. Бұл бөлініс діни ұстаным бойынша өтті, оның соңы үндістер мен мұсылмандар арасындағы қарулы қақтығыстарға соқтырды. Қанды қақтығыс салдарынан 500 мыңға жуық адам қайтыс болды. Осы күрделі жағдайда Ганди үндістер мен мұсылмандарды татулыққа шақырып, соғысқа қарсылық ретінде аштық жариялады. Қақтығыстар тоқтады, бірақ 1948 жылы 30 қаңтарда Ганди діни фанаттардың қолынан қаза тапты. Тәуелсіз Үндістанда Ганди адамгершіліктің жоғары бейнесі болып қалды.

Гандидің саясаткер және ұлттық көшбасшы ретіндегі қызметінің маңыздылығы ол *билік пен жергілікті элитаның отаршылыққа қарсы күресте конституциялық диалогке келіп, бір арнада біріге алатынын көрсетіп* саяси үлгі қалыптастырды, оны жүзеге асырды.

Ганди либералдар мен радикалдардың идеологиясын біріктіріп, үнді буржуазиясының әртүрлі таптарының өзара бірігіп, топтасуына қол жеткізді. Оның қоғамдық-саяси және философиялық көзқарастары: шаруалар, қолөнершілер, ұсақ саудагерлер, фабрика- зауыт жұмысшылары секілді үнді қоғамының басқа да топтарының мүдделерімен үндесті.

Гандидің халықты бірлікке шақыруы *адамгершілік-этникалық құндылықтарға* негізделді, ол қарама-қарсы тараптар саналатын байлар мен кедейлерді, брахмандар мен «қол тигізбейтіндерді», үндістер мен мұсылмандарды біріктіріп, этникалық кедергілерді жеңіп, жалпы- үнділік әлеуметтік-мәдени институттарды қайта жандандыруды көздеді.

Гандидің Үндістанның алдына қойған *негізгі мақсаты* тәуелсіздікке кезеңмен жету, ал бұл мақсатқа қол жеткізудің басты саяси міндеті – барлық әлеуметтік-таптық топтарды және саяси-партиялық күштерді аса беделді және көрнекті жалпыұнділік ұйым ИҰК аясына біріктіру болды.

Сатьяграханы, яғни отарлаушы режимге қарсы күш қолданбай белсенді оппозиция болуды қалыптастырған Ганди, ұлттық және әлеуметтік топтардың буржуазиялық-ұлттық күштер жетекшілігіне топтасуының үздік үлгісін көрді.

«Әлемде адам жанының азапталуы мен қиналуы бар кезде, адамдар өздерінің ар-намысын қорғау үшін әрқашан да Махатма Гандиді іздейтін болады. Оның адамзатқа көрсеткен бейбіт қарсылық жолы, қазір басқа елдерде, басқа жағдайларда жүзеге асуда. Әлем Гандиді Буддадан кейінгі ұлы үнді ретінде санайды, бұл салыстыру әділетті де.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Ганди ілімінің негізіне қандай идея жатты және ол өз бастауларын неден алды?
2. Бойсұнбаушылық кампаниясы қандай түрде өтті?
3. Ганди қалыптастырған ұлт-азаттық қозғалыстар стратегиясы қалай қалыптасты?
4. Гандидің пікірі бойынша қандай әрекеттер ұлт-азаттық қозғалыстардың күшін біріктіруге әкеледі?
5. Ганди саяси күрестің қандай үлгісін қалыптастырды?

• Тапсырма

Төменде берілген мәтінмен танысыңдар және оны сұрақтарға жауап беруде пайдаланыңдар.

Махатма Гандидің Алғашқы гуджарат саяси конференциясының ашылуындағы баяндамасынан, 1917 жыл, 3 қараша.

Үндістан кедейлене түсуде... Біз өзіміздің демократиядан «сварадж» талап етуге тиіспіз. Егер үнді шаруалары «свараджды» түсінсе, бұл талап барлық кедергілерді жеңіп шығады... Біз қазіргі уақытта «свараджды» табанды талап етсек, өзімізді басқаруға дайындығымыз пайда болады...

«Свараджға» «свадештің» көмегімен толық жетуге болады. Егер біз халықтың тілегіне жеткілікті көңіл бөлмесек, өзіміздің маталарды ұнатпасақ, киімдеріміз өзімізге ұнамаса, қасиетті «шиканы» киюге намыстансақ, өзіміздің тағамдарымыз ұнамаса, өзіміздің табиғатымыз, ауа райымыз қолайсыз болса, халқымыз біздің қоғам үшін тобыр әрі пайдасыз болса, өркеніетіміз түкке тұрғысыз нашар, ал шетелдікі тартымды болса... онда сіздер үшін «сварадж» ұғымы қандай мәнге ие екенін мен білмеймін.

Менің ойымша, біз бірінші «сварадж» ұғымын түсінуге емес, «свадешинге» ерекше мән беруіміз керек... «Сварадж» тек ұсыныстардан ғана құрылуы мүмкін, барлық ұлттық тұтасымен әрі толығымен жақсы болады. Егер бұл пікір дұрыс болса, онда жігерлі түрде «свадешидің» пайдасына қарай қозғалыс жасауға болады... «Свадешидің» рухы осы жиналысқа қатысып отырғандардың барлық мүшелерін қамтиды және біз «свадешке» байланысты антты жүзеге асырамыз деп ойлаймын... Сонда «свараджға» жету де оңай болады.

Білімді таптар «сварадждың» жақтастары болып саналады және олар ұлтпен бірігуі керек. Біз өзіміздің қоғамның бірде-бір мүшесін кеудеден итермеуіміз керек. Егер біз өзіміздің соңымыздан барлығын ерте алсақ, сонда ғана біз жеңіске жете аламыз.

М. Ганди: «Бізді апатқа ұшырататындар – принципсіз саясат, ар-ұятсыз рақат, еңбексіз байлық, мінезсіз білім, ғибаратсыз кәсіп, адамгершіліксіз ғылым және құрбандықсыз мінажат».

§ 31. MARTIN ЛЮТЕР КИНГТІҢ ҰЛЫ АРМАНЫ

Мартин Лютер Кинг – АҚШ-тағы билеуші реакционистік топтар жүргізіп отырған нәсілшілдік кемсітушілік пен сегрегация саясатына қарсы қозғалыстың көшбасшысы, АҚШ қара нәсілді халықтың азаматтық құқықтары үшін күресушілердің жетекшілерінің бірі, бейбіт әрекет ету үлгісін ұйымдастырушы.

М. Л. Кинг 1929 жылы 15 қаңтарда Атлантада (Джорджия штаты) афроамерикандық отбасында дүниеге келді. Оның әкесі баптистік шіркеу пасторы болды. Орта мектепте оқып жүргенде-ақ, ол шешендік қабілетімен көзге түсіп, пікірталас тобына қатыса бастайды.

11-сыныпта оқып жүргенде Кинг Дублиндегі (Джорджия штаты) шешендік өнер жарысынан бірінші жүлдені жеңіп алды. Автобуспен Атлантаға қайтып келе жатқанда, оған және оның мұғаліміне ақ нәсілді адамдарға орын беруге бұйрық беріледі. Кинг алғашында бұл бұйрықты орындаудан бас тартады, бірақ мұғалімі оған бұл заңбұзушылық болады деп айтқаннан кейін ғана бағынады. Кейінірек осы жағдайды ол өз өмірінде ең қатты қынжылған кезі ретінде еске алады.

15 жасында Кинг Морхауз колледжіне (ең құрметті тарихи колледж) оқуға түседі. Колледждегі оқуын бітіруге бір жыл қалғанда Кинг шіркеу қызметшісі болғысы келеді. Ол шіркеу «адамзатқа қызмет етудің ішкі арманын қанағаттандыруға» мүмкіндік береді деп ойлады. Кинг «идеялар мен әлеуметтік қарсылықтың қастерлі қозғаушы күші» болатын пайдалы уағыздаушы боламын деп ойлады.

1948 жылы 19 жасар Кинг өнер және әлеуметтану бакалавры дәрежесін алып, Морхауз колледжін бітірді. Бұдан соң ол Крозерв Честердің рухани семинариясына оқуға түседі, оқуы үздік, тәртібі жақсы Кингті студенттік кеңестік басшысы етіп сайлайды. 1951 жылы Кинг құдай сөзі бакалавры дәрежесі бойынша семинарияны аяқтайды. 1954 жылы Кинг оңтүстікке, Монтгомери қаласына (Алабама штаты) қоныс

Бүгінгі сабақта:

- Мартин Лютердің ұлы арманымен танысып, қоғамдық-саяси өмірдегі рөлі жайлы қорытындылар жасаймыз;
- АҚШ-тағы тарихи оқиғаларды түсіну үшін «нәсілдік кемсітушілік», «сегрегация» ұғымдарын қолданамыз;
- азаматтық құқықтар үшін күресте М.Лютердің белсенді азаматтық позициясының маңыздылығын бағалаймыз.

Кілт сөздер:

нәсілдік кемсітушілік, сегрегация, байкот, азаматтық құқық, бейбіт әрекеттер, наразылық шеруі

Мартин Лютер
Кинг (1929–1968)

аударады. 25 жасында баптистік шіркеудің пасторы болды. Кинг оқуын одан әрі жалғастыруды қалап, Бостон университетіне жүйелі теология бойынша докторантураға түседі де, 1955 жылы философия дәрежесі бойынша диссертация қорғайды. Кинг докторантурада оқып жүріп, баптистік шіркеуде дін қызметшісінің көмекшісі болды.

М.Л. Кинг АҚШ-тағы азаматтық құқық қозғалысының жетекшілігінде. 1955 жылы наурыз айында Монтгомериде 15 жасар қара нәсілді оқушы қыз, сегрегация бойынша орнаған АҚШ-тың Оңтүстігіндегі жергілікті заңды бұзып, автобуста ақ нәсілді азаматқа орын беруден бас тартады.

Кинг соттық дауларды бақылайтын афроамерикандық қауымдастық комитетінің мүшесі болатын. Дәл осыған ұқсас жағдай 1955 жылы 1 желтоқсанда да орын алған еді, тағы бір қара нәсілді қыз автобуста ақ нәсілді адамға орын бермегені үшін тұтқынға алынып, айыппұл төлеген.

Осы екі жағдай Монтгомеридегі автобус желілеріне бойкот жасауға алып келді, бұл наразылықты Кинг басқарды. Бойкот 385 күн бойы жалғасты, жағдайдың шиеленіскені сонша, Кингтің үйіне бомба тасталды. Осы қарсылық барысында Кинг тұтқынға алынады, АҚШ аралық соты Монтгомеридегі қоғамдық көліктердегі нәсілдік сегрегация тәжірибесін конституцияға сай емес деп танығаннан кейін оны босатады. Кингтің автобустарға бойкот жариялаудағы белсенділігі оны ұлттық қайраткер ретінде танытып, азаматтық құқықтар үшін қозғалыстың аса белгілі өкілі деңгейіне көтерді.

Нәсілдік сегрегация жүйесі христиан діні негіздеріне сай келмейді деп санаған Кинг, азаматтық құқық жолындағы күрес үшін өзінің жақтастарымен бірге 1957 жылы «*Оңтүстік христиандық жетекшілік конференциясы*» ұйымын құрды. Осы конференция *құш көрсетпеушілік әрекеттер* арқылы қоғам өмірінен сегрегацияны алып тастау үшін күрескен қара түстілердің жаппай демократиялық қозғалысына айналды.

1959 жылы Кинг «Адам ауқымы» атты кітабын жарыққа шығарады, оған «Адам дегеніміз не?» және «Толыққанды өмір өлшемдері» атты уағыздары енді. Оның уағыздарында Адамның құдай сүйіспеншілігіне мұқтаждығы туралы айтылды және батыс өркениетіндегі нәсілдік әділетсіздік көріністері сынға алынады.

1959 жылы Кинг Үндістанға келіп, ұлы Махатма Ганди ілімімен танысады. *Бейбіт түрде күресу жолдары туралы* Гандидің ілімі, Америкадағы қара нәсілділердің азаматтық құқық үшін

күрес жолдарымен толықтай сай келді. Үндістанда болған соңғы күннің көшінде радиодан үндеу жасаған Кинг: «Үндістанда болып, бейбіт жолмен күресу жолдары езілген халықтың өділетсіздікке қарсы күресінің және адамзат абыройының ең күшті қаруы екеніне көзім жетті», – деп, ойын жеткізді.

1960 жылы «бейбіт күресу науқанының» басталуымен АҚШ-тағы азаматтық құқық үшін күресі жаңа деңгейге көтерілді. Олардың ең басты нысаналары нәсілдік сегрегацияға – яғни мектептерде ақ нәсілділер мен қара нәсілділерді бөлек оқыту, қараларды ақтарға арналған көпшілік орындарға кіргізбеу секілді кемсітушілікке қарсылық болды.

Мартин Лютер Кинг азаматтық шеру кезінде сөйлеген сөзі

Назар аударындар!

Қара нәсілді американдықтар өздерінің азаматтық құқықтары үшін күрес әдісі ретінде жаппай шерулер мен жорықтар жасады, тек ақ түсті адамдарға арналған дәмханалар мен мейрамханаларға және көңіл көтеру орындарына жиналды.

Өзі құрған ұйымға сүйене отырып, Кинг 1962 жылы Олбанидегі, 1963 жылы Бирменгемдегі сегрегацияға бейбіт түрде өткен қарсылық шараларына жетекшілік етті. Азаматтық құқық үшін болған күрестің негізгі оқиғалардың бірі 1963 жылы 28 тамыздағы «*Вашингтонға жұмыс орындары және бостандық үшін марш*» болды. Бұл шараға 200 мыңнан 300 мыңға дейін адамдар қатысты. Бұлар ақ және қара нәсілділер, католиктер, иудейлер және протестанттар болды. Шеру кезінде Кинг: «Адамдарды терісінің түсіне қарап емес, олардың жан дүниесіне қарай бағалау керек», – деп мәлімдеді.

Кинг маршқа қатысушыларға «Менің арманым бар» деген тақырыпта сөз сөйлеп, болашақта ақ түсті адамдар мен қара нәсілділер тең азаматтық құқыққа ие болатыны туралы ойын жеткізді. Құлдарға азаттық беру туралы Линкольннің Прокламациясының жарияланғанына 100 жыл толуына орай өткен шарада, Кингтің Авраам Линкольннің Мүсіні орналасқан баспалдақта тұрып сөйлеген сөзін барша прогрессивті адамзат қауымы ерекше әсермен қабылдады.

Өлемдік қауымдастық Кингтің қайраткерлігін жоғары бағалады: 1964 жылы ол *нәсілдік теңсіздікке қарсы бейбіт түрде күрескені*

үшін Нобель сыйлығына ие болды. Кинг бұл сыйлықтың қаржысын АҚШ-тағы қаралардың азаматтық құқық үшін қозғалысына аударды. Салтанатты шарада ол: «Бұл әлемде ең соңғы сөз қарусыз шындыққа және адал махаббатқа тиеселі болатынына мен сенімдімін. Сондықтан да уақытша жеңіске жеткен мейірімділік, салтанат құрған жауыздықтан күшті» деген пікірін жеткізді.

1965 жылы Кинг Сельмадана Монтгомериге дейін жалғасқан қарсылық шарасына қатысты. 1966 жылы ол сегрециялық баспана үшін күресуге солтүстікке (Чикаго) барды. Шерулерге қатысқаны үшін Кинг бірнеше рет тұтқындалды.

Кингтің жетекшілігімен қара нәсілді тұрғындардың жаппай бас көтеруінің әсерінен АҚШ үкіметі қоғамның өртүрлі салаларында және саяси өмірде (білім, жұмысқа қабылдау және т.б. бағыттарда) қара түстілерді төмендететін кемсітушілікті тоқтатуға және оларға толық көлемде азаматтық құқық беруге бағытталған маңызды қадамдар жасауға мәжбүр болды.

Назар аударыңдар!

1964 жылы АҚШ-та «Азаматтық құқықтар туралы» Заң қабылданды, онда жұмысқа қабылдау кезінде және қоғамдық жерлерде қызмет көрсету барысында кемсітіп бөлінушілікке тыйым салынды; ал 1965 жылы «Сайлау құқығы туралы» Заң қабылданады, онда афроамерикандықтардың сайлауда тең құқықты екені көрсетілді.

Кинг өмірінің соңғы жылдары өзінің қайраткерлік ауқымын кеңейтіп, белсенділігін арттырады, кедейшілікпен күрес жүргізеді және Вьетнамдағы соғысқа қарсылық танытады.

1968 жылы 28 мамырда Кинг Мемфисте (Теннесси штаты) 6 мың адам қатысқан қарсылық шеруіне жетекшілік етеді, бұл наразылыққа шыққан қара нәсілді жұмысшыларды қолдау мақсатында өткен шара болатын. Ол Вашингтонда «Кедей адамдар кампаниясы» деп аталған ұлттық көтерілісті өткізуге дайындалып жүрген кезінде, 1968 жылы 4 сәуірде Мемфисте нәсілшіл қылмыскердің қолынан қаза табады. Кингті атып өлтіреді. Оның жерлеу рәсіміне 150 мыңнан астам адам қатысып, оның соңы қара түсті халыққа қатысты ұстанған кемсітушілікті тоқтату туралы саяси демонстрацияға ұласады.

Кинг қаза тапқан соң бірнеше күннен кейін АҚШ Конгресі «Азаматтық құқық туралы» Заң қабылдайды. Заңның 8-бабында тұрғын үй мәселелерінде бөлінушілікті және баспанаға қатысты жағдайларда нәсілшілікке, дінге және ұлттық шығу тегіне (кейіннен бұл тізім кеңейіп, әлеуметтік жағдайы, ерлер мен әйелдер теңдігі және мүгедектігі секілді шарттар қосылды) байланысты бөлуге тыйым салды.

АҚШ-та қаңтардың үшінші дүйсенбісі Мартин Лютер Кингтің күні ретінде аталып өтеді және бұл ұлттық мереке саналады. Бұл күн Ұлттық қызмет ету күні саналады. Кингтің адамдардың өмірін жақсарту жолындағы еңбегіне құрмет ретінде, американдықтар бұл мерекені «демалыс ретінде емес, қоғамға қызмет ету ретінде» атап өтуге үндейді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Кингтің АҚШ-тағы қара түсті тұрғындардың азаматтық құқығы үшін күрес жолына түсуіне қандай оқиғалар себеп болды?
2. М.Л. Кинг азаматтық құқықтар үшін қандай әдістер мен күрес жолын таңдады?
3. Азаматтық құқықтар үшін күрес жолындағы әдістерді таңдауда Кингке кім әсер етті.
4. М.Л. Кинг жетекшілік еткен афроамерикандықтардың азаматтық құқықтар үшін болған күресінің нәтижелері қандай болды?

♦ Тапсырма

Төменде берілген мәтінмен танысыңдар және оны сұрақтарға жауап беруде пайдаланыңдар.

1963 жылы 28 тамызда Мартин Лютер Кингтің Вашингтондағы Линкольннің ескерткіші жанында сөйлеген сөзінен

«...Әрине, біз бүгін қиындықтарға кездесудеміз және ертең де онымен кездесеміз, бірақ менде бәрібір арман бар. Бұл арман американдық арманмен терең астасқан.

Мен «Барлық адамдар бірдей болып жаралған деп санаймыз» деген ұстанымға сай өмір сүреді деп армандаймын.

Мен кейін Джорджидің қызыл бөктерінде бұрынғы құлдың балалары мен бұрынғы құлделенушінің балалары бір дастарқанда отырады деп армандаймын.

Мен тіпті өділетсіздік пен қанаудан езілген Миссисипи штатында бостандық пен өділеттілік оазисіне айналатын күн туады деп армандаймын.

Мен төрт баламның өздерінің терілерінің түсі үшін емес, жеке қасиеттері үшін бағаланатын болатын елде өмір сүретін күн келеді деп армандаймын.

Мен бүгін армандаймын!

Мен Алабамада оның өшпенді нәсілшілдері мен аузынан тек қысым жасау мен жою ғана шығатын губернаторы жойылып, дәл осы Алабамада, кішкентай қара балалар мен қыздар, өздерінің бауырлары ретінде кішкентай ақ балалар мен қыздармен қол ұстасып жүреді деп армандаймын.

Бүгінгі сабақта:

- Н.Манделаның қоғамдық-саяси өмірдегі рөлі жайлы қорытындылар жасаймыз;
- Н.Манделаның азаматтық құқықтар үшін күресте белсенді азаматтық позициясының маңыздылығын бағалаймыз;
- Оңтүстік Африка Республикасындағы тарихи оқиғаларды түсіну үшін «апартеид» ұғымын анықтаймыз.

Кілт сөздер:

апартеид, Африкалық Ұлттық Конгресс, бағынбаушылық шаралары, жалпыұлттық сайлаулар, президент, реформалар

Нельсон Мандела – *апартеид* кезеңінде адам құқығы үшін күрескен ең белсенді күрескердің бірі, апартеид – нәсілдік белгілеріне қарай бөлінушілікті арттырған саясат. Апартеид ОАР 1948 жылы билікке Ұлттық партия келген соң орнады.

Н. Мандела 1918 жылы 15 шілдеде Оңтүстік Африка Республикасының (ОАР) Шығыс-Капс провинциясы Транскей аймағындағы Мвезо ауылында дүниеге келді. Оның әулеті осы аймақты басқаратын тембу династиясы тайпасының кіші тармағына жататын. 1939 Форт-Хэр Университетіне (сол кезеңде қара түстілер оқуға болатын елдегі жалғыз университет) оқуға түске Мандела, қоғамдық ғылымдар бакалавры бойынша білім ала бастады. Алайда 1940 жылы студенттік наразылыққа қатысқаны үшін ол университеттен шығарылды, шахтада қарауыл болып жұмыс істеді, заң кеңсесінде шәкірт болды. 1942 жылы ол өнер бакалавры дипломын сырттай қорғады.

1943 жылы Мандела Витватерсранд университетіне түсіп, құқық саласы бойынша білім ала бастады, мұнда ол либералдық және радикалдық идеяларға ерекше ден қояды. 1943 жылы ол алғаш рет автобустардағы жолақысы бағасының көтерілуіне қарсы бұқаралық акцияға белсене қатысты әрі *Африкалық Ұлттық Конгресс (АҰК)* ұйымының бастамасымен

өткізілетін жас интеллектуалдар бас қосуына қатыса бастады. 1944 жылы Мандела АҰК өтті, *Жастар лигасын* құруға атсалысты әрі атқарушы комитеттің мүшесі болды. Африкадағы ұлтшылдық пен өзін-өзі билеу принциптеріне негізделіп құрылған лиганың манифестінде, жергілікті халық өкілдерінің қандай да бір консультативтік кеңестері мен Кеңестерге қатысуына тыйым салынды. Лига мемлекеттің ресми билігіне қарсы АҰК мен салыстырғанда қатаң ұстаным ұстанды әрі олар АҰК басшылығын бос әрекеттері үшін сынға алды. 1948 жылы Мандела АҰК Жастар лигасының ұлттық хатшысы, 1949 жылы – АҰК Ұлттық кеңесінің мүшесі, 1950 жылы АҰК Жастар лигасының ұлттық президенті болды. 1950 жылдары Мандела Африканың оңтүстігіндегі

апартеидке қарсы ең белсенді күрескерлердің біріне айналды. Сол кезеңдерде оның көзқарастары мен саяси күрес әдістерінің қалыптасуына Махатма Ганди ерекше ықпал етті. Ол 1952 жылы АҰК бастамасымен жүргізілген *бағынбаушылық шарасын* ұйымдастырушылардың бірі болды. Сол кезеңде Мандела «М жоспарын» дайындады, жоспар бойынша егер билік АҰК жұмысына тыйым салса, оның іс-әрекетін өз қолына алуға тиіс болатын.

1953 жылдың соңында үкімет Манделаға екі жылға дейін халық алдына шығуға тыйым салды. 1955 жылы ол Халық Конгресі ұйымына қатысып, *бостандық Хартиясын* қабылдауға атсалысты.

Құжатта Оңтүстік Африкада еркін және демократиялық қоғам құрудың негізгі шарттары көрсетілді. Хартия АҰК және Оңтүстік Африкадағы апартеид режиміне қарсы күресуші басқа да саяси ұйымдардың басты бағдарламалық құжатына айналды.

Бұған жауап ретінде үкімет 1956 жылы Манделаға бес жыл бойы халық алдына шығуға тыйым салды. 1956 жылы 5 желтоқсанда Манделаға және АҰК 156 белсендісіне мемлекеттік төңкеріс жасамақ болды деген айып тағылды, алайда оған қарсы тағылған айып төрт жылға созылған процестен кейін алынып тасталды.

Апартеидке қарсы наразылық қара түсті тұрғындардың қайда тұруына және жұмыс істеуіне байланысты ережелер бекітілген «Рұқсат беру туралы» Заңнан кейін тіпті өршіп кетті. 1960 жылы Шарпевилде орын алған қақтығыс салдарынан 69 қара түсті азамат қаза тапты, үкімет АҰК жұмысына тыйым салды. Мандела астыртын әрекетке көшті.

Мемлекет тарапынан репрессия мен зорлық-зомбылықтың артуы, *апартеид режиміне қарсы күш қолданбай күресу нақты нәтиже бермейтініне Манделаның көзін жеткізеді.* 1961 жылы АҰК жетекшілері апартеидке қарсы қарулы күрес әдісіне көшу туралы шешім қабылдайды. Манделаның пікірінше, қарулы күрес ең соңғы қадам болды. 1961 жылы ол АҰК қарулы жасақтарын басқарады, оның ұйымдастырушыларының бірі болады. Олар *үкіметтік және әскери нысандарды жару саясатын* бастады, бұл (егер апартеид режиміне қарсы күресте сәтсіздікке ұшыраса) *партизандық соғысқа* өтуге мүмкіндік беретін еді.

1962 жылдың тамыз айында Мандела тұтқынға алынады. Сотта оған 1961 жылғы жұмысшылар ереуілін ұйымдастырды және мемлекеттік шегараны заңсыз бұзды деген айып тағылады. 1962 жылы қазан айында оны 5 жыл мерзімге соттап, түрмеге қамайды.

Нельсон Мандела
(1918–2013)

1964 жылы 20 сәуірде Преториидегі Жоғарғы соттағы өзін қорғау сөзінде Мандела АҰК зорлыққа қарсы тактикалық қару қолдану себебін түсіндірді. Ол АҰК апартеид режиміне қарсы күресте Шарпевилдегі қырғынға дейін тек бейбіт тәсілдерді ғана қолданғанын мәлімдеді.

Елде төтенше жағдай енгізіліп, АҰК қызметіне тыйым салыну әрекеттерінің орын алуы, өз құқықтары үшін күресудің жалғыз тура жолы, *диверсиялық әрекеттер* екенін дәлелдеді. Басқа қандай да бір әрекеттер сөзсіз тізе бұғумен тең болатын. Соттағы соңғы сөзін Мандела былай аяқтады: «Мен өз өмірімнің басым бөлігін Африка халқының күресіне арнадым. Мен «ақтардың», сондай-ақ «қаралардың» үстемдігіне де қарсы күрестім. Мен барлық азаматтар үйлесімде өмір сүретін, тең мүмкіндіктері бар, демократиялық және еркін қоғамның идеалын құрметтедім. Мен өмір сүргім келетін, мен ұмтылатын идеал осы. Ал егер қажет болса, осы идеал үшін мен өлуге де дайынмын».

1964 жылы Манделаны қамау шарасы, оны өмір бойы бас бостандығынан айыру үкіміне өзгертілді. Ол 18 жыл бойы (1964–1982) Қайырымды Үміт мүйісі маңындағы Роббен аралындағы түрмеде жалғыз адамдық камерада отырды. Аралда ол өзге де тұтқындармен бірге өк өндіретін карьерде еріксіз түрде жұмыс істеді. Бұл жерде де жазасын өтеушілерді түстеріне қарай бөлетін, қара түстілерге тамақ аз берілетін. Мандела өз естелігінде алты айда бір мәрте кездесуге және бір хат жазуға құқылы болғанын айтты.

1982 жылы Мандела Кейптаун түрмесіне ауыстырылып, мұнда 6 жыл отырады. 1985 жылы ол саяси күрестен бас тартса бостандық беріледі деген ОАР президенті Питер Боттың ұсынысын қабылдамайды. Түрмеде отырған Мандела, Оңтүстік Африка Университетінде сырттай оқып, 1989 жылы құқық бакалавры дәрежесін иеленеді.

1989 жылы ОАР президенті Ботты билікке келген Фредерик де Клерк алмастырады. Апартеид жүйесіндегі дағдарысқа байланысты де Клерк АҰК мен басқа да апартеид жүйесіне қарсы қозғалыстарды

заңдастыру туралы жарлыққа қол қояды. 1990 жылы 11 ақпанда Мандела бостандыққа шығады.

Бостандыққа шыққан күні Мандела халық алдында сөз сөйледі. Ол келіспеушілікті бейбіт түрде елдегі ақ түсті тұрғындармен келісе отырып реттеуге ынталы екенін білдірді, алайда АҰК қарулы күресі өз мүддесіне толық жетпегенін де айтып, былай мәлімдеді: «Біздің 1960 жылғы қарулы күрес туралы үндеуіміз. АҰК қарулы қанатының

Манделамен Фредерик де Клерк,
1992 ж.

құрылуы.., апартеид режімі тарапынан болатын зорлыққа қарсы қорғаныс қадамы болатын. Қарулы күрес қажеттілігін тудырған факторлар өлі де өмір сүруде. Бізде бастаған істі жалғастырудан басқа таңдау жоқ. Біз жақын аралықта келісімдер аясында мәселелерді реттеуге қолайлы жақсы жағдай орнайды, қарулы күрес қажеттілігі болмайды деп үміттенеміз». Мандела өзінің басты мақсаты, елдегі халықтың басым бөлігі болып табылатын қара түстілер үшін бейбітшілікке қол жеткізу және оларға жалпыұлттық та жергілікті сайлауларда дауыс беру құқығына қол жеткізу екенін атап өтті.

1994 ж. сайлауда
Мандела дауыс беруде

Бостандыққа шыққан соң Мандела АҰК жетекшісі қызметіне оралды. 1991 жылы АҰК

Оңтүстік Африкада қызмет етуіне салынған тыйым алынғаннан кейін, тұңғыш ұлттық конференция өткізді. Онда Мандела ұйымның президенті болып сайланды. 1990–1994 жылдар партия апартеид режімін тоқтату туралы келіссөздерге қатысты, осының нәтижесінде *жалпы нәсілдік* негізінде алғашқы жалпыұлттық сайлау өткізілді.

1993 жылы Нельсон Мандела мен ОАР президенті Фредерик де Клерк апартеидті тоқтатуға қосқан үлестері үшін Нобельдік бейбітшілік сыйлығын иеленді.

1994 жылы Оңтүстік Африкада *африкандықтардың басым көпшілігінің қатысуымен тұңғыш рет жалпыұлттық сайлау* өтті, соның нәтижесінде Нельсон Мандела жеңіске жетіп, ОАР тұңғыш қара нәсілді президенті болып сайланды.

Назар аударындар!

1996 жылы Манделаның жетекшілігімен Оңтүстік Африка Республикасының жаңа конституциясы жасалып, қабылданды. Конституцияда барлық оңтүстік африкандықтарға нәсіліне, жынысына, діни сеніміне қарамастан тең құқық кепілдігі берілген.

Есте сақтаңдар

Президент Манделаның негізгі мәселесі кедейшілікпен күрес болды.

Ол мемлекеттегі әлеуметтік және экономикадағы теңсіздікті жою мақсатында *әлеуметтік-экономикалық реформа* өткізуді қолға алды.

Олардың қатарында:

- 1944 жылы енгізілген 6 жасқа дейінгі балаларға, сондай-ақ мемлекеттік денсаулық сақтау мекемелерінің қызметін пайдаланатын жүкті және балалы әйелдерге *тегін медициналық қызмет көрсету*;

- *Әлеуметтік-тұрмыстық қызмет көрсетуді* (Тұрмыстық-коммуналдық шаруашылық және денсаулық сақтау) қаржыландыру мақсатын көздеген «Қайта құру және даму бағдарламасын» іске асыру;
- 1994 жылы қабылданған *«Жерді қайтару туралы» Заң* бойынша, 1913 жылғы жергілікті халықтың жері туралы заңға орай мүлкінен айырылған тұлғалар жерлерін қайтарып алу құқығына ие болды;
- 1996 жылы қабылданған *«Жер реформасы туралы» Заң*, фермаларда тұратын және ауылшаруашылығымен айналысатын жерді жалға алушылардың құқығын қорғады. Заңға сәйкес, жерді жалға алушылар өз иеліктерінен соттың шешімінсіз және 65 жылға толмай кетпейтін болды;
- 1996 жылы *медициналық препараттармен қамтамасыз ету* жөніндегі Ұлттық саясат жүзеге аса бастады, бұл халықтың өмірлік маңызы бар дәрі-дәрмектерге қол жеткізуін жеңілдетті;
- *мемлекеттік жәрдемақыға бөлінетін қаржы көлемі ұлғайды* 1996–1997 жылдары 13%, ал 1997–1998 жылдары 13%, 1998–1999 жылдары 7% -ға артты;
- қай нәсілге жататынына қарамастан, *жәрдемақы төлеуде теңдік енгізілді* (мүгедектікке байланысты жәрдемақы, ата-ана капиталы және зейнетақы);
- ауылдық жерлердегі қара түсті халықтың балаларын қамтамасыз ету үшін *қаржылық жәрдемақы* енгізілді;
- *білім саласына бөлінетін ақша көлемі артты* (1996/1997 жылдарға 25%, 1997/1998 жылдарға 7% және 1998/1999 жылдарға 4%);
- 1998 жылы *балалар кедейшілігімен күресуге бағытталған гранттар* енгізілді;
- 1998 жылы қабылданған «Біліктілікті арттыру туралы» Заң, жұмыс орнында біліктілікті арттыруды қаржыландыру және оны жүзеге асыру механизмін бекітті;
- 1998 жылы қабылданған *«еңбекке орналасудағы теңдік» Заңы*, жұмысқа орналасуда нәсілшілдік кемсітушілікті тоқтатты;
- 6–14 жастағы африкандық балаларға *міндетті түрде* білім беру енгізілді;
- 3,5–5 млн оқушыларға *тегін тамақ* берілетін болды.
- Билік мемлекеттегі халық үшін аса маңызды тұрмыстық мәселелерді тез арада шешті:
- 500 аурухана жөнделіп, кейбіреуі жаңадан салынды;
- 2 млн-нан астам тұрғынды электр желілеріне қосты;

- 750 мыңнан астам баспана тұрғызды, онда 3 млн адам қоныстанды, 3 млн тұрғын ауызсумен қамтамасыз етілді.

Президент қызметін атқарып отырған Мандела 1997 жылы АҰК жетекшілігінен кетті, 1999 жылғы ОАР-да өткен президенттік сайлауда өз кандидатурасын ұсынбады.

Қызметтен кеткеннен кейін Мандела қоғамдық істермен айналысты. Барлық оңтүстікафрикалық *ерікті елшілердің* (Конго Демократиялық Республикасы, Бурунди, тағы да басқа Африка мемлекеттерінде болған келіссөздерге белсене қатысты) ішіндегі ең көрнектісі болды, Мандела қоры қайырымдылық ұйымын қалыптастырды, СПИД-ке қарсы күрес мәселелерімен айналысты. 89 жасында ол Ақсақалдар кеңесін құрды, оған әлемнің жетекші саясаткерлері мүше болды. Бұл саясаткерлер «әлемдегі кейбір күрделі мәселелерді шешуге» өз білімдері мен тәжірибелерін ұсынды. Нельсон Мандела 2013 жылдың 5 желтоқсанында 96 жасында өмірден өтті.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Манделаның апартеидке қарсы күресі қандай оқиғалармен байланысты болды?
2. Мандела саяси күресте қандай әдістерді пайдаланды және оларды өзгертуінің себебі неде?
3. 1994 жылы ОАР-да өткен сайлаудың ерекшелігі неде болды?
4. Манделаның ОАР президенті болғанда атқарған істерін баяндаңдар.

♦ Тапсырма

Кестені толтырыңдар.

Н. Манделаның реформасы

Экономикалық реформалар	Әлеуметтік реформалар

§33. МҮСТАФА КЕМАЛ АТАТҮРІК – ТҮРІК МЕМЛЕКЕТІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Бүгінгі сабақта:

- Мұстафа Кемал Ататүріктің реформаларының мемлекет тарихының өтпелі кезеңдеріндегі маңыздылығын бағалаймыз;
- тарихи оқиғаларды түсіндіру үшін «этатизм», «зайырлы мемлекет» ұғымдарын қолдану;
- мемлекет тарихындағы М.Кемал Ататүріктің рөлі жайлы қорытындылар жасаймыз.

Кілт сөздер:

ұлт-азаттық қозғалыс, республика, президент, этатизм, реформалар, кемализм

Мұстафа Риза Грекияның Салоники қаласында, кеден қызметкерінің отбасында дүниеге келді. Ол уақытта бұл қала Осман империясының қол астына қарайтын. Ол бастауыш білімді медреседен¹ алды, ал 12 жасында мемлекет қарамағындағы әскери мектепке оқуға түседі. Осы жерде оған математика пәнінің мұғалімі Кемал деген ат береді, бұл «кемелденген» деген мағынаны білдірді, кейіннен бұл ат оның өмірлік тегіне айналды. М.Кемал өзінің естелігінде: «Егер балалық шағымда тапқан екі тиынның бірін кітапқа жұмсамағанымда, бүгінгідей жетістікке жете алмаған болар едім», – деп еске алады.

Әскери мектепті аяқтаған М. Кемал білімін жоғарғы әскери оқу орнында және Оттоман әскери колледжінде жалғастырады. 1902 жылы ол Стамбұлдағы Бас штабтың Оттоман академиясына оқуға түсіп, 1905 жылы оны бітіріп шығады. Осы оқу жылдары М. Кемал негізгі пәндерден бөлек, басқа бағыттарға да ерекше ден қояды, әсіресе француз ағартушылары Вольтер мен Руссоның еңбектерін ерекше бағалады. Патриотизм және ұлт-азаттық идеялармен танысып, саяси танымын кеңейтеді.

М.Кемал «Бірлік және прогресс» (жас түріктер) партиясының қатарына қабылданады, бұл партия феодалдық билік үстемдігіне қарсы күресіп, Осман империясының экономикалық және саяси өміріне ұлттық буржуазияның позициясын нығайтуды қолдады.

¹ Медреседе, негізінен, дини білім алып, Құран жаттады.

Академияны аяқтайтын уақытта Кемалға, сұлтанға қарсы деген айып тағылып, тұтқынға алады да, Сирияның Дамаск қаласына жер аударады. Бұл жерде ол «Ватан» атты партия құрады, түрік тілінен аударғанда бұл «Отан» деген мағынаны білдірді. 1908–1909 жылдары М. Кемал II Абдул-Хамид сұлтанның шексіз билігін құлатқан, жас түріктердің төңкерісіне қатысады. Алайда жас түріктердің билік басына келуі, мемлекеттегі жағдайды түбегейлі өзгерте қойған жоқ, қажетті реформалар жүргізілмеді, осыған орай халық арасында наразылық белең алды. Жас түріктерден көңілі қалған М. Кемал әскери салаға ерекше көңіл бөле бастады.

Мұстафа Кемал
Ататүрік
(1881–1938)

Алғашқы дүниежүзілік соғыс кезінде ол Дарданелл қорғанысын қорғауды ұйымдастыру кезінде ерекше көзге түсіп, Дарданелл бұғазын ағылшын-француз десанттарынан қорғауда ерлік көрсетеді, осы үшін Осман империясының ең жоғарғы әскери және азаматтық атағы паша мәртебесін иеленеді. М.Кемал әскерге қолбасшылық етті және қорғаныс министрлігінде қызмет етті.

Осман империясы тізе бүгіп, Стамбұл қаласы жауға берілген соң, 1918 жылы күзде Антанта әскерінің мемлекетті бөліп алу қаупі туындады. Осы күрделі жағдайда Кемал-паша Түркияда ұлт-азаттық қозғалысын өз қолына алады, бұл кемалистер кезеңі деген атаумен тарихта қалды. Ол бабалар мекеніндегі жаудың туы құлағанша, Стамбұлда жаудың әскері мен сатқындар жойылғанша күресетінін мәлімдеді.

1919 жылы мамыр айында Измирге грек әскерлері келді деген хабарды естіген М. Кемал, Анадолыға аттанып, шетел басқыншылары мен сатқын сұлтандық билікке қарсы соғысты бастайды. Оның ең бірінші әрекеті ұлттық күштерді біріктіру болды. Осы мақсатқа орай «Құқық қорғау» ұйымын құру басталды, ұйымның мақсаты Түркияның азаттығы үшін халықты күреске шақыру болды. Конгресте сайланған М. Кемалдың Өкілеттер комитеті, уақытша өкіметтің қызметін атқара бастады. М. Кемалдың бастамасымен Түркияның жаңа астанасы болып жарияланған Анкарада 1920 жылы жаңа парламент — Түркия Ұлы Ұлттық мәжілістің (ТҰҰМ) отырысы өтті.

ТҰҰМ «Негізгі ұйымдар туралы» Заңды қабылдады, бұл Түркияның уақытша конституциясы саналды. Онда «жоғарғы билікке... ұлт иелік етеді» деп көрсетілді. Заңның барлық тармақтары мен атқарушы билік ТҰҰМ берілді, ал парламент өз атынан ел басқаруды – үкіметке жүктеді. ТҰҰМ М. Кемалды парламент төрағасы және үкімет басшысы етіп сайлады.

«Өмір – бұл күрес, – деп мәлімдеді Кемал, – сондықтан бізде тек екі таңдау ғана бар: жеңу немесе жеңілу». Ол 1920 жылдың 10 тамызында елді бөлшектеу туралы Антанта мемлекеттері мен Түркияның сұлтандық билігі қол қойған Севр бейбіт келісімін заңсыз деп жариялады.

1922 жылдың тамыз айында түрік әскерлері Антанта күштеріне ойсырата соққы беріп, оларды Анадолы аумағын тастап шығуға мәжбүр етті. Бұл жеңіс мемлекеттің азаттықта, тәуелсіздікте болуын қалайтын М. Кемал мен оның жақтастарының позициясын күшейтті.

Мемлекеттің азаттығына қол жеткізген Кемал, экономиканы, әлеуметтік, саяси және мәдени салаларды модернизациялауды қолға алды.

Есте сақтаңдар

М. Кемалдың саясатының басты ұстанымы этатизм болды – бұл экономикада, әлеуметтік, саяси, мәдени, яғни қоғамдық өмірдің барлық саласында белсенді мемлекеттік саясат принципін жүргізу.

Мемлекеттік құрылымдағы, заң шығару, мәдениет пен тұрмыстағы реформалар. М. Кемал әскери қызметте жүрген кезінде-ақ халықтың тұрмыс-тіршілігімен жақсы таныс болатын, ол Түркия еуропалық жолды таңдап, заманауи, өркендеген держава болуы керек деген шешім қабылдады.

М. Кемал діни-феодалдық элементтер үстемдігін азайту мақсатында, реформа жүргізуді қолға алды. Ол: «Біз жүзеге асыратын реформаның мақсаты, – бұл Түрік Республикасы халқының формасы да, мазмұны да заманға сай келетін жаңа қоғамға айналдыру. Бұл біздің реформаның басты мақсаты. Егер кімде-кім, бұл шындықты қабылдағысы келмесе, жойылады... Менің халқым демократияның принциптерімен танысып, шындық үстемдігін және ғылымды игеру қажет. Ескіге сенушілік жойылуы тиіс», – деп атап өтті.

1922 жылы 1 қарашада парламент *сұлтандықтың жойылуы* туралы заң қабылдады. 1923 жылдың сәуірінде «Құқық қорғау» қоғамының орнына жаңа саяси ұйым — Халықтық партия құрылды, кейіннен ол *Халықтық-республикалық партияға (ХРП)* айналды, ал оның тұрақты төрағасы болып М. Кемал сайланды.

1923 жылы 23 сәуірде Анкарада М. Кемалдың жетекшілігімен ТҰҰМ жұмысын жалғастырды. 1923 жылы 29 қазанда Түркия республика болып жарияланды, М. Кемал оның тұңғыш президенті болып сайланды (ол бұл лауазымға 1927, 1931 және 1935 жылдары қайта тағайындалды.) Ол: «Біз жүйені түп-тамырымен өзгертуіміз қажет. Сондықтан мен, Түркияны қолында барлық атқарушы билігі және заң шығару

билігінің біраз өкілеттілігі бар президент басқаратын авторитарлы республика болады деген шешімге келдім», – деп мәлімдеді.

1924 жылы халиф басқаратын феодалдық мұсылмандық діни билік — халифат тоқтатылды. Халифаттың жойылуы көптеген діни ұйымдардың қызметтерін тоқтатуға ықпал етті. Діни ұйымдар өздері қаржыландырып отырған – мектеп, аурухана секілді көптеген мекемелердің қолдауынан айырылды. Дін істері және вакуфтер¹, министрлігі өз жұмысын тоқтатты, діни басқармадан сот істері алынды, енді шариғат заңдарын қолдануға тыйым салынды. Медреселер жабылды, оқу орындарына бақылауды ағартушылық министрлігі жүргізетін болды.

Назар аударындар!

1924 жылы сұлтандық пен халифат жойылған соң, Осман империясы өмір сүруін тоқтатты.

Есте сақтаңдар

Феодалдық-теократиялық монархия – сұлтандық пен халифаттың жойылуы, республиканың жариялануы, ескі саяси жүйенің аяқталғанын көрсетті.

1922–1924 жылдардағы реформа алғашқы республикалық конституцияның туындауына себеп болды, бұл құжат сол кезеңдегі еуропалық құндылықтарға сай жазылды, ол 1924 жылы 20 сәуірде қабылданып, ұлттық буржуазиямен байланысы бар жер иеленушілер топтарына артықшылықтар берді. Жарияланған конституцияда құқықтар болмады, алайда халықтың көп бөлігі нақты жүзеге асатын шарттармен қамтамасыз етілді. Конституция бойынша барлық азаматтар түрік деп жарияланды. Осылай Түркиядағы аз ұлттардың өмір сүруі мен олардың ассимиляцияға ұшырауы заң негізінде орын алды. Заманауи ұлттық зайырлы мемлекеттің құрылуы діни ұйымдардың жерлерінің мемлекет қарамағына алынуымен, діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуімен, қылмыстық және азаматтық кодекстердің еуропалық үлгіні қабылдауымен байланысты болды. Ең соңында көп әйел алушылыққа (екі жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалды), тыйым салынды, әйелдер неке және ажырасу мәселелерінде ерлермен бірдей құқықтарға ие болды.

М.Кемал әйелдердің эмансипациясын² қолдады. 1934 жылы 5 желтоқсанда Түркияда ерлер мен әйелдердің толық теңдігі ресми түрде

¹ Мұсылман елдерінде сыйға берілген немесе діни болмаса қайырымдылық мекемелері берген мүлікке (негізінен, жерге), салық салынбайды және төркіленбейді.

² Эмансипация – тәуелділіктен, бағыныштылықтан арылу. Әйелдердің ерлермен құқықтарының теңесуі.

орнады. Әйелдер дауыс беруге және жергілікті билік орындары мен парламентке сайлануға құқық алды. 1920 жылдан 1928 жылдар аралығында университет бітіріп, диплом алғандар арасындағы әйелдер қатары нөлден 10% -ға дейін өсті. Оларға Босфорды кесіп өтетін кемелер палубаларында жүруге (бұрын оларға каютадан шығуға тыйым салынған болатын), сонымен қатар осы жерлерде трамвайлар мен темір-жол вагондарында да ерлермен қатар жүруге рұқсат берілді.

Сауатсыздықты жою М. Кемалдың мәдени реформасының ең басты негізі болды. 1928 жылы мектепке шамамен 1 млн 800 мың оқушы барды. Жалпы білім беретін бағдарламаның жүзеге асуына орай үш жыл ішінде шамамен 1,5 млн адам білім алғаны туралы куәлікке ие болды. 1928 жылы қабылданған арнайы декрет бойынша осындай курстарға 16 мен 30 жас аралығындағы барлық түрік қатысуға міндетті болды. Латын алфавитіне өту шарасы басталды (онда латынның барлық негізгі символдары және бірнеше қосымша әріптер жинақталды), бұл түрік тілін араб пен парсы тілдерінің сабақтастығынан арылту мақсатында қолға алынды. Латынға көшу халықтың білім алуын жеңілдетіп қана қойған жоқ, сонымен қатар өткеннен қол үзуге де себеп болды.

Уақыт санаудың еуропалық нұсқасы енгізілді, демалыс күндер болып сенбі және жексенбі саналды (бұрын жұма болатын), еуропалық баскиімдер мен киімдерді киюді міндеттейтін заң шықты. Өзінің бір баяндамасында М. Кемал былай мәлімдеді: «Достар! Өркениетті халықаралық киімдер біздің халқымыз үшін маңызды әрі қонымды. Біз бөтенке, етік, шалбар, көйлек және пиджак киіп, галстук тағатын боламыз. Әрине, баскиім де бар, бұл «шляпа» деп аталады.

Экономикалық реформалар. Тәуелсіздік үшін болған күрес аяқталғанға дейін Түркия экономикалық жағынан әлсіз дамыған мемлекет болатын. Ол аграрлы, жартылай отарлық сипатта болды. Жергілікті өндірісте тек қолөнер және ұсақ кәсіп қана болды. Мемлекеттегі 14 млн халықтың 77% -ы ауылдық жерлерде өмір сүрді. Халықтың 81,6% -ы ауылшаруашылығымен, 5,6% -ы — өндіріспен, ал 4,8 % -ы сауда-саттықпен және 7% -ы қызмет көрсетумен айналысты. Ауылшаруашылығының ұлттық табыстағы үлесі 67% , өндірістегі үлесі 10 % -ды қамтыды. Банк ісі мен сақтандыру компанияларында, муниципалдық кәсіпорындарда, тау-кен істеріндегі кәсіпорындарда шетелдік капиталдар үстемдік етті. Сондай-ақ теміржолдың басым бөлігі де шетелдіктердің қолында болды. Орталық банктің қызметін Оттаман банкі атқарды, ол ағылшындар мен француздардың капиталын басқаратын. «Толық тәуелсіздік экономика тәуелсіз болғанда ғана жүзеге асады», — деп мәлімдеген М. Кемал мемлекетті индустриализациялауды жеделдетуді, өндірістегі мемлекеттік секторды құру бағытын қолға алды. Этатизмде сипатталған экономикалық саясат мемлекеттік қаржыларды өндіріске, теміржолға, кейіннен шаруашылықтың басқа

да салаларына салуды ұсынды. Тұтас мемлекет бойынша кен өндіру, кен балқыту, кен құю өндірістері мен керамикалық және химиялық зауыттар салу қолға алынды, қағаз дайындау ісі жолға қойылды.

1928 жылы мемлекет жаңа өндіріс орындарын қуат көздерімен қамтамасыз ету үшін, ауқымды электрстансылар салуды бастады. Мемлекет осындай аса ауқымды істермен қатар жекеменшік мүдделерге де қолдау танытты. Өндірісті қолдау туралы заң қабылданып, ол 1927 жылдың 1 маусымында күшіне енді. Мұнан былай кәсіпорын салғысы келетін өндірісшінің, 10 г-ға дейінгі жер телімін қайтарымызсыз түрде алуға мүмкіндігі болды. Кәсіпкерлер ғимарат, жер телімі, табыс салығынан босатылды. Құрылыс қажеттілігі мен кәсіпкерлік үшін шеттен материал тасыған кәсіпорындар кедендік салықтан босатылды.

Жаңадан құрылған кәсіпорындар алғаш рет тауар өндіргенде, оларға өздері шығарған тауардың 10%-ын мемлекет сыйақы ретінде төледі. Мемлекет шетелдіктерге тиесілі барлық өндіріс орындарын және теміржолдарды сатып алды, шетелдік монополист «Режи» темекі компаниясын мемлекет қарамағына өткізді. 1924 жылы Кемалдың қолдауымен Іскерлік банк құрылды, бұл Түркия тарихындағы тұңғыш банк болды. 1930 жылы үкімет Түркияның Орталық банкін құрды, осының нәтижесінде шетелдік капитал мемлекеттің қаржылық саласында маңызды рөл атқаруды тоқтатты. Банк несие беруді ұйымдастыруға ерекше көңіл бөлді.

Назар аударыңдар!

Этатизм шетелдік капиталдың қызмет аясының тарылуына, түрік ұлттық буржуазиясының позициясының артуына ықпал етті. Экономикадағы жетістіктер ұлттық буржуазияның және онымен байланысты халықтың жағдайларын жақсартты. М. Кемалдың ауылшаруашылық саласын аяғынан тұрғызуға мүмкіндігі болмады, кейбір аймақтарда капиталистікке дейінгі тәртіптер мен жериеленушілік әлі де сақталды.

1929–1933 жылдары орын алған өлемдік экономикалық дағдарыс Түркия экономикасына да ауыр соққы берді. Осы жағдайға орай үкімет барлық бастамаларды өз қолына алу туралы нақты шешім қабылдады. Үкімет өндірістік және инфрақұрылымдық құрылыстарды қазынадан қаржылдандырды немесе мемлекеттің бақылауына алды.

1931 жылы «этатизм» кемалистік тұжырымы немесе елдің экономикалық өміріне мемлекеттік реттеу орнату толық түрде жүзеге асты. 30-жылдардың ортасында кемалистік реформа өз нәтижелерін бере бастады. Мемлекеттің саяси және экономикалық жағдайы нығайды, Түркияның көршілес мемлекеттер арасында беделі артты. Қоғамдық-саяси реформа қалыптастырып, этатизм саясатын жүзеге асыру барысында, түрік буржуазиялық ұлтшылдығының бір ағымы – кемализм идеологиясы нақты түрде қалыптасты.

Кемализм принциптері бойынша жарияланғандар: республикашылдық (басқарудың республикалық формасына адалдық), ұлтшылдық (түрік ұлтын асқақтату), этатизм, лаицизм (дінді мемлекеттік істерден және халық ағарту саласынан бөлу), халықшылдық (түрік халқының бірлігі, Түркияда таптық бөлініс пен тап тартысының болуын жоққа шығару), төңкерісшілік (кемализм идеясы мен реформаларына, азаттық үшін күрес принциптеріне адал болу).

Ататүрік құжаты (1934)

1934 жылы ескі лауазымдарды жою мен жаңа ата-тегін жазуға орай (бұған дейін Түркияда тек атымен ғана атау қалыпты жағдай болатын) ТҰҰМ шешімімен Мұстафа Кемал «Ататүрік» тегін иеленді, бұл «түріктің әкесі» немесе «Ұлы түрік» (түріктердің өздері, негізінен, осы екінші үлгіні дұрыс санайды) деген мағынаны білдірді.

Ататүріктің реформасы он жылдан астам уақытты қамтыды

(1922–1934 жж.) және қоғамның дәстүрлі құрылымы мен мәдениетін түбегейлі өзгеріске ұшыратты. Ол Осман империясының тарихына соңғы нүкте қойған және Түркия атты жаңа мемлекет қалыптастырған тұлға ретінде ХХ ғасырдың аса көрнекті реформатор-саясаткеріне айналды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. М. Кемал Түркияда ұлт-азаттық қозғалысын құруда қандай әдістерді пайдаланды?
2. Этатизм дегеніміз не? Ол неге М. Кемалдың Түркияда жүргізген реформасының басты негізі болды?
3. Түркияда зайырлы мемлекет құру қандай реформалармен байланысты болды?
4. Кемализм принциптерін талдап, түсіндіріңдер.

◆ Тапсырма

Кестені толтырыңдар.

М. Кемалдың реформалары (1922–1934 жж.)

Мемлекеттік құрылым	Заң шығару	Мәдениет және тұрмыс

§ 34. Б.ФРАНКЛИН ДЕЛАНО РУЗВЕЛЬТ ЖӘНЕ ОНЫҢ «ЖАҢА БАҒЫТЫ»

Ф.Рузвельт жер иеленуші, кәсіпкердің отбасында дүниеге келді. 1899 жылы мектепті, 1904 жылы Гарвард университетінің колледжін аяқтап, 1904–1907 жылдары Колумбия университетінде заң ғылымы бойынша білім алады. 1907–1910 жылдары ірі заң мекемесінде қызмет атқарады. Нью-Йорк штатында жеке иелігі, Джорджия штатында емдік суы бар меншігі болды және жетекші өндірістік компаниялардың акционері болды.

1910 жылы Ф. Рузвельт Нью-Йорк штатының сенаторы болып сайланды. 1913–1920 жылдары ол теңіз министрінің көмекшісі қызметін атқарды. Алғашқы дүниежүзілік соғыс кезінде ол әскер мен флоттың құрылымын өзгерту туралы ұсыныстарымен ерекшеленіп, көзге түседі. 1921–1933 жылдары кәсіпкерлікпен белсенді түрде айналысып, бірнеше фирманың директорлар Кеңесіне енеді.

1921 жылы ол полиомиелит ауруына ұшырап, өмір бойы өздігінен жүріп-тұру мүмкіндігінен айырылады. Алайда тағдырдың бұл ауыр сынағы оның саясатпен айналысуына кедергі келтіре алған жоқ. Рузвельтті халық жақсы көрді, сондықтан оны американдықтар қысқаша ғана Ф.Д.Р деп атады. Ол 1928 жылы Нью-Йорк штатының губернаторы болып сайланды, ал 1930 жылы екінші мерзімге сайланады.

Ф. Рузвельт өзінің саяси өмір жолының басынан-ақ, қоғамдық-саяси әділеттілік жолындағы бірбеткейлігімен, қажеттіліктерді тануымен және халықтың басым бөлігінің көңілін табумен ерекшеленді. Ол ескірген саяси ұстанымдарға батыл түрде қарсы шықты, мемлекеттің қоғам өміріне, экономика мен әлеуметтік салаға белсенді түрде араласуымен келіспеді.

Рузвельттің ішкі саясаты. 1932 жылы президенттік сайлауға қатысқан Рузвельт, әлемдік экономикалық дағдарыстан мемлекетті құтқаратын өз жобасын ұсынды және экономикалық әрі әлеуметтік реформа жөнінде арнайы бағдарлама дайындады. Мемлекеттің қарқынды дамуы үшін сынақ қажет деген Рузвельт өзінің әйгілі «Жаңа

Бүгінгі сабақта:

- бейбіт және соғыс кезеңіндегі Ф. Рузвельттің ішкі және сыртқы саясатының ерекшеліктерін анықтаймыз;
- мемлекет тарихындағы тұлғаның рөлі жайлы қорытындылар жасаймыз.

Кілт сөздер:

«Жаңа бағыт», мемлекеттік жүйе, оқшаулану саясаты, карантин

Франклин Рузвельт
(1882–1945)

бағыт» атты батыл реформалық бағдарламасын ұсынды, бұл құжатта дағдарыстың алдын алып, жаңаша дамудың жоспарлары нақты көрсетілген. Бағдарламаның «Жаңа бағыт» атануы Рузвельттің Демократиялық партияның съезіндегі баяндамасынан алынды. 1932 жылы 2 шілдеде өткен осы съезде ол Президенттік сайлауға үміткер ретінде ұсынылады. Рузвельттің «Жаңа бағыт» бағдарламасы халықтың қолдауына ие болып, ол президенттік сайлауда жеңіп шығады. 1933 жылдың наурызынан бастап Ақ үйдегі билікті қолына алған Рузвельт реформа жасауға батыл түрде кіріседі. Мына бағыттар бойынша күрделі шаралар қолға алынды:

- банк саласындағы заңдар, мемлекеттің елдегі барлық банк жүйесіне бақылауды күшейту, сондай-ақ: алтын тепе-теңдігі туралы заң – қаржы жүйесіндегі қолданыстан алтынды алып тастау, осының нәтижесінде елдегі алтын үшін қағаз ақшалардың шексіз айырбасталуы тоқтатылды; АҚШ-тың алтын үлгісінен және доллардың девальвациясынан бас тартуы;
- өнеркәсіпті қалпына келтіру заңы – өндірісті жандандыруға арналған Ұлттық өкімшілік арнайы федералдық ұйымын құру, адал бәсекелестік қағидаларын енгізу барлық өндіріс саласы үшін бірдей жалақы төлемі қағидасын, бірдей жұмыс күні ережесінің ортақ үлгісін орнату; еңбектегі өзара қарым-қатынас туралы заң жұмысшылардың ереуілге шығу құқығы мен ұйымдар құру және кәсіподаққа бірігуін бекітті;
- еңбек қатынасын мемлекеттік реттеу жүйесі құрылды; ауылшаруашылығы өндірісін реттеу туралы заң – фермерлерге өндірістерін қысқартқаны үшін төлем төлеу, бұл ауылшаруашылығында артық өнім өндіруді тоқтату үшін жасалды;
- көмекке мұқтаждарға жәрдем көрсету бағдарламасы жұмыссыздықты азайту мақсатында мемлекеттік ұйымдарды қоғамдық жұмыстарға (айналаны көгалдандыру, жолдар, электрстансылар, тұрғын үйлер салу, тағы басқа қоғамдық істерге) қатыстырды. «Жаңа бағыт» бағдарламасының ең маңызды ері ерекше болуы оның әлеуметтік сақтандыру саласына қатысты ұстанған ұстанымы болды. 1935 жылы АҚШ тарихында тұңғыш рет «Әлеуметтік қамсыздандыру туралы» Заң қабылданды, осыған орай елде алғаш рет мемлекеттік зейнетақы және жәрдемақы жүйесі енгізілді. Заң жасы келгендер мен жәрдемшісінен айырылғандарға зейнетақы төлеу, жұмыссыздыққа және жұмысқа қабілетсіздігі үшін жәрдемақы беруді қарастырды. 1938 жылы «Жалдамалы жұмыс күшінің өділдігі туралы» Заң қабылданды, онда берілетін ең төменгі еңбекақы мен жұмыс күнінің ұзақтығы көрсетілді.

Салық салу жүйесін реформалау барысында артық табыстар мен мұрагерлікке, сыйлықпен берілетін мүліктерге салынатын салық көлемі көбейтілді. Рузвельт өкімшілігінің 1933–1939 жылдары жүргізген әлеуметтік және экономикалық бағдарламаларының нәтижесіне орай,

мемлекет елдің барлық маңызды бағыттарына, әсіресе экономика мен әлеуметтік салаларға белсенді араласты.

Есте сақтаңдар

«Жаңа бағыт» экономиканы мемлекеттік реттеу қажеттілігі жүйесін танытуға негізделді. Мемлекетке экономикалық іс-әрекеттер мен қоғамдағы әлеуметтік үдерістерді реттеу міндеті жүктелді.

Қоғамдағы осындай салаларға бақылау жүргізу мен араласу мақсатында арнайы органдар мен мекемелер құрылды, заңдар қабылданды, бұл бетбұрыстар мемлекеттегі басқарушы ортаның саяси бағытына айтарлықтай өзгерістер енгізді.

Назар аударыңдар!

«Жаңа бағыт» АҚШ тарихындағы ең бір бетбұрысты кезеңнің бірі болды. Осы уақыттан бастап мемлекеттік жүйенің экономика мен әлеуметтік салаға араласуы американың мемлекеттік-саяси жүйесіндегі маңызды элементке айналды. «Жаңа бағыт» аясында жүзеге асқан реформалар, мемлекеттің ал-ауқатын арттырудың америкалық берік негізіне айналды.

1936, 1940, 1944 жылдары Рузвельт АҚШ-тың президенті болып қайта сайланды.

Назар аударыңдар!

Өзара тәуелділік әлемдегі барлық мемлекеттердің өзара тәуелділік түсінігі, Рузвельттің сыртқы саясат туралы ұғымының негізі болды.

Рузвельттің сыртқы саясаты. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін АҚШ-тың оқшаулану саясат ұстануына орай Рузвельт, АҚШ басқа әлемнен өзін оқшауламауы тиіс, өйткені болашақтағы қауіпсіздік пен мемлекеттің ортақ игілігі Еуропа мен Азияның тағдырларымен тікелей байланысты деп санады.

Рузвельт «Жаңа бағытқа» ішкі саяси қолдауды жоғалтып алмас үшін 30-жылдары АҚШ-та халықтың басым көпшілігі қолдаған оқшаулану туралы саясатқа да ыңғай білдірді, бұл бағытты ұстанушылар АҚШ-ты Еуропа мен Азиядағы жаңа соғыстан қорғауды мақсат етті. Алайда АҚШ-тың Батыс жартышар мен Тынық мұхиттағы мүддесіне байланысты ұстанған шектеулі сыртқы саясатын ол ешқашан да қолдамады.

Рузвельт, егер АҚШ пен оның одақтастары әлемдік мұхитқа бақылау жүргізу үстемдігінен айырылса, онда бұл жағдайды гитлерлік коалиция Батыс жартышарына шабуыл жасау үшін пайдаланады деп санады. Оның пікірінше, мұхиттарға бақылау орнатуды тек АҚШ флоты

АҚШ Президенті Франклин Рузвельт Перл-Харборға жапондықтар шабуыл жасағаннан кейін Жапонияға соғыс жариялау туралы декларацияға қол қоюда

ғана жүзеге асырмауы тиіс. Ол үшін Еуропа мен Азиядағы державалар өзара үстемдік үшін таласпауы тиіс, бұл сонда ғана жүзеге асуы тиіс, ондай жағдайда кеме жасайтын қуатты өндіріс күштерін екі континентке орналастыруға болатын еді. Сонымен қоса Рузвельт Францияны, Британия империясын, Қытай мен КСРО-ны қолдау қажет, өйткені олар жанама түрде болса да АҚШ-ты қолдайды деп санады.

Жүзеге асып жатқан нақты процестер мен орын алған оқиғалар Рузвельттің, АҚШ-тың өзге әлемнен оқшаулану саясатын ұстануы дұрыс емес деген тұжырымын нақтылай түсті. Авиацияның дамуы АҚШ жетекші әлемдік саясат орталығынан географиялық жағынан қашықта орналасқан деген факторды жоққа шығарды. 1937 жылы Жапония Қытайға қарсы басқыншылық саясатын бастағанда,

Рузвельт мемлекеттегі оқшаулану саясатынан нақты түрде бас тартты. Ол бейбіт өмірді қалайтын мемлекеттерді басқыншы елдерге қарсы болуға шақырды.

Германияның Польшаға шабуыл жасағанынан кейін, 1939 жылы қыркүйекте Рузвельт Конгрестің арнайы сессиясын шақырды, онда соғысып жатқан елдерге қару-жарақ сатуға рұқсат беру мәселесі қаралды. Ол фашизм мен жапон милитаризмінің жеңіске жетуі АҚШ-тың өмір сүруіне нақты қауіп тудырады деген ұстанымда болды.

1941 жылы тамызда Ньюфаундленд жағалауында Ф. Рузвельт пен Ұлыбританияның премьер-министрі У. Черчилльдің алғашқы кездеуі өтті. Онда егер АҚШ соғысқа араласар болса, екі мемлекеттің бірлесіп атқарар ортақ әрекеттері қалай болуы керектігі талқыланды.

Назар аударыңдар!

Осы кездесудің нәтижесінде Атлантикалық хартия қабылданды, онда соғыс жағдайындағы АҚШ-тың стратегиялық мақсаты мен соғыстан кейінгі қалыптасу барысындағы олардың ұстанымдары сараланды.

Хартияда одақтастар аумақтық басып алуға ұмтылмайды, халықтардың басқару формасын таңдау құқығына құрметпен қарайды, өздерінің азаттық құқықтарын қалпына келтіру үшін күрескен халықтарды қолдайды деп көрсетілген. АҚШ әрқашан да, соғыс аяқталған соң да демократиялық әлемдік тәртіптің кепілі болуға өзінің дайын екенін жариялады.

1941 жылы 7 желтоқсанда Американың әскери-теңіз кешені Перл-Харборға Жапония шабуыл жасағаннан соң, АҚШ оқшаулану және бейтараптық саясатынан бас тартып, Екінші дүниежүзілік соғысқа кірісті, ол гитлерге қарсы коалицияға енді.

Рузвельт болашақтағы әлемдік қалыптасу принциптеріне баса назар аударды, ол 1940 жылы Конгреске жасаған үндеуінде және 1941 жылғы тамыздағы Атлантия хартиясында бұған ерекше тоқталды. Болашақтағы әлемдік құрылымның ұстанымдарын негізге алған Рузвельт әрекет етудің негізгі принциптерін көрсетті. Олар өзінің одақтас әріптестерін қоғам алдындағы жалпы ұстанымдарын орындау және соғыстан кейінгі тәртіп орнату барысында орын алатын қандай да бір саяси жанжалдардың ағылшын-саксон-кеңес-қытай коалициясын бұзып кетпеуін қадағалау.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Неліктен Рузвельттің «Жаңа бағыты» АҚШ тарихындағы бетбұрысты кезеңдердің бірі болды?
2. Рузвельт соғыстан кейінгі әлемдік құрылымның қандай принциптерін және сыртқы саяси әрекеттерді ұсынды?

♦ Тапсырма

Төменде келтірілген мәтіндермен танысыңдар және оны сабақ барысында жауап ретінде пайдаланыңдар.

Ф.Д. Рузвельттің 1941 жылы 8 желтоқсанда АҚШ Конгресіне жасаған үндеуінен. Кеше, 1941 жылдың 7 желтоқсаны абыройсыздыққа ұшыраған күн болды, өйткені Америка Құрама Штаттары күтпеген жерде Жапонияның әскери-теңіз және әскери-әуе күштерінің ойластырылған шабуылына ұшырады. Құрама Штаттар бұл мемлекетпен бейбіт жағдайда болатын және Жапонияның өтінішімен, Тынық мұхитта бейбітшілікті сақтауға үміттеніп, оның үкіметімен және императорымен келіссөздерді жүргізген еді... Кешегі оқиға басқаша жағдайды көрсетуде АҚШ халқы оларға қатысты өздерінің ұстанымдарын анықтады және орын алған оқиғаның өздерінің өмірлері мен ұлттың қауіпсіздігі үшін болатын зардаптарын анық түсінуде. Әскер мен флоттың бас қолбасшысы ретінде мен біздің қорғаныс мүддеміз үшін барлық шараларды қолдану туралы бұйрық бердім... Осы қасақана жасалған шабуылды еңсеріп, жеңу үшін қанша уақытымыз кететініне қарамастан, Америка халқы өзінің өділетті күшін толық жеңіске жету жолына жұмсайды. Мен баяндама жасағанда, конгресс пен халықтың еркін баяндайтынына сенімдімін. Біз өзімізді қорғайтын барлық шараны жасап қана қоймаймыз, сонымен қатар бұл сатқындықтың үлгісі бізге ешқашан да қауіп төндірмеуін шешімді түрде қарастырамыз. Әскери қимылдар басталды. Біз халыққа, жерімізге және мүддемізге қатерлі қауіптің төнгеніне немқұрайды қарамауымыз керек. Қарулы күштеріміздің айбыны мен халқымыздың қажырлы шешімінің арқасында біз жеңіс тұғырына сөзсіз көтерілеміз, құдай бізге жар болсын.

7 желтоқсан, жексенбі күні Жапонияның астыртын және жауыздықпен жасаған шабуылы орын алған соң, конгрестің АҚШ пен Жапония арасында соғыс басталды деп жариялауын сұраймын.

§ 35. В. ШАРЛЬ ДЕ ГОЛЛЬ: ФРАНЦИЯ ҰЛЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАҢҒЫРУЫ

Бүгінгі сабақта:

- Ш.де Голльдің мемлекет тарихындағы рөлі жайлы қорытындылар жасаймыз;
- Франциядағы әлеуметтік-саяси процестерді түсіну үшін «голллизм» ұғымын анықтаймыз;
- Ш. Голль қызметінің мысалында мықты президенттік билік институтының маңыздылығын түсінеміз.

Кілт сөздер:

«мықты мемлекет» идеясы, «ұлттық ұлылық», президенттік республика, голлизм, «үшінші жол», референдум

Шарль де Голль Лиолль қаласында, Иезуит колледжінде философия мен әдебиет пәндері мұғалімінің отбасында дүниеге келді. Орта білім алғаннан кейін Сен Сир әскери училищесіне оқуға түсті. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдары шайқастарға қатысып, жарақат алып, тұтқынға түседі. 1924 жылы Жоғары әскери мектепті бітіріп, өртүрлі әскери бөлімшелерде қызмет етті. Екінші дүниежүзілік соғыс басталғанда бригадалық генерал атағын алып, майдандағы әскерге қолбасшылық етуге жіберілді. Франция жеңілгеннен кейін Англияға кетіп, «Ерікті Франция» қозғалысын басқарды. Бұл қозғалысқа өзінің мүдделес серіктері мен қоса коммунистер, социалистер, христиан демократтары секілді әр алуан көзқарастағы күрескерлерді топтастырады.

Париж азат етілген соң Ш.де Голль мемлекеттік билікті қолына алады.

1944–1945 жылдары Шарль де Голль Франциядағы Уақытша үкіметті басқарды. Оның басты мақсаты француз мемлекетін жаңғырту болатын, ол үшін күрделі конституциялық-құқықтық реформалар жасап, билік тармақтарын бір орталыққа шоғырландыру қажет еді. Осы реформалар үшін үкіметпен келісе алмаған Ш.де Голль 1946 жылы отставкаға кетеді.

1946 жылы 16 маусымда Байе қаласын азат етудің екі жылдығына орай өткен мерекелік шарада Ш.де Голль алғаш рет өзінің конституциялық жобасын жариялады. Бұл жоба Францияның «ұлылығын», ұлттық тәуелсіздік пен бірлікті қамтамасыз етуге қабілетті, «күшті мемлекет» идеясына негізделді. Ш.де Голль парламенттік республика идеясын қатаң сынады, бұл бағыт мемлекеттік құрылымды толықтай дағдарысқа ұшыратады деп санады. Оның пікірінше, партиядан тыс, одан жоғары тұрған, биліктің барлық тармағына саяси бақылау жасай алатын мемлекет басшысы, жалпыұлттық мүдделердің кепілі және оның төрешісі болуы тиіс, диктатор емес.

Алжирдегі соғыс салдарынан, онда «Ультра» бүлігі басталады, бұл 1958 жылы Франциядағы саяси-әлеуметтік дағдарысқа себеп болады. Бүлікшілер Алжирдегі соғысты тоқтатып, жеңіске жеткізетін

«қоғамдық құтқару үкіметін» құруды талап етеді. Олар осы үкіметті басқаруға Ш. де Голльді тағайындауды талап етті.

Де Голль елді басқаруға, Алжир мәселесін шешуге дайын екенін, бұл үшін саяси жігерсіздік тудырып отырған мемлекеттік жүйені түпкілікті өзгерту туралы шарт қоятынын мәлімдеді. Ол өзіне төтенше өкілеттілік беруін және 1946 жылы Конституцияны жоюды талап етті.

Үкімет бұл талаптарды толығымен қабылдады. 1958 жылы 1 маусымда Ш.де Голль үкіметті басқаруға кірісті. Күзде Ш.де Голль ұсынған жаңа Конституция қабылданады, бұл мемлекеттік саяси құрылымының сипатын өзгеріске ұшыратты. Франция парламенттік республикадан президенттік республикаға ауысты, мемлекет басшысы кеңейтілген өкілеттілікке ие болды: президент 7 жылға сайланды, премьерді және үкімет мүшелерін тағайындады, заң шығару процестеріне қатысуға, қандай да бір заң жобаларын қайта қарау үшін парламент қарауына жіберуге, парламентті таратып жіберуге, төтенше жағдай енгізуге құқылы болды, сыртқы саясат пен қорғаныс және ұлттық қауіпсіздік бағытында үлкен өкілеттілікке ие болды. Енді бұдан былай президент өз қызметі үшін парламентке есеп бермейтін болды өрі Францияның ұлттық тәуелсіздігі мен тұтастығының кепілі болды.

1958 жылы желтоқсанда Ш.де Голль Франция президенті болып сайланды. Ол мемлекеттің отарлық бағыттағы саясатын толығымен тоқтатты: барлық африкалық отар елдердің тәуелсіздігін мойындады, 1962 жылы Алжирға тәуелсіздік беріп, ушыққан алжир мәселесін біржолата шешті. Ш.де Голль 1962 жылы «Франция ұлылығын» қайта қалыптастыруға қажетті әлеуметтік-экономикалық реформалар өткізуді қолға алады.

Шарль де Голль
(1890–1970)

Назар аударыңдар!

Де Голль ұсынған «голлизм доктринасының» біртұтастай саяси философиясы Францияның ұлттық саяси дәстүрлеріне сәйкес келді. Онда мемлекеттік практицизм, радикалды идеологиялық пафос пен этатистік ұстанымдары, халық егемендігі идеялары мен консервативтілік және әлеуметтік реформалар өзара үйлесім тапты. Ш. де Голль ұлтқа коммунизм мен либералдықтың шектен шығуын жеңетін «үшінші жолды» ұсынды.

«Еңбек пен капитал ассоциациясы» бағдарламасы қабылданды. Ол бойынша үкімет мемлекеттік сектордағы жұмысшылардың өз кәсіпорындарына түскен пайдаға, техникалық ұтымдылықты қамтамасыз етудегі үлесіне (дивиденд) және кәсіпорынның нарықтық

стратегиясы жөніндегі ақпараттарға «араласу жүйесін» енгізді. Осы бағдарламаны пайдаланушы жеке кәсіпкерлер салық жеңілдіктерін алды.

Есте сақтаңдар

Мемлекеттік құрылымнан бастап экономикалық реттеуге дейінгі саясаттың барлық қырларын біріктірген голлизмнің негізгі идеясы, де Голль үшін шынайы әлеуметтік ұстаным болған Францияның «ұлттық ұлылығына» айналды.

Голлизм бойынша, Франция – бұрын өмір сүрген және болашақта өмір сүретін француздардың ұрпақтарын біріктіруші. Франция – жекелеген француздардың өмірі мен мүдделерінен басқа өзіндік мүдделер мен мақсаттары бар, уақытпен шектелмейтін шындық. Ұлттық тәуелсіздікке, бірлікке, қоғамдық тәртіпке, әділеттілікке тек күшті мемлекет қана кепіл бола алады.

Назар аударыңдар!

Күшті мемлекет – таптар мен жеке мүдделерден жоғары тұрған және тек жалпыұлттық мүдделерді ғана қорғайтын мемлекет.

Де Голль референдум барысында халық тәуелсіздігіне негізделген шынайы демократияны қайта жаңғыртуды ұсынды. Конституциялық құрылым мен мемлекет басшысын таңдау секілді іргелі мәселелерді халықтың өзі референдум арқылы шешуі тиіс.

Бірлік, ұйымшылдық биліктің ажырамас бейнесі болуы қажет. Мемлекеттік билікті нығайтуда мемлекет басшысы негізгі рөлге ие болуы тиіс, ол партиядан тыс әрі одан жоғары тұруы керек. Бірақ мемлекеттік аппараттың қызметі биліктегі бөліс ұстанымына бағынуы тиіс.

Назар аударыңдар!

Ш.де Голльдің пікірінше, біртұтас саяси еркіндік пен халықтың мемлекет өміріне шынайы араласуын қалыптастыру үшін заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің тең болуы, демократиялық мемлекеттің кепілі болып саналады.

Ш.де Голль «Ұлы Францияны» қайта өркендету негізі тек конституциялық құрылымды реформалауда ғана емес, елдегі әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуде деп санады. Мұнда негізгі басымдылық таптық қарама-қайшылықты жеңу мен қоғамдық дамудың «үшінші жолын» қалыптастыруға үндейтін «еңбек пен капитал ассоциациясы» тұжырымына берілді.

Жұмысшыларды кірістер мен өнеркәсіпті басқаруға қатысуын қамтамасыз етуде Ш.де Голль капиталистік қоғамның әлеуметтік

құрылымын кері айналмайтын тиімді амалын таңдады. Мемлекеттің белсенді экономикалық саясатын, тәуелсіз, прагматикалық сыртқы саяси бағытпен үйлестірсе, мұндай саясат ұлттық бірлік пен жақсы өмірді өркендетудің негізі болатынын көрді.

Экономикалық бағдарлар қоғамға белсенді түрде енгізіле бастады, өнеркәсіпті (ең алдымен, электроника, атомдық, аэроғарыштық және әскери) жаңғыртуға және ауылшаруашылығы саласына қомақты қаржы бөлінді. Өмір сүру сапасының жақсаруы басты назарға алынды. 60-жылдары жалақы орта есеппен 25% -ға өсті. Ақылы демалыс мерзімі 4 аптаға дейін созылды. Ш.де Голль АҚШ-тың сыртқы саясатына бағынбайтын мемлекеттік тәуелсіздікті қамтамасыз етті. Ядролық державаға айналды, 1966 жылы Францияны НАТО-ның әскери құрылымынан шығарды және елдің аумағында орналасқан АҚШ-тың әскери нысандарының барлығын жапты.

1965 жылы де Голль екінші мерзімге сайланды.

Алайда 1968 жылы мамырда Францияда күрделі әлеуметтік-саяси дағдарыс орын алды. Бұл шиеленіс радикалды ұстанымдағы студенттердің наразылығынан туындады. 60-жылдары Францияда студенттер саны 5 есеге өскен болатын. Олардың әлеуметтік құрамы мен құндылықтарға деген көзқарастары өзгерген болатын. Студенттер арасында солшыл көзқарас кең тарады, олар ұлттық буржуазиялық құндылықтарды қабылдамады.

1968 жылы мамыр айының басында студенттер мен Сорбонна университетінің әкімшілігі арасында шиеленіс бүрқ ете түсті. Полицияның Сорбонна маңайын бүлікшіл студенттерден тазартуы қанды қақтығыстарға алып келді. Бұл оқиғалар бүкіл елді толқытты. Студенттерді қорғауға кәсіподақтар мен солшыл күштер шықты. Тұтас мемлекетті қамтыған ауқымды ереуілдер толқыны басталды, елдің экономикалық өміріне күйзеліс қаупі төнді. Мамыр айының соңына қарай шиеленіс аса жоғарғы шегіне жетті. Шарль де Голль өз ұстанымымен халықтың алдына шықты. Ол тек өзі ғана азамат соғысының алдын ала алуға қабілетті екенін білдіріп, француздардың басым бөлігін осыған сендірді. Қоғамдық пікірде билік пайдасына қарай ауытқу пайда болып, маусым айының соңына қарай жағдай бақылауға алынды.

Өз жетістігін нығайта түсуге ұмтылған Ш.де Голль орталық биліктің ұстанымын нығайтатын әкімшілік реформалар жүргізуді қолға алды. Бұл өзгерістердің Францияның болашағы үшін ерекше маңызды екеніне тоқталған ол, осы заң жобасын референдумға шығарады. Ш.де Голль егер осы заң жобасын халық қолдамаса, өзінің қызметінен кететінін мәлімдейді. Референдум 1969 жылы 27 сәуірде өтті, сайлаушылардың 52% -ы бұл заң жобасына қарсы дауыс береді. Ш.де Голль қызметінен ерікті түрде кетті. Ол өмірінің соңғы жылдарын Коломбе-ле-Дез-Эглиздегі қаланың шетіндегі үйінде өткізді. Ш.де Голль 1970 жылдың 9 қарашасында дүниеден өтті, сол күні генералдың ұлы Филипп

үкіметке әкесінің өтінішін жеткізеді: онда қайтыс болған соң ешқандай артық құрмет көрсетілмеуін, атақтар мен сыйлықтар берілмеуін айтады. Құлыптасында – тек қана Ш.де Голль деген жазумен өмірге келген және қайтыс болған жылдары ғана жазылды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. 1958 жылы Шарль де Голль Франциядағы билік басына қандай саяси жағдайда және қандай шарттармен келді?
2. Парламенттік және президенттік республикалар арасындағы айырмашылықты естеріңде түсіріңдер.
3. Голлистік докторина нені білдірді?
4. Де Голльдің пікірінше «ұлы Францияны» қайта өркендетудің басты негізі не болуы керек еді?

• Тапсырма

КСРО-ның сыртқы істер министрі А.А.Громыконың «Есте қаларлық» мемуарының үзіндісімен танысыңдар және «Шарль де Голль бейнесінің сипаты» тақырыбына презентация дайындаңдар.

Шарль де Голль

Ш.де Голль өз заманында Францияның ғана көрнекті саясаткері болып қойған жоқ, ол тұтастай Батыстың көреген саясаткерлерінің бірі болды. Бұл адам жандандыру процесінің ұйымдастырушысы және дамытушысы еді... Де Голль Францияның, Кеңестер Одағымен жақындасуының нақты қажеттілігін түсінді, бұл екі мемлекет арасындағы тарихи қалыптасқан дәстүрлерге орай және Еуропа мен әлемдегі жағдайға сай орын алды.

...Маған Ш.де Голльмен бірнеше рет кездесуге тура келді. Онымен кездесуде ойыма бірнеше рет қызық салыстырулар келді: ол француздар айтатын «Францияда екі мұнара бар – бірі Эйфель мұнарасы және... екіншісі Ш. де Голль» деген теңеуі. Ол мемлекеттік қайраткер ретінде елдің саяси өмірінде 20 жылға жуық белсенді қызмет атқарды.

Әрине, Ш.де Голль әлеуметтік мәселелерге жаңашыл көзқарастарды қабылдай бермеді. Ол соғыстан кейінгі алғашқы жылдары сыртқы саяси бағытта, Францияны НАТО-ға әкелген ағымымен жүрді. Осы одаққа қарамастан ол өзінің жеке пікірін сақтады. Саясаттағы өзіне тән мәнмен осыны талай мәрте дәлелдеді де.

...Маған кездесулер мен басқосулар барысында Ш.де Голльді жақыннан бақылаудың бірнеше мәрте сәті түсті... Кездесулер көбінесе ашық әрі жағымды жағдайда өтетін. Ш.де Голль еңгіме барысында қолайсыз мәселелерді айналып өтіп кетуді жақсы меңгерген еді. Ол өзінің көзқарасына сай келмейтін келеңсіз, құйтырқы сұрақтарға мән бермейтін қасиетке ие болатын. Ол өткізген еңгіме барысында, өз пікірінде қалсаң да оны құптауға, әріптесіңнің ойымен келісуге бейім боласың. Сонымен қатар нағыз келісім болмағанын да білесің. Осындай жағдайларда Ш.де Голль көбінесе «бәрі болуы мүмкін» деген сөзді қолданатын.

...Де Голль мықты шешен болатын. Ресми таңғы немесе түскі астарда ол өте жақсы сөйлейтін әрі ешқашан қағазда жазылған мәтінге қарамайтын. Бұл айрықша өсер қалдыратын. Де Голльдің қасындағы адамдардың айтуынша, ол жазылған мәтіндерді алдын ала еш қиындықсыз жаттап алатын көрінеді. Оның есте сақтау қабілеті ерекше болатын. Осы қасиеті оған көп көмектесті.

...Соғыстан кейінгі алғашқы жылдары де Голль – кездесуге қиын адам, онымен сөйлесу ауыр, ол әріптес ретінде тек жағдайы бар әрі қоғамға белгілі адамдарды ғана

таңдайды деген пікір тараған болатын... Француз генералы туралы айтылған бұл пікір ешқандай шындыққа жанаспайтын. Ш.де Голльдің кездесулер мен сұхбаттасу кезіндегі талғампаздығы оның қаталдығынан немесе оның мінезінің күрделілігінен емес, өзін белгілі бір адамдармен, әсіресе өздерін жоғары көрсеткісі келетін саяси элитамен ғана кездесумен шектегісі келмейтіндіктен еді.

Онымен сұхбаттасқан Францияның көптеген саяси қайраткерлері мен журналистері оның өзара әріптестікке бейім екенін және қоғамның барлық саласының өкілдерімен, журналистермен кең ауқымды байланыс орнатуға қашанда дайын екендерін атап өтті, ал ішкі және сыртқы саясат өкілдеріне ол қашанда ашық болатын.

...Туабітті мінез қалыбына және көпшілік пен баспасөз өкілдерінің алдында өзін ұстау өдетіне орай оған арқадан қағу, қандай да бір афоризмдер мен жауыр болған сөздерді қайталау секілді жағымсыз әрекеттер жат болатын, кейбір сауаты төмендер үшін бұл кемшілік сияқты да көрінетін.

Тіпті қазір осы бетті жазып отырғанның өзінде де көз алдымда биік, салмақты, ешқашан асықпайтын адам елестеуде, ол салтанатты қадаммен жүретін, оның айналасындағылар оған қашанда құрмет көрсетіп жол беретін. Өмірде осының барлығы табиғи өрі нанымды көрінетін. Адамдар оны білді және қандай болса, сол қалпында қабылдады.

...Менің ойымша, егер кездесу барысында қандай да бір талаптар қажет болса, ол өз ойын бейнелі түрде айта алатын. Өзінің жеке пікірін өте нанымды түрде жеткізе алатын еді. Осының барлығын ол жеңіл түрде атқаратын... Әрине, егер ол қажет деп тапса, өткір тіпті қаталдық ұстанымға да бара алатын.

...Әрине, Ш.де Голльдің рөліне баға бергенде, әсіресе кеңес-француз байланыстарының дамуына, әрқашан да есте ұстайтын жайт – бұл тұлғаның күрделі болғандығы. Әлеуметтік қатынастарда ол француздардың ықпалды буржуазиялық тобын қолдады, олар тіпті либерал да емес болатын. Францияның сыртқы саясатын анықтау, сондай-ақ кеңес-француз қатынасының дамуындағы оның рөлі мен орнын анықтауға баға бергенде осыны есте ұстауға тиіспіз.

...Ш.де Голльдің есімі Францияны құрушы ұлы тұлғалардың қасынан көрнекті орын алады. Алайда оның қабірі француз астанасынан алыста, Шампань провинциясына қарасты Коломбо елді мекеніндегі қарапайым орынға қойылған. Бұл Альпі тау баурайынан Парижге дейін 250 шақырым... Ол осында отбасымен дөңгелек шеңберлі алты қырлы мұнарасы бар екі қабатты шағын үйде өмір сүрді. Ол өзінің резиденциясын «Буассери» деп атады – бұл шамамен аударғанда «Ағаш қабырғалармен қапталған үй» деген мағына берді. Мұнарада оның бөлмесі орналасты. Мұнда ол көп уақытын өткізді, мемуарлар жазды... Ол өзінің жұмыстары үйлесімді аяқталу үшін әдебиеттің түрлеріне, стиліне ерекше көңіл аударды. Классиктерден үлгі алған ол тақырыпты бір сөзден қояды ұнатты. Мынау оның үш томдық мемуарының атауы «Үндеу», «Бірлесу» және «Құтқару».

§ 36. Г.ДЭН СЯОПИН – КӨРНЕКТІ ҚЫТАЙ РЕФОРМАТОРЫ

Дэн Сяопин (Дэн Сисянь) Сычуань провинциясына қарасты Байфан елді мекенінде, ауқатты жер иеленушінің отбасында дүниеге келді. Оған Сисянь, яғни «даналыққа үміт беруші» деген есім берілді. Дэн үлкен әулеттен өсіп-өнген азамат болатын. Оның бабалары XIV ғасырдан бастап есімдері әйгілі шенеунік, оқымысты, сот секілді лауазымды қызметтер атқарған. Ол 1920 жылы орта мектепті аяқтап, Францияға оқуға аттанады. Оқуда жүрген ол қаржы жетіспеушілігі себепті болат

Бүгінгі сабақта:

- Дэн Сяопиннің мемлекет тарихындағы рөлін және өтпелі кезеңдердегі реформаларының маңыздылығын бағалаймыз;
- әлеуметтік-экономикалық процестерді түсіну үшін «қытайлық ерекшелігі бар социализм» ұғымын анықтаймыз;
- ҚХР мысалында жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшу себептерін талдаймыз.

Кілт сөздер:

нарықтық реформалар, қытай үлгісіндегі социализм, «бір ел – екі жүйе»

қорыту цехында, «Рено» зауытында жұмысшы, кемеде от жағушы, дәмханада даяшы секілді түрлі жұмыстар істеуге мәжбүр болады. 1922 жылы Дэн Қытай жастарының Социалистік одағына мүшелікке өтеді, ал 1924 жылы Қытай Коммунистік партиясының (ҚКП) еуропалық бөлімшесіне мүше болады. Ол белсенді партия қызметкері, жалынды революционер болды. Астыртын партиялық қызметіне орай ол тегін Сяопин деп өзгертеді: Сяо – кішкентай (оның бойының ұзындығы 153 см болатын), Пин – әділетті, бейбітсүйгіш деген мағынаны білдірді. Дэннің партиялық қызметі француз полициясының көзіне түседі.

1926 жылы ол Мәскеуге кетуге мәжбүр болады, онда Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік университетінде оқып, кейіннен Сун Ятсен атындағы Қытай еңбекшілерінің университетінде білімін жалғастырады. Мұнда ол марксизм ілімімен танысып, әскери сала бойынша білім алады, Бүкілодақтық коммунистер (большевиктер) партиясы қатарына өтеді.

Қытайда азамат соғысы жүріп жатты, ҚКП төңкерістік күрес жолына берілген сауатты мамандарға зәру болды. Осы себепті Дэн Сяопин ҚКП шешімімен 1927 жылы

Мәскеуден Қытайға шақыртылады, алғашында ол әскери саяси қызметкер міндетін атқарды, кейіннен ҚКП ОК хатшысы болып, елде орын алған барлық маңызды оқиғаларға атсалысты. 1945 жылы ол ҚКП ОК мүшесі болып сайланады, ал 1955 жылы ҚКП ОК Саяси кеңесінің мүшелігіне өтеді. 1949 жылы Қытай Халық Республикасы (ҚХР) құрылған соң, алғашында қаржы министрі, кейіннен Қытайдың Оңтүстік-Батыс өкімшілігі төрағасының орынбасары қызметтерін атқарады. 1952 жылы ҚХР Мемлекеттік Кеңесі төрағасының орынбасары болады. Ал 1956 жылы ҚКП ОК бас хатшысы лауазымына сайланады.

1960 жылдардың басында «үлкен секіріс» саясаты жүзеге аспаған соң Дэн Сяопин жаңа «реттеу саясатының» бастамашысы болды. Ол ауылдарда ұсақ тауарлы өндіріс құруды, қауымдастықтардағы жерлерді шаруаларға бөліп беруді және оны жалға беруге ерлі ауылшаруашылық өнімдерінің артығын еркін сатуға рұқсат етуді ұсынды. Дәл сол кезеңде

оның: «Мысықтың түрі қандай болғаны маңызды емес, ол тек тышқан ауласа болды» деген сөзі таралды.

«Мәдени революция» жылдары Дэн Сяопин алғашында үй қамағында қамалып, кейін алыс провинцияға жер аударылады, сондағы трактор зауытында механик-жөндеуші болып жұмыс істейді. Дэн 1973 жылдың бас кезінде ақталып, ОК құрамына қайтадан қабылданып, Саяси бюроға сайланды. 1975 жылды ҚКП Төрағасы және Қытай біріккен Ұлттық армиясының Бас штабы бастығы болып сайланды. Алайда 1976 жылдың бас кезінде оған елдегі «контрреволюциялық төртіпсіздіктерге» қатысы бар деген айып тағылып, барлық мемлекеттік және партиялық қызметтен шеттетілді.

Мао Цзэдун қайтыс болған соң және «мәдени революция» аяқталғаннан кейін 1976 жылы Дэн Сяопин саясатқа қайтып оралды. 1977 жылы ол ҚКПОК төрағасының орынбасары және Мемлекеттік кеңес премьерінің орынбасары қызметтерін атқарып, мемлекет пен партия басшылығын қолына алды. Бірте-бірте әскер де оның бақылауына өтеді.

Дэн Сяопиннің реформалары. Дэн Сяопин «Қытай социалистік жолды ұстанады және ҚКП басшылық рөлін сақтап қалады» деп жариялап, ескі көзқарастардан арылып, заманға сай индустрия құруға, аграрлы социалистік құрылымды қайта құруға, халықтың материалдық деңгейін көтеруге, ұлттық қауіпсіздікті күшейтуге шақырды. Дэн Сяопин елдің экономикасын өркендету үшін қандай идеологиялық принциптерді қалыптастыратынына айрықша мән берді және жаңа реформа жариялады. Жаңа реформа қалада да, ауылдық жерлерде де сәтті жүзеге асып, оң нәтиже берді.

Назар аударыңдар!

Дэн Сяопин экономикалық реформа үшін күресте, ұстанған саясаттың дұрыстығын анықтайтын *үш ұстанымды* ұсынды: яғни, өндірістік күштердің дамуына, мемлекет табысының қуатын арттыруға және халықтың өмір сүру деңгейін көтеруге осы саясат қаншалықты ықпал етеді. **Дэн Сяопин Қытай экономикасын нарық жағдайларына бейімдеп, оны іске асырған реформаның бастамашысы әрі ұйымдастырушысы болды.**

ҚХР экономикасында реформалар жүргізу туралы ресми шешім Дэн Сяопиннің бастамасымен 1978 жылы желтоқсанда ҚКП ОК пленумында қабылданды. Пленум елдегі барлық экономикалық жүйені жаңғыртудың стратегиялық бағытын қабылдады. Қайта құрулар мәнi

Дэн Сяопин
(1904–1997)

жоғарыдан орталықтандырылған, директивті жоспарлауға негізделген ескі экономикалық жүйені түбегейлі өзгертуге және оны біртіндеп *жоспарлы экономика мен нарықтық реттеуге үйлескен жаңа экономикамен алмастыру болды.*

Назар аударыңдар!

Қытайлық жаңғыру үлгісі негізгі мақсат – социализмнен бас тартпай, нарықтық реформа жүргізуге негізделді. Дэн Сяопин таңдаған даму үлгісі, мемлекеттің социалистік негізі өзгермейтініне (мемлекеттік меншік экономиканың басты бағыты болып қала беретініне) кепілдік берді, яғни елдегі барлық шаруашылықтарға үкіметтік бақылаудың және мемлекеттегі Компартияның жетекші рөлі сақталып қалды. Ол «Біздің тегіміз – социализм, капитализм емес» деп атап өтті.

Қытай басшылығы ұсынған экономикалық жаңғыру үлгісіне:

- *ауылшаруашылық саласында:* ауылдық коммуналарды жою, шаруаларға жекеменшік мал ұстауға рұқсат беру, өнімінің бір бөлігін сатуға рұқсат беру;
- *өндірісте, сауда мен қызмет көрсету саласында:* мемлекеттік мекемелерді жеке шаруашылық мекемелеріне айналдыру, кооперативтік және жеке мекемелер құру, еркін экономикалық аймақ құру, сыртқы сауданы жандандыру мәселелері кірді.

Бірлескен міндетті нұсқаулық жоспарлауды жою туралы заң қабылданды. Партиялық комитеттер енді халық арасында тәрбиелік істермен айналысатын болды, бұрынғыдай мемлекеттік шаруашылық органдарының шаруаларына араласпайтын болды.

Ал *ауылшаруашылығында* коммуна жойылды, оның орнына отбасылық шаруашылық енгізілді. Жер ұжымның шешімімен жекелеген отбасыларға пайдалануға берілді. Ауылшаруашылық техникалары шаруалардың меншігіне өтті. Өрбір отбасы жерлерінің көлеміне қарай жыл сайын мемлекетке белгілі бір мөлшерде ауылшаруашылық өнімдерін беруге, жер салығын төлеуге міндетті болды. Шаруалар өндірілген өнімнің артығын өз қажеттіліктері үшін жарататын. Ауылшаруашылық өнімдерін сатып алатын баға құны көтерілді. Жерге ұжымдық меншік жағдайы болғанына қарамастан, шаруалардың отбасына жеке шаруашылық жүргізуге мүмкіндік берілді, бұл өзгерісті үкімет заңдық тұрғыдан да, саяси жағынан да қолдады.

Ал *өндірістегі* реформаның ерекшелігі ол көпқұрылымды экономиканың шарттарына сай жоспарлы тауарлы шаруашылықтың барынша дамуына сай жасалды.

Жекеменшік пен түрлі меншік түрлерінің үлес салмағы көбейтіліп, мемлекеттік сектордың үлесі азайтылды. Мемлекет әкімшіліктің жекеменшік мекемелердің жұмысына араласуын қысқартты. Нарықтың белгілері біртіндеп ене бастады және орталықтанған үлес

белу қысқартылды. Мемлекеттік мекемелер еркін бағытта жұмыс істей бастады. Оларға қосымша өндірістер ұйымдастыру, жоспардан артық өнім бағасын еркін түрде қоюға, жоспардан артық өнім шығаруды арттыру мақсатында акциялар мен еркін заемдар шығаруға кең өкілеттілік құқығы берілді. Өндірістік кәсіпорындардың шетелдік серіктестермен іскерлік байланыстар орнатуға мүмкіншілігі артты. Сыртқы сауда мен қалықаралық ынтымақтастыққа монополиялық құқық жойылды. Мекемелерге сыртқы нарыққа өз бетімен шығуға рұқсат беріліп, олар шетелмен тікелей сауда жасай бастады.

1978 жылдан соң Қытайда шетел капиталының қатысуымен *еркін экономикалық аймақтар* құрыла бастады, осының нәтижесінде елге келетін шетелдік инвестицияның көлемі күрт артты.

Осылайша сыртқы экономикалық байланыстарда шетелдіктермен, әсіресе дамыған капиталистік елдермен жан-жақты ынтымақтастыққа негізделген ашық саясат ұстану қалыптасты.

Көп ұзамай реформалар оң нәтижелер көрсетті. VI бесжылдық жылдарында (1981–1985) өнеркәсіп өндірісінің өсу қарқыны жыл сайын орта есеппен алғанда 11% -ға өсіп отырды. Тұрғындардың табысы екі есеге артты.

1989 жылға қарай Қытайдағы экономикалық реформалар өз шыңына шықты. Осы оң үрдіс өз жалғасын табуы үшін жаңа саяси шешім қабылдау қажет болды. 1992 жылы Дэн Сяопин *социализмнің жаңаша ұғымын* жариялады. «Социализм» ұғымынан қоғамдық меншік жағдайы алынып тасталды, бұл қытай социализмінің нарықтық экономикаға өтуін жеңілдетті.

Назар аударындар!

1992 жылы ҚКП XIV съезінде *алғаш рет* нарықтық қатынастарды дамытуға мүмкіндік беретін және сонымен қатар басқарудағы әкімшілік-ұжымдық жүйені нығайтатын **қытай үлгісіндегі социализмді** қалыптастыру туралы міндет қойылды. Дэн Сяопин реформасының басты негізі де осы болатын. 1993 жылы «қытай үлгісіндегі социализм» Дэн Сяопиннің **нарықтық экономиканы социализммен біріктіру** туралы теориялық қағидасымен толықты.

Экономикалық қалыптасулар нақты әлеуметтік өзгерістерге әкелді, халықтың табысы көбейді, өндірістік белсенділік артты, білім жүйесі жетілдірілді. Реформаларды жүргізуді жеделдетуге, өнеркәсіп пен ауылшаруашылығында өсу қарқынын ұлғайтуға, шетелдермен байланысты кеңейтуге дайын болған қайта құрулардың жаңа кезеңнің басталғанын мәлімдеді. Съезде алғаш рет социалистік нарықтық экономика немесе қытайдың өзіне тән ерекшелігімен социализм құру міндеті қойылды.

90-жылдардың басында экономикалық даму қарқынын сақтап және ауыл мен қала тұрғындарының өмір сүруіндегі айырмашылықтарды қысқартып, банктік қызмет және несие беру мәселесін ретке келтіріп, инфляцияны тоқтатуға мүмкіндік туды. Экономикалық өсудің жоғары динамикасы қытай экономикасының сипатты белгісі болды.

Экономикалық қайта құрулар әлеуметтік дамуға ерекше қарқын берді, халықтың табысы артты, еңбекшілердің өнеркәсіптік белсенділігі өсті, білім беру жүйесі жетілдірілді. Медицина саласы мен тұрғын үй бағытында реформалар жүргізілді, осының нәтижесінде тегін медициналық қызмет көрсету мен тегін пәтер беру тоқтатылды, бірақ халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету жақсарды.

Қытайдағы экономикалық реформалардың ерекшелігі *оларды жүзеге асырудың біртіндеп жүруі еді*, яғни «қатты соққының» болмауы болды. Осы реформаларды іске асыруды Дэн Сяопин өмірінің соңына дейін жалғастырды. Дамудың эволюциялық сипатының нәтижесінде Қытай күрт құлдыраудан құтылып қана қоймай, экономикалық өркендеудің жоғары үлгісін қалыптастырды, халықтың өмір сүру деңгейінің көрсеткішін тұрақты түрде жақсартуға қол жеткізді. Бүгінде Қытай – әлемнің екінші экономикалық державасы.

«Бір ел – екі жүйе». 90-жылдардың соңына дейін Қытай аумағында екі отарлық аймақ болды, олар Португалияның отары болған – *Аомынь* (1959 жылға дейін Макао) және ағылшын иелігіндегі – *Гонконг (Сянган)* болды. Ал 1949 жылы талқандалған гоминьдан күштері паналаған Тайвань аралы «*Қытай Республикасы*» деп жарияланды.

Есте сақтаңдар

Дэн Сяопиннің аса көрнекті еңбегі оның сыртқы саясатқа қатысты ұстанған «бір ел – екі жүйе» идеясы болды.

Бұл идеяның негізінде Қытай Халық Республикасының басты саясаты Сянган, Макао және Тайваньды өзіне біріктіру жатты. Дэн Сяопин ұсынған «бір ел – екі жүйедегі» бейбіт түрде бірігу үлгісі – басты мәселенің алдын алуы тиіс болды. Ол аталған аймақтың тұрғындарының болашақта социалистік Қытай құрамына қосылатынына наразылықтарын тудырмау қажеттілігі еді.

70-жылдардың соңында ҚХР жетекшілері Тайваньға «бір ел – екі жүйе» ұстанымы негізінде бірігуді ұсынды. Алайда «Қытай Республикасының» басшылығы бұл идеяны қабылдамады.

ҚХР билігі 1997 жылы Сянган Қытайға қосылған соң, онда қалыптасқан капиталистік жүйені елу жыл бойы өзгеріссіз сақтайтындарын ресми түрде мәлімдеді. 1997 жылы Сянган ерекше әкімшілік аймақ мәртебесімен ҚХР құрамына енді. Аймаққа өзін-өзі

басқарудың ерекше үлгісі берілді, тек екі бағытты сыртқы саясат пен қорғаныс міндеттерін Қытай мемлекеті басқарады. 1999 жылы Аомын ҚХР заңдылығына өтті. Қытай Халық Республикасы құрамына өткен Сянган мен Аомында капиталистік құрылым сақталып қалды.

Дэн Сяопин 1992 жылы өз еркімен зейнеткерлікке шықты. Оның мемлекеттік және партиялық құрылымдарда ешқандай лауазымы болмаса да, ол Қытайдың барлық саяси процестеріне ықпал етіп отырды. Оның елді өзінің беделі арқылы басқаруға мүмкіндігі болды. Дэн Сяопиннің саяси қайраткерлігін зерттеген сарапшы қазіргі заманғы тарихтың маманы Л. Делюсин мынадай тоқтамға келді: «Дэн Сяопин гуманист та емес, марксист та емес, патриот және ұлтшыл болуы мүмкін, ол – мемлекетшіл тұлға. Ол үшін мемлекеттің, ұлттың мүддесі бөрінен жоғары».

Дэн Сяопин капиталистік және социалистік идеялардың қатаң қағидаларынан қиыстырып жол тапты. Ол қытай өркениетінің тәжірибелеріне, халықтың тарихи жадысына арқа сүйеп реформа жасады. Дэн Сяопин Қытайды ХХІ ғасырға батыл кіретін негіз қалыптастырды.

«Қытай реформасының архитекторын» соңғы сапарға шығарып салуға жүз мың Бейжің тұрғындары келді. Олар қолдарына ақ хризантема гүлдерін ұстап, ұлы тұлғаға өздерінің құрметтерін көрсетті.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Қытай үлгісіндегі социализмнің мәні неде?
2. Қытайдағы нарықтық реформалардың табысқа жету себептерін атаңдар.
3. Дэн Сяопиннің «бір ел – екі жүйе» тұжырымының мәнін ашыңдар.

♦ Тапсырма

Кестені толтырыңдар.

Дэн Сяопиннің реформасы

Экономикада	Ішкі саясатта	Сыртқы саясатта

§ 37–39. ЛИ ҚУАН Ю МЕН МАХАТХИР МОХАММАД: «ҮШІНШІ ӘЛЕМНЕН БІРІНШІ ӘЛЕМГЕ»

А. Ли Куан Ю

Ли Куан Ю (қытайшадан аударғанда – «айналаның бөріне жарық беретін нұр» деген мағына береді) Сингапурда қытай отбасында дүниеге келді. Оның әулеті төрт атадан бері осы жерді мекен етіп келе жатқан ежелгі сингапурлықтар болып саналатын. Өкесінің зергерлік шағын

Бүгінгі сабақта:

- мемлекет тарихының өтпелі кезеңдеріндегі Ли Куан Ю реформаларының маңыздылығын бағалаймыз;
- Ли Куан Ю мемлекет тарихындағы рөлі жайлы қорытындылар жасаймыз;
- тарихи оқиғаларды талдау негізінде Оңтүстік-Шығыс Азиядағы «экономикалық ғажайып» факторларын тұжырымдаймыз.

Кілт сөздер:

сингапур халқы (ұлты), реформалар, индустриализация, инвестиция, білім беру, жемқорлық, «экономикалық ғажайып», жаңа индустриалдық мемлекет.

дүкені болды. Сауда-саттықпен айналысқандықтан, бұл отбасында балаларын оқытуға жететін қаржы болды, жалпы қытайлықтар перзенттеріне білім беруге ерекше мән береді. Ли бастауыш білімді Сингапурда алады. 1945 жылы Сингапурдағы колледжді бітірген соң, ол Ұлыбританияға оқуға аттанады. Алдымен Лондондағы экономика мектебінде, кейіннен Кембридж университетінде оқып, экономика мен құқық саласы бойынша диплом алады.

Англиядағы оқу жылдары өзіндік ой-пікірі қалыптасып, кейіннен мемлекет басқарғанда осы идеяларын үнемі өзінің саяси іс-әрекетіне пайдаланып отырды. Ли студенттік кезінен қоғамдық өмірге белсене араласатын. Бұл уақытта Лондонда Малайзия Форумы өтіп тұратын. Осы басқосулардағы негізгі тақырып Малайзияның болашағына қатысты өрбитін, дәл осы кезде Халықтық Әрекет Партиясын құру туралы идея пайда болды. 1949 жылы оқуды үздік аяқтап және аса дарындылығы үшін жұлдызға ие болған Ли Сингапурға оралады да, әйгілі «Лэйкок және Онг» фирмасында заңгерлік тәжірибеден өтеді. Ли Куан Ю-дің саяси қайраткерлігі 50-жылдары басталады. 1951 жылы өткен парламент сайлауы кезінде ол Өркендеу партиясы үшін үгіт-насихат жүргізеді. Оның серіктері мен мүдделестерінің қатарында солшыл көзқарасты ұстанушылар да болды. 50-жылдардың басында Ли пошта қызметкерлерінің құқығын қорғайды, олардың

ісін қиындатпай, жеңіске жеткізеді; мемлекеттік қызметтегі азиялықтардың нәсілдік кемсітушілікке ұшырап, құқықтарының бұзылуына қарсылық білдіреді. Кәсіподақ өкілдерімен бірлесе жұмыс істеді, 1954 жылғы толқуларға қатысқандары үшін қамауға алынған қытайлық студенттерді қорғады. 1954 жылы қарашада Ұлыбританияда білім алған бір топ жастар мен Сингапурдағы орта таптың өкілдері және жұмысшылар қозғалысының адамдары орта ұстанымдағы социал-демократиялық Халықтық әрекет партиясын (ХӘП) құрады, кейіннен бұл ұйым елдегі жетекші саяси күшке айналып, Сингапурды тәуелсіздікке жеткізеді. Ли ХӘП бас хатшысы болып сайланады.

Партиялық қызметке бар күш-жігерін жұмсаған ол өзінің серіктерімен бірлесе отырып, партияны жетекші орынға шығарады. 1959 жылы ХӘП

билікке келеді. Ли Куан Ю Сингапурдың премьер-министрі лауазымын иеленеді, ол бұл қызметті 1990 жылдарға дейін атқарды. Ол мемлекет басшысы қызметінен кеткенде ЖІӨ жан басына шаққанда 14 000 долларды құрады. 1990–2004 жылдары Ли Куан Ю, Го Чок Тонгтің үкіметінде бас министр қызметін атқарды. Куан үшін арнайы құрылған бұл лауазымның мәні, оның мұрагерге кеңес беруіне негізделді. 2004–2011 жылдары ол өзінің баласы Ли Сянь Лун басқаратын үкіметте ұстаз-министр лауазымын атқарды.

Ли Куан Ю өзінің қызметтен кетуін: «Мен 31 жыл бойы премьер-министр болдым. Егер мен осы лауазымды тағы бір мерзім атқаратын болсам, мен осы жұмысты істей алатынымды көрсеткеннен басқа еш нәрсені дәлелдей алмас едім. Екінші жағынан, мен бұдан кейінгі жылдарымда өзімнің мұрагеріме премьер-министрдің атқаратын жұмысымен жақсылап таныстырып кетсем және оның осы міндетті алып кетуіне көмектессем, бұл менің Сингапурдың дамуына қосқан соңғы үлесім болар еді» – деп түсіндірген екен. Ли үкіметтен кеткеннен кейін де елдің экономикасы қарқынды түрде дамуын жалғастырды, 2000 жылдары ЖІӨ адам басына шаққанда АҚШ-тағы көрсеткіштен де асып кетті.

Ли Куан Ю реформасы. Премьер-министр лауазымын иеленген Ли өміріндегі ең басты мақсаты – күшті Сингапур мемлекетін құруға бар күш-жігерін жұмсады. Оның жоғары біліктілігі мен күшті ерік-жігері Сингапур халқының қалыптасуына ықпал етті. Ли басшылыққа алған негізгі мақсаттың бірі «Азияның жаңғыруы» идеясы болды. Ол Азия әлемдегі дамыған мемлекеттермен бір деңгейде қатар тұруы керек және өзінің жетістіктері арқылы Еуропамен теңесуі қажет деген пікірін білдірді. Бұл жоспарлар Ли Куан Ю саяси бағдарламасы болды. Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін Сингапурда индустрияландыру қолға алынды.

1961 жылы Экономикалық даму басқармасы (ЭДБ) құрылады, бұл құрылым кәсіпкерлікті бастау мен оны дамыту бағытындағы мәселелерге жауапты болды. Мұндай жүйенің құрылуы бюрократиялық тосқауылдар мен қаптаған кедергілердің санын қысқартты. Мұндай оңтайлы шешім ірі бизнесті өркендету мен шетелдік инвестицияларды көптеп тарту мақсатына пайдаланылды. ЭДБ атқаратын негізгі қызметтер нақты белгіленді. Өндірістің төрт бағыты: кеме жасау мен құрастыру, көлік шығару, химия өндірісі, электр құрылғылары мен құралдарын өндіру басты назарға алынды өрі оларға басымдылық берілді. 1965 жылдың 9 тамызында Сингапур тәуелсіздікке қол жеткізген

Ли Куан Ю
(1923–2015)

кезеңде, ол шағын ғана кедей ел болатын, тіпті қарапайым ауызсу мен құрылысқа қажетті құм да шеттен тасылатын. Сингапурдың дамуынан гөрі кері кететіні айқын болатын. Шешімі табылмаған күрделі мәселелер жетіп артылатын. Жаппай жұмыссыздық, халықтың тұрмыс-тіршілігінің төмендігі, шикізат көздерінің болмауы, толыққанды мемлекеттік әкімшіліктің қалыптаспауы, Малайзия тарапынан төнетін қатер, Сингапурда тұратын малайзиялықтардың қарсылықтары, ұлттық бірліктің болмауы, әлсіз әскер, ағылшындардың әскерлері елден кеткен соң қазынаға түсетін салықтың күрт азаюы, экономикалық дағдарыс осының барлығы енді ғана азаттыққа қол жеткізген жас мемлекет үшін аса ауыр жағдайлар еді. Шикізат ресурстары мен өндіріс болмағандықтан барлық сенім адамдарға, олардың белсенділігіне, білімге құштарлығына және табысқа жетуге ұмтылған ұмтылыстарына артылды. Ол «маған талантты адамдар мемлекеттің басты құндылығы болып табылатыны туралы белгілі ақиқатты түсіну үшін біраз уақыт керек болды» деп еске алды. Шағын ғана, табиғи ресурстарға тапшы Сингапур 1965 жылы тәуелсіздік алған кезеңде, онда 2 млн ғана адам болды, бұл анықтауыш фактор болатын.

Сингапур халқының басым бөлігі иммигранттардан құралды, олар бөтен елге жұмыс істеуге келгендер еді, сондықтан олар кейбір қиындықтарға мойымайтын. Иммигранттардың қатарында Қытайдың оңтүстік провинциясынан келгендер көп болды, олар ата-бабаларынан бері ауылшаруашылығы жұмысымен айналысатындар еді. Сонымен қоса Үндістаннан келіп маусымдық жұмыс атқаратын жұмысшылар мен қолөнер саласында жетістікке жеткен малайзиялықтар да көптеп кездесті. Ли Куан Ю үлгілі ұлт пен белсенді адамдарға айналу туралы үндеуі халық арасында жақсы қабылданып, қолдау тапты.

Назар аударыңдар!

Тәуелсіз мемлекеттің басшылығын қолына алған Ли Куан Ю жалпы жағдайды түйсініп, мемлекет алдында тұрған мәселелерді шешудің стратегиялық жолдарын табу қажеттілігін сезінді.

Ли Куан Ю Сингапурды дамытатын өзіндік бағытты табу күрделі болатынын түсінді. Ли экономикалық дамудың әлемдік тәжірибесімен танысу мақсатында 1968 жылы АҚШ-қа сапар шегеді. Осы сапар Ли Куан Ю үшін аса маңызды болды, ол біртұтас стратегия мен реформаны қалыптастырып, оны жүзеге асыратын нақты жобаның шешімін тапты. Америкада әлемдік деңгейдегі ғалым-экономистермен кездесіп пікірлесу, оған халықаралық нарық пен оны игерудің арнайы шарттарын түсінуге көмектесті. Ол өзінің жоспарын жүзеге асыратын мүмкіндіктерді көрді. Өндіріс салаларын дәстүрлі орталықтардан жаңа мемлекетке орналастыру қажет болды, өйткені мұнда: 1) халық

жеткілікті деңгейде төртінше бағынады және үйренуге бейім; 2) тұрақты және тиімді үкімет бар, олар шетелдік кәсіпкерлердің жұмыс істеуіне қолайлы жағдай жасап, тұрақтылық қалыптастырады. Осыдан келіп үшінші әлемнің де дамуға мүмкіндігі бар, егер дұрыс қадам жасалса деген қорытынды шығады. Тұрақтылық, инвесторларға кепілдік, сапалы және арзан жұмыс күші, міне, осыларға үміт артуға болады.

Ли Куан Ю Сингапурды дамытудың қарапайым, бірақ тиімді бағдарламасын жасайды. Ол Америка, Еуропа, Жапония секілді дамыған мемлекеттермен байланыс орнату және «бірінші әлем» үшін «үшінші әлем» аймағында оазис қалыптастыру болды.

Алайда ірі көлемдегі инвестиция жетілген жүйе мен инфрақұрылымды талап етті. Сонымен қатар инвесторлар үшін қауіпсіздік жүйесі мен денсаулық сақтау саласы, білім беру мен телекоммуникация, көлік және қызмет көрету салаларының мінсіз жұмыс істегені басты назарға алынады. Осының барлығы Сингапурда болмады, бәрін басынан бастауға тура келді. Шетел сапарынан оралған Ли Куан Ю бар күш-жігерін индустриаландыру жасауға, инвестиция тарту сияқты маңызды істерді атқаруға жұмсады.

Сингапурда өндірілетін көлік, тоңазытқыш, кондиционер, радиоқабылдағыш, теледидар және магнитофон өндірістерін қолдау үшін арнайы шаралар қолға алынды. Бұрын елде мұндай өндірістер мүлдем болмаған еді, бұл «осындай өнімдерді біз де жасай аламыз деген үмітпен жасалды». Жұргонгта арнайы индустриалдық аудан құрылып, оған мол қаржы салынды, бұл өндірісті дамыту мақсатында жасалды. Арнайы аймақта барлық инфрақұрылым толығымен жасалды. Біртіндеп Жұронг ірі корпорациялар шоғырланған орталыққа айналды, әсіресе жоғары технологиялық өнім электроника өндірісі айрықша дамыды. Американың ейгілі үш компаниясы (Тексас инструментс, Нэшнл семикондактор және Хьюлетт Паккард) Джуронгте өз бөлімшелерін ашты, жаңа жұмыс орындары пайда болып, қомақты инвестиция құйылды. Бұл оң өзгерістер Сингапурды электроника мен жоғарғы технологиялық өнімдер өндіретін жетекші аймаққа айналдырды, мемлекеттің болашағына жағымды әсер етті. Мемлекет басты басымдылықты электроника нарығына аударды, өйткені бұл сала сыртқы әсерлер мен шикізат өндірісіне тәуелді емес еді. Электроника саласының өркендеуі елдегі жұмыссыздық мәселесін шешіп, Сингапурды аса ірі экспорт жасаушы елге айналдырды.

Сингапур символы — мифология кейіпкері Мерлайон (жартылай балық, жартылай арыстан)

Ли Куан Ю өзінің «Сингапур тарихы: «үшінші әлемнен» «біріншіге» (1965–2000)» атты кітабында елге инвесторларды қалай тартқаны туралы былай деп жазады: *«Біз әрбір инвесторды құрметпен қарсы алдық. Біз жан-тәнімізбен жұмыс істеп, оның өндірісті бастауына көмектестік».* Мемлекет басшысы инвесторлардың сенімінен шығуға күш салды. Мысалы, 1973 жылғы мұнай дағдарысы кезінде Ли Куан Ю мұнай корпорацияларының өкілдерімен тікелей өзі жүздесіп, Сингапур (басқа көптеген елдер сияқты) мұнай мен жанармай айналымын азайтып, оларды қоймаға жинамайды, экспорт көлемі де қысқармайды деген уәдесін берді. Сингапурға қызығушылық танытқан әрбір ірі компанияларға арнайы үкіметтің өкілі бекітілді, ол кәсіпкерлер қызығушылық танытқан қандай да бір ақпараттарды жылдам жеткізіп, сапалы қызмет көрсететуге міндетті болды. Мұндай арнайы мамандар инвестор Сингапурмен жұмыс істеуге келісіп, өз өкілдерін жібергенше соларға қызмет көрсетті.

Сингапурда салықтық төлемдер төмен болды, бұл инвесторлар үшін қолайлы жағдай еді. Салықтың жинақ төлемі 27,1%-ды ғана құрады. Сингапур әлемдегі салықтық жүйенің рейтингісі бойынша 5-орынды иеленеді. Шеттен келетін тауардың тек төрт түріне ғана салық салынды, олар, спирттік ішімдіктер, темекі өнімдері, мұнай өнімдері және автокөлік.

Сапалы жұмыс күшін қалыптастыру мақсатында мемлекеттегі білім жүйесіне реформа жасалды. Білім саласы мемлекеттік қызмет пен кәсіпкерлік бағыттарына қажетті мамандар дайындауға көңіл бөлді, себебі қарқынды даму жолына түскен елде білікті мамандарға сұраныс күрт артты. Мектептер ортақ жүйеге лайықталып, біртұтас қалыпқа көшірілді. Ағылшын тілі барлық мектептерде міндетті пән болды, жоғарғы оқу орындары ағылшын тіліне көшірілді. Білімді жастарды шетелде оқытатын мемлекеттік бағдарлама жасалды. Үздік мектеп оқушылары Ұлыбритания, Германия, Жапонияға мемлекет есебінен оқуға жіберілді. Жастарды сапалы біліммен қамтамасыз ету үкіметтің кешенді міндетінің бірі болды. Ли Куан Ю өзімен бірге үкіметте қызмет атқарып, реформа жасағандардың барлығының шетелде оқып, білім алғандарын, тек өзі ғана мектептен кейін Сингапурда оқығанын айтатын.

Ли Куан Ю Батысқа кеткен азаматтар арасынан білікті мамандарды іздестіріп, оларды Сингапурға қайтаруға күш салды. Оларға қолайлы жағдай жасап, алаңсыз қызмет атқаруына мүмкіндік берді. Ол адамды ұлтына, шыққан тегіне қарап бөлмеді, тек біліктілігіне қарап бағалады. Көршілес мемлекеттердегі талантты студенттерді анықтап, оларды Сингапурға қызмет жасауға шақыратын арнайы мамандар тобы жұмыс атқарды. 1990 жылдары Сингапурға шеттен келетін білікті мамандар қатары, 1970 жылдары елден кететін «ақылды бастардан» үш есеге артық болды.

Ли Куан Ю мемлекеттің өркендеп дамуы үшін бизнеске сенім мен тұрақтылық керек және зияткерлік меншік пен заң қатаң сақталуы тиіс деп санады.

Ол жемқорлықпен аяусыз күрес жүргізуді өзінің қызметінің басты бағыттарының бірі ретінде белгіледі. Бұл іс «шешім қабылдар шараларды жеңілдету жолдарымен және заңдағы нақты емес баптарды алып тастау арқылы жүрді, заң қарапайым өрі анық болды, мұндай болмаса, рұқсат пен лицензия беру тоқтатылды. Соттарға қомақты жалақы тағайындалды, қытайлық үштік ұйым (ұйымдасқан қылмыстық топтар) жойылды. Полицияның қатарына қытайларға қарағанда, малайзиялықтар көптеп тартылды. Жауапты қызмет атқаратын мемлекеттік қызметкерлердің жалақысы, жеке компаниялардағы топ-менеджердің жалақысымен теңестірілді. Жоғарғы биліктегі жемқорлықпен күресу үшін арнайы тәуелсіз орган құрылды. Жемқорлық айыбымен ұсталған бірқатар министрлер мен жоғарғы қызметтегі шенеуніктер түрлі мерзімге сотталды, кейбірі елден қашып кетті. Осындай жүйелі шаралардың нәтижесінде Сингапур жемқорлықтың алдын алған әлемдегі аз мемлекеттердің қатарына кірді. Сингапур үкіметі жемқорлыққа қарсы өрі таза мемлекеттік орган ретінде танылды. Зерттеушілер Сингапурды әлемдегі жемқорлығы ең аз он мемлекеттің қатарына қосса, Азияда жемқорлықтың алдын алған бірінші ел болып саналады.

Сингапурда уақытша өлеуметтік қорғау жүйесі құрылған. Ли Куан Ю қауіпсіздіктің кепілі – баспана, сондықтан Сингапурда барлық адамның үйі болу керек деп санады. 1960 жылы ипотекалық несиелеу

Сингапур көрінісі

жүйесі енгізілді, баспана құрылысы бірден қымбаттады, 1996 жылы пәтерлердің тек қана 9%-ы ғана жалға берілді, ал қалғандары толығымен жекелікке өтті.

1965–1990 жылдары елдегі ЖІӨ адам басына шаққандағы деңгейі 400 доллардан 12,2 мың долларға артты, ал кейінгі он жылдықта Сингапур әлемдегі ең бай он мемлекеттің қатарына енді. Сингапур экономикада шұғыл секіріс жасап, дамыған елдердің қатарына қосылғандықтан «Шығыс Азия жолбарысы» деп аталады.

Есте сақтаңдар

Ли Куан Ю басқаратын үкімет тиімді және ашық нарықтық экономикалық жүйе құрды. Бұл жүйенің нәтижесі мен артықшылықтарына мыналар жатты: қолайлы инвестициялық жағдай, жоғарғы бәсекелесті орта, экономикалық еркіндік рейтингіндегі жетекші орын, жоғарғы білімді және тәртіпті халық, тұрмыс деңгейінің ерекше жақсаруы.

Мемлекет өміріндегі осындай бетбұрыстар тарихқа «Сингапурдың экономикалық ғажайыбы» ретінді енді, бұл ғажайыпты қалыптастырушы Ли Куан Ю еді. Оның басшылығымен Сингапур кедей, экономикалық жағынан артта қалған «үшінші әлемдегі» елден, әлемдегі ең бай, ЖІӨ жан басына шаққанда көрсеткіші жоғары, дамыған мемлекетке айналды. Сингапур өзінің мәдени мұрасын басты негізге алып, өзіндік дамудың идеясын қалыптастырған өрі оны алғашқы болып жүзеге асырған мемлекет болып табылады.

Ли Куан Ю жаңа қоғам қалыптастыру идеясы, конфуцийшілдіктің бес жалпы міндетіне негізделуі қажет деп санады: олар билеуші мен бағыныштының, әке мен ұлдың, ері мен әйелінің, аға мен інінің, достардың арасындағы міндеттер. Бұл дәстүр мемлекетті дамытатын тұжырымға айналды. Ли Куан Ю қашанда саясаттың негізінде адамдардың мінез-құлқын анықтайтын мәдени фактор жатуы қажет деп санады. Ли Куан Ю аса құрметті азиялық саясаткерлердің бірі болып саналады. Никсон атындағы бейбітшілік және даму орталығы оған «жаңа әлемнің іргетасын қалаудағы көрегендігі, ой-арманы, жасампаздығы, азаматтығы» үшін «жаңа жүзжылдықтың сәулетшісі» деген атақ берді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Ли Куан Ю экономикалық даму стратегиясының негізінде не жатты?
2. Ли Куан Ю қызметіндегі артықшылықтарды атай аласыңдар ма?
3. Сингапурдың білім жүйесіндегі ерекшеліктердің мәні неде?
4. Сингапурдың экономикалық жүйесінің артықшылықтарының себебін тауып, атай аласыңдар ма?

Тапсырма

Ли Куан Ю-дің пікірін тыңдаңдар және оны сұрақтарға жауап ретінде пайдаланыңдар.

«Біз Ұлыбританияның бізге қалдырып кеткен артықшылықтарын пайдаландық: олар ағылшын тілі, құқық жүйесі, өкімшілік, партиялық құмарлықтың болмауы».

«...біздің бағалы құндылықтарымыз: еңбексүйгіш, ұқыпты, білуге ұмтылатын қасиеттерге ие адамдарымыз болды. Әрине, олар әртүрлі нәсілден болып табылатын, мен өділетті және ашық саясат жүргізу олардың бірлесе бейбіт өмір сүруіне мүмкіндік береді деп сендім, әсіресе жұмыссыздық секілді қиындықтар болғанына қарамастан, бірақ бұл ауыртпалы қаз ұлттардың ғана мойнына түскен жоқ, барша халыққа бірдей болды».

«...1968 жылдың күзінде мен қысқамерзімді демалыс алып, оны АҚШ-та Гарвардта өткіздім. Мен тоғыз күн бойы тоқтаусыз жұмыс істегендіктен, өзімнің күш-жігерімді «қуаттауым» қажет болды, өйткені жаңа идеялар ойлап тауып өрі болашақ туралы толғануым керек болды. Мен Америка қоғамы мен экономикасы туралы көп білетін едім, себебі Гарвардтағы бизнес-колледждің ұстазы, профессор Рэй Вернон секілді мамандармен пікірлесетін едім. Ол технология мен индустрия, нарық, сондай-ақ күрделі салалардағы еңбек төлемінің пайдаға қалай әсер ететіні туралы маған бағалы кеңестер берді».

«Біз дамыған елдерде қолданылатын қалыпты қызметке жету үшін өз адамдарымызды үйретуге, оларға қажетті барлық қажеттіліктерді жасауға тиіспіз. Мен адамдарды мектептің, кәсіподақтың, қоғамдық орындар мен ұйымдардың көмегінің арқасында қайта тәрбиелеп, қайта бағыттауымыз мүмкін болады деп ойладым. Егер Қытайда коммунистер барлық шыбындар мен торғайларды жойып жіберген болса, онда біз тіпті өз адамдарымызды «үшінші өлемнің» тұрғындары жасайтын әдеттерден бас тартуға мәжбүрлей аламыз».

«Егер мен бір ғана сөзбен нәліктен Сингапур табысты болды дегенді жазар болсам, бұл «сенім» деген сөз болар еді. Дәл осы бізге деген сенім шетелдік инвесторлардың Сингапурға келіп, осында өздерінің фабрикалары мен мұнай өңдейтін зауыттарын салуға ықпал етті».

Б. Махатхир Мохаммад

М. Мохаммад 1925 жылы Кедах штатындағы Апор-Сетаре қаласында, мектеп мұғалімінің отбасында дүниеге келді. Оның ата-бабалары Үндістанның Керала штатынан шыққан еді, ал шешесінің шыққан тегі малайзиялық болатын. Ол Сингапурдағы Малайзия университетінің медицина факультетінде оқып, жоғары білім алды. 1946 жылы Біріккен Малайзия ұлттық ұйымына (БМҰҰ) мүшелікке өтеді. 1953 жылы университетті бітірген соң, Кедах штатында жеті жыл жұмыс істейді, алғашында мемлекеттік ауруханада, кейіннен жекеменшік орталықта қызмет атқарып, медициналық тәжірибе жинайды.

Малайзия 1957 жылы тәуелсіздік алған кезде Оңтүстік-Шығыс Азиядағы ең кедей ел болатын. Оның экономикасының негізін ауылшаруашылығы құрайтын, халықтың басым көпшілігі осы салада жұмыс істейтін. Елде өнеркәсіп жоқтың қасы болды, қызмет көрсету саласы енді ғана пайда бола бастады, халықтың сауаты өте төмен болды.

М. Мохаммадтың саяси мансабы 1964 жылы басталды, Ол БМҰҰ-дан парламентке сайланып, елдің саяси өміріне белсенді кірісті.

М. Мохаммадтың 1970 жылы шыққан «*Малайзия дилеммасы*» кітабы Малайзияның өмірін түбегейлі өзгерткен және «малайзиялық ғажайыптың» негізін қалаған бағдарламалық құжат болды. «*Жаңа экономикалық саясат*» (ЖЭС) деп аталған құжат, үкіметтің 1971—

Бүгінгі сабақта:

- М.Мохаммадтың мемлекет тарихындағы рөлі жайлы қорытындылар жасаймыз;
- мемлекет тарихының өтпелі кезеңдеріндегі М. Мохаммад реформаларының маңыздылығын бағалаймыз;
- тарихи оқиғаларды талдау негізінде «экономикалық ғажайып» факторларын тұжырымдаймыз.

Кілт сөздер:

«Жаңа экономикалық саясат», экономикалық дамудағы мемлекеттік корпорациялар, Ұлттық акционерлік корпорациялар, Ұлттық инвестициялық қор, «Дамудың ұлттық саясаты», жекешелендіру, мемлекет-корпорацияның тұжырымы.

1990 кезеңдерге арналған мемлекеттік даму стратегиясының идеялық негізіне айналды.

ЖЭС мынадай мәселелерді шешуі тиіс болды: 1) тұрғындардың қандай нәсілге жататынына қарамастан, олардың арасындағы кедейшілікті жою; 2) экономикалық қызметтің кейбір түрлерінде қалыптасқан нәсілдік монополияны жою және этникалық қауымдардың экономикалық жағдайын теңестіру.

Бағдарлама малайзиялықтардың елдің ұлттық байлығындағы үлесін 30% -ға дейін өсіруді қарастырды. Малайзиялыққа жатпайтындардың үлесі 34,3% -дан 40% -ға дейін, ал шетелдіктердің үлесі 63,3% -дан 30% -ға дейін кемітілді. Мұндай қайта бөлу кемсітушілік пен экспроприациялау есебінен емес, малайзиялықтар үшін жасалатын мүмкіншіліктерді кеңейту мен ел экономикасының қарқынды өсуі есебінен жүргізу қарастырылды.

1973 жылы сенатор, ал 1974 жылы оқу-ағарту министрі болып тағайындалған М.Мохаммад «жаңа экономикалық саясатты» жүргізуге белсенділікпен кірісті.

Бірінші кезеңде үкімет өз ісін ашып, кәсіп бастаймын деген малайзиялықтар үшін кең ауқымды үкіметтік келісім-шарттар жүйесін жасап, лицензиялар мен арнайы жеңілдіктер енгізуді қолға алды. Алайда, үлкен үміт артқан жеңілдіктер жүйесі өзін ақтамады. Ешқандай тәжірибе мен қалыптасқан дағдының

болмауынан малайзиялықтардың көпшілігі істерін жүргізе алмады, тек азғана топ мол табысқа қол жеткізді.

Осыған ұқсас жағдай үкімет енгізген тағы бір өзгерісте орын алды, осы бағдарламаға сәйкес қандай да бір компания Куала Лумпурдың қор биржасына тіркелгенде немесе акцияларына баға белгілеген кезде малайзиялықтарға өз акцияларының, кем дегенде 30% үлесін беруге міндетті болды. Акция барлық малайзиялықтарға берілді, бұл үшін олар мемлекеттік органдарға өтініш жазса болды. Мұндай жағдайда оларға акция номинал бойынша сатылды, нарықтағы бағасы едәуір жоғары болса да.

Осы кезеңде үкімет *экономикалық дамудың мемлекеттік корпорациясын (ЭДМК)* құрды. Оның міндеті 100% мемлекеттік пакет акциялары бар кәсіпорын құру болды, ол кейіннен малайзиялықтардың басқаруына берілуі тиіс еді. Бұл мекемелер бизнестің әртүрлі салаларында жұмыс атқарды, оның ішінде табиғи байлықтарды өңдеу саласында да болды.

1981 жылы М.Мохаммад басқарған үкімет 1985 жылдан бастап *федералдық деңгейдегі* 10 млн ринггит (курс бойынша 1 долл – 3,8 ринггит болады) төленген жарғылық капиталымен 392 мемлекеттік корпорациялар құрды. 1990 жылға қарай мұндай компаниялар саны 462-ге, ал олардың төленген қаржылары – 18,9 млн ринггитке жетті. *Штаттар деңгейінде* 1985 жылға қарай жалпы жарғылық капиталы 1,3 млн ринггит болған 206 мемлекеттік корпорациялар құрылды. 1990 жылға қарай олардың саны 258-ге, ал жарғылық капиталы 2,1 млн ринггитке жетті.

М. Мохаммад
Малайзияның жетінші
премьер-министрі

Назар аударындар!

Мемлекеттік корпорациялар ЖЭС қойған мақсаттарға қол жеткізуге қажетті үлестерін қоса алмады. Олардың жартысынан көбі тиімсіз болды.

Осы кезеңде М. Мохаммад жаңа өзгеріс жасады: яғни, жарғылық капиталы 3 млрд ринггит болатын (800 млн долл шамасында) *Ұлттық акционерлік корпорация құрды (ҰАК)*. Бұл қаржылар Куала Лумпур қор биржаларында өз акцияларын жүргізе бастаған немесе акциялардың қосымша эмиссиясын жүзеге асыра бастаған компаниялардың малайзиялықтарға капитал ретінде бөлген номиналды құны бойынша 30 пайыз акцияларды алу үшін пайдаланылды. ҰАК-қа нарықтық баға бойынша жетекші компаниялардың акцияларын сатып алу тапсырылды. Акция портфельдері ашық күйінде *Ұлттық инвестициялық қорға (ҰИҚ)* орналастырылды, ал оның акциялары Малайзия халқына сатылды.

ҰИҚ акцияларын тартымды қылу үшін дивиденттер көлемі жоғары, ал депозиттік салымдар пайызы төмен болды. Айырмашылығы көлемді болғандықтан банктер ҰИҚ акцияларын сатып алу үшін ақшалай қарыз беруге де дайын болды.

Инвестициялық қордың жоғары пайда өкелетін акцияларын теріс мақсатта пайдаланбау үшін, жекетұлғаларға қор акцияларын 50 мың ринггит көлемінде ғана алуға рұқсат берілді. Қаржысы көп адамдарға қойылған шектеу тым аз болды, сондықтан оларға бұл үлкен пайда өкелмеді. Сондықтан *инвестициялық қорды пайдаланудан негізгі пайданы халықтың орта табы көрді.*

Махаткир Мохаммад
Малайзия университетінде
деріс оқу кезінде (2013 ж.).

Назар аударыңдар!

ҰИҚ, кейіннен Малайзия инвестициялық қоры (МИК) болып өзгерді, осы қордың **ұлттық байлықты жергілікті тұрғындарға қайта бөлуде** табысы аса қомақты болды. 1990 жылдың соңында 2,5 млн малайзиялық инвестициялық қордың акциясын иеленіп, ірі кәсіпорынның акционеріне айналды.

Малайзиялықтардың кәсіп жүргізу үшін қажетті білімдері мен тәжірибелерінің болмауы Мохаммад үкіметі үшін басты мәселеге айналды, өйткені жаңа экономикалық саясат соларға үміт артқан еді.

Малайзиялықтардың экономикалық салада теңдей рөл атқаруы үшін оларға тек капитал ғана емес, сондай-ақ бизнес жүргізу

үшін қажетті дағдылар мен білім, қолайлы жағдай керек болды. Осы себепті малайзиялықтардың білім алуы мен кәсіби дайындығын арттыруға ерекше көңіл бөлінді.

1974–1981 жылдары білім министрі қызметін атқарған кездің өзінде-ақ М. Мохаммад бұл бағытқа көңіл бөлген еді. Бүкіл ел бойынша **мектептер** ашылды. Мектепті үздік бітірушілерге Малайзия мен шетелдік университеттерде оқу үшін гранттар иеленуге мүмкіндіктер берілді.

Жоғары білім беру жүйесін дамытуға айрықша көңіл бөлінді. Қысқа мерзім ішінде бірқатар колледждер мен университеттер желісі ашылды. Олар заманауи технология бойынша жабдықталды. Білікті профессор-оқытушылар құрамын қалыптастыруға баса назар аударылды. Бұл үшін алғашқы кездері шетелдік жетекші университеттерден профессорлар құрамы көптеп тартылды.

Мохаммад жоғары оқу орындарының, бизнес-мектептердің кәсіпкерлермен тығыз байланыста болуын және олардың кәсіби біліктілігін арттыратын арнайы курстар өткізуін тапсырды. Сонымен қоса сыртқы сауда мен өнеркәсіп министрлігінің шенеуніктеріне жоғары оқу орындарына барып арнайы тренингтер өткізу міндеттелді, бұл студенттердің экономикадағы жағдайды шынайы түсінуіне әрі ондағы мәселелерді білуі үшін қажет еді. Мұндай тәжірибе студенттердің болашақтағы жұмыстары үшін қажет болды.

Сонымен қатар үкімет мыңдаған жастарды менеджмент, қаржы ісі, технологиялар, медицина, заңгерлік және басқа да ғылымның салалары бойынша Батыс елдеріне оқуға жіберді.

Үкіметтің осындай әрекеттерінің арқасында ЖЭС-тің аяқталар кезеңінде елде талантты жетекші-малайзиялықтар тобы қалыптасты. Білімді жастар мемлекеттік қызметтерді атқарды, ірі мемлекеттік мекемелерді басқарды. Кейбірі белгілі компаниялардағы басқарушылық

қызметтен кетіп, өздерінің жеке кәсіптерін ашты. Жастардың басым бөлігі телекоммуникация, қаржы секторы, құрылыс бизнесі және өңдеуші өнеркәсіп салаларында қызмет атқарды.

Бүгінгі күні малайзиялықтардың кәсіпорындары кең қанат жайған, олар үкіметтік келісімшарттарға тәуелді емес, өз бизнестерін ел ішінде ғана емес, шетелдерде де жүргізуде.

Назар аударыңдар!

Мохаммадтың қызметіндегі тағы бір маңызды қадам – бұл білікті маман дайындау мен оны қайта даярлау жүйесі болды.

Елде жұмысшылар мен қолөнершілерді дайындайтын көптеген орталықтар құрылды. Көптеген малайзиялықтар Ұлыбританияда тәжірибеден өтіп, киім пішуші және тігінші мамандықтарын игерді. Кейбір жастар Малайзиямен көршілес мемлекеттерге барып, ол жақтан ағашқа ою салу, зергерлік іс және басқа да қолөнер түрлерін үйреніп, өз кәсіптерін ашты. Кейінірек, олардың көбі кәсіпкерлік жолға түсіп, ірі кәсіпорындардың негізін қалады.

80-жылдардың соңына таман экономиканың өсу қарқыны төмендей бастады. *Құрылымдық экономикалық реформалар* жүргізу мәселесі туындады.

Назар аударыңдар!

М. Мохаммадтың үкіметі жаңа стратегия – Дамудың ұлттық саясатын (1991–2000 жылдар аралығында) жүзеге асыруды қолға алды. Стратегияның басты ерекшелігі – ЖЭС алғашқы жылдарында малайзиялықтарды қолдау үшін енгізілген бірқатар артықшылықтар алынып тасталды, бөлінушілік ережесі өз мәнін жойды.

Үкіметтің ең бірінші қабылдаған шешімі құрылған кәсіпорындардың жарғылық қорындағы малайзиялықтардың меншігіне байланысты бұрынғы шектеулерді алып тастау туралы болды. Егер кәсіпорындар өз өнімдерін тұтастай экспортқа шығаратын болса немесе көптеген жұмыс орындарын ашатын болса ғана *инвесторларға компанияларға толықтай иелік етуге рұқсат берілді. Малайзиялықтардың өнеркәсіптердің акционерлік капиталына қатысуы міндетті болмай қалды.*

Осындай көптеген шектеулерді алып тастағаннан кейін, бір жылдан соң экономикада оң бетбұрыс басталды. Инвестициялар ағымы өсті, жаңа жұмыс орындары ашыла бастады, жалақы көтерілді. Жұмысқа түру мақсатында елге миллиондаған шетелдік жұмысшылар келді. Экономика жоғары қарқынмен дами бастады.

Малайзия экономикасының өркендеуіне орай, электртехника өндіру, телекоммуникация, құрылыс бизнесі, мұнай-газ секторы

және халықаралық туризм секілді ірі капиталды қажет ететін өндіріс салаларына жаңа инвестициялар тарту қажеттілігі туындады. Мохаммад үкіметі шетелдік инвестициялар үшін қолайлы жағдай жасады. Осындай оң нәтижелердің арқасында Малайзия, Оңтүстік Шығыс Азиядағы ең «инвестициялы» ел болды.

Назар аударыңдар!

Малайзияның экономикалық жетістіктерінің сыры, негізінен, былай түсіндіріледі, **мұнда инвестицияның, әсіресе шетелдік инвестицияның рөлін дұрыс бағалады.** Өйткені олармен бірге тек қаржы ғана келген жоқ, сонымен қатар технология мен білім де келді.

Кәсіпорындардың басым бөлігі мемлекет меншігінде болғандықтан пайда келтірмеді, сондықтан үкіметке мұндай кәсіпорындарды *жаппай жекешелендіру* талабы қойылды. Бұған дейін мемлекет қарамағында болған экономикалық саладағы бірқатар кәсіпорындар енді жекеменшік және корпоративтік басқаруларға өтуі қажет болды.

Есте сақтаңдар

М.Мохаммадтың экономикалық саясаты мемлекеттік сектордағы кәсіпорындарды жекелікке беруге ұмтылуымен ерекшеленді. Үкімет осы мақсат үшін арнайы **мемлекет-корпорациялар тұжырымын** жасады, жаңа ережеге орай жекеменшік және мемлекеттік секторлар енді өзара әріптес әрі біртұтас корпорацияның қызметкерлері ретінде саналды.

Алайда мемлекет меншігін жекеменшікке беру идеясына қоғам сақтықпен қарады. Халық жекеменшікке өту өздерінің жұмыс орнынан айырылу деп түсінді. Мемлекеттік сектор жұмысшылары жағынан қарсылық көзқарастар туындады, олардың наразылығын тек жұмыспен қамтылудың сақталып қалатынына кепілдік беру арқылы және жалақыларының қысқармайтындығымен, сонымен қоса жеңілдіктердің де сақталатындығымен ғана басуға болатын болды.

Осы жағдайларға орай, жекеменшік салаға жұмыс істеуге келген жұмысшылардың жалақы көлемі сақталды, тіпті жұмысшыларға келешекте жалақы көлемін өз еркімен қайта қарау мүмкіндігі де берілетін болды, негізінен, жеке компаниялардың жекешелендіру барысында жұмысшыларға ұсынған жалақы мөлшері жоғары болатын. Жеке компанияларда жұмыс істеудің тағы бір артықшылығы, онда жұмысшыларға мемлекеттік секторда болмаған сыйақы мен бонустар жүйесі енгізілді. Жұмысшыларға жекеменшікке өткен кәсіпорынның акцияларының бір бөлігіне ие болуға рұқсат берілді.

Жекешелендірудің алғашқы жобасы аса сәтті өтіп, оң нәтижесін берді. Телекоммуникация департаменті жекешеленіп, осының нәтижесінде жаңа «Телеком Мэлэйжиа» компаниясы пайда болды. Жұмысшылардың табысы, бұрынғы жалақылары мен жеңілдіктерімен салыстырғанда күрт көтерілді. Осындай оң нәтижелер халықтың жекешеленуге

деген қарсылығын едәуір төмендетті. Жекешелендіру малайзиялық-кәсіпкерлерге үлкен мүмкіндіктер беріп, ірі бизнеске жол ашты. Өуе компаниялары мен коммуналдық және телекоммуникациялық фирмаларда жекешелендірілді.

Қарқынды дамып келе жатқан экономика үшін қажетті *инфрақұрылымдар* қалыптастыру үкіметтің басты мәселесінің біріне айналды. Жолдар, өуежайлар, теңіз порттары, электрстансылары, телекоммуникация және сумен қамтамасыз ету желілері секілді инфрақұрылымдар экономика дамуының қажетін өтеуге үлгеруі керек болды.

Нағыз бетбұрыс кезеңі енді басталды. Мохаммад *ірі және аса ірі жобаларды* жүзеге асыруды қолға алды. Оның ғаламат жобаларының қатарына алғашқы малайзиялық жерсерігін жасау, «Протон-сага» ұлттық автокөлігін шығару, Калифорниядағы Силикон жазығы үлгісіндегі ультразаманауи технологиялар үшін сынақ полигоны-«мультимедиялық супердәлізінің» құрылысын жасау, сонымен қатар жаңа Вест-Фортта алты шақырымдық айлақтан «Солтүстік-Оңтүстік» автокөлік жолын салу, Пинанг аралын елдің материктік бөлігімен қосып тұратын ұзындығы жағынан өлемде үшінші Пинанг көпірінің құрылысын жүргізу, Куала-Лумпур телемұнарасы, «Петронас Твин Тауэрдегі» егіз мұнаралар, жаңа халықаралық өуежай, елдің жаңа әкімшілік орталығын салу секілді аса күрделі құрылыстар *жүзеге асатын болды*.

Мохаммадты Малайзия халқы айрықша құрметтеп, доктор «М» деп атады, осы тұлғаның жүзеге асырған ғаламат жобаларының арқасында мемлекет өркендеп, халықтың тұрмысы көтерілді. «Біздің супер жобалар – «ескерткіштер» емес, базалық инфрақұрылым» – деп атап өтті Мохаммад.

Есте сақтаңдар

Реформалар нәтижесінде Малайзия өркендеген мемлекетке айналды, *үшінші әлемнен біріншіге секіріс жасады*.

Малайзиялықтар аса ірі міндеттерді алға қойып, оны орындай алатын бәсекелестікке қабілетті ұлтқа айналды. Тарихи қысқа мерзім ішінде ел агралы-шикізаттық саладан (ауылшаруашылығымен айналысатын тұрғындардың үлесі 1970 жылы 52% болса, 1997 жылы 22% -ға төмендеді) индустриаландыру кезеңіне өтті, жаңа экономикалық құрылым қалыптасты (80-жылдардың соңында мемлекеттік экспорттың үштен бір бөлігін электрондық және электртехникалық өнімдерді құрады), отандық көлік өнеркәсібін құрды, кедейшілікті жойды және халықтың кедей топтарының үлесін (49,3% 9,6%) төмендетті, этникалық қауымдастықтар арасындағы өмір сүру алшақтығын жойды және берік негіздегі орта тапты қалыптастырды.

Экономикалық құрылымдардың қайта қалыптасуы, мемлекеттік корпорациялардың құрылуы, Азияда ешқашан болмаған экономикалық өсу қарқынына жету, астананың өзгеруі – «азиялық ғажайып» деп аталатын осы жетістіктердің барлығы көшбасшының стратегиялық көрегендігі мен халықтың еңбекқорлығы арқасында қол жеткен табыстар болды. Малайзия нашар дамыған аграрлы елден «азия жолбарыстарының» біріне айналды. 2018 жылы М.Мұхаммед премьер-министр болып қайта сайланды.

«Премьер министр қызметін атқарған жылдарыма қарап отырып, менің жетістіктерімнің ең іргелісі, бүкіл ұлттың назарын болашаққа аударғаным деп санаймын. Шындығында, бұған дейін ұзақ мерзімді жоспарлар мен міндеттер болған жоқ еді, халық күнделікті тіршілікпен өмір сүрді» – деп жазды М.Мохаммад.

Қазіргі таңда М.Мохаммадтың «Бетбұрыс-2020» бағдарламасы табысты жүзеге асуда, бағдарламаға сай, елдің жыл сайынғы ЖІӨ орта есеппен 7% артуы және халықтың өмір сүру деңгейі одан өрі өркендеуі қажет. «Бетбұрыс-2020» бағдарламасына орай Малайзия 2020 жылға қарай әлемдегі экономикасы өркендеген жетекші елдердің қатарына кіруі тиіс.

М. Мохаммад ұсынған «*Үшінші жол*», *бір жағынан*, заманауи жоғары технологиялық қоғамға, өркениеттің соңғы жетістіктеріне бағытталса, *екінші жағынан* отбасы, неке және адамгершілік сияқты дәстүрлі құндылықтарды сақтауға негізделген.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Үкімет «жаңа экономикалық саясатты» жүзеге асыру барысында қандай қиындықтарға кездесті және оны қалай жеңді?
2. «Дамудың ұлттық саясатының» мақсаттары мен себептерін атаңдар.
3. «Мемлекет-корпорация» тұжырымы қандай міндеттер жүктеді және оны шешудің жолдары қалай қарастырылды?
4. М.Мохаммадтың реформаларының нәтижелерін атаңдар.

◆ Тапсырма

Кестені толтырыңдар.

М.Мохаммадтың реформасы

«Жаңа экономикалық саясат» (1971–1990 ж.)	«Ұлттық саяси даму» (1991–2000 ж.)

§ 40–41. Н.НАЗАРБАЕВ ЖӘНЕ МОДЕРНИЗАЦИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ.

Қазақстандық жаңғыру моделін қалыптастыру мен жүзеге асырудағы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің рөлі. XX ғасырдың соңында ірі оқиғалар орын алды. Кеңес Одағы ыдырап, 15 тәуелсіз мемлекет құрылды.

Тарихи анықтама:

- 1990 жылдың 24 сәуірінде Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы (ҚазКСР) Президенті лауазымы тағайындалып, оған ҚазКСР Жоғарғы Кеңесі Н.Ә.Назарбаевты сайлады.
- 1991 жылы 1 желтоқсанда жалпыхалықтық сайлау өтіп, Н.Ә.Назарбаев ҚазКСР президенті болып сайланды.
- 1991 жылдың 10 желтоқсанында мемлекет Қазақстан Республикасы деп атауын өзгертті.
- 1991 жылдың 16 желтоқсанында Қазақстанның Жоғарғы Кеңесі Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы Заң қабылдады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланды.
- 2010 жылдың 15 маусымында Н. Ә. Назарбаевқа ресми түрде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Ұлт көшбасшысы – Елбасы мәртебесі берілді.
- 2019 жылдың 19 наурызында Қазақстан халқына арнайы мәлімдеме жасаған Н. Ә. Назарбаев өзінің Президент лауазымы қызметінен кететінін мәлімдеді. Президент өкілеттілігі Қазақстан Республикасының Конституциясына сай Парламент Сенатының төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаевқа табысталды. 2019 жылдың 9 маусымында жалпыхалықтық сайлау нәтижесінде Қ.К. Тоқаев Қазақстан Республикасының Президенті болып сайланды.

Бүгінгі сабақта:

- Қазақстандық модернизация үлгісін құрастыру және жүзеге асырудағы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің рөлін бағалау;
- «Қазақстан - 2030», «Қазақстан - 2050» стратегияларының дамуын және «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының өзектілігін айқындаймыз;
- Мемлекет тарихындағы өтпелі кезеңдеріндегі реформалардың маңызын көрсетеміз; мемлекет тарихындағы тұлға рөлін бағалаймыз.

Кілт сөздер:

Даму стратегиясы, Мәңгілік Ел, инновация, Ұлт көшбасшысы

Қазіргі уақытта Н.Ә. Назарбаев – Қазақстан халқы Ассамблеясының төрағасы, Дүниежүзілік Қазақтар Қауымдастығының төрағасы, Қазақстан Қауіпсіздік Кеңесінің жетекшісі, «Нұр Отан» партиясының төрағасы, ҚР Конституциялық Кеңестің мүшесі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өз қызметінде болашақтың стратегиялық бағыттарын айқын танып, ел дамуының тура жолын таңдай алатынын көрсетті. Қиын 90-жылдардың ортасында Қазақстан экономикасы күйреудің алдында тұрды. Күрделі жағдай жылдам өрі тосын шешімдерді қабылдауды талап етті. Осы кезеңде Президент мемлекет тағдырын толығымен өз мойнына

Қазақстан
Республикасының
Тұңғыш Президенті
Н.Ә.Назарбаев

алды. Референдумдарды енгізуге кедергі болған, Жоғарғы кеңес таратылған соң, ол өз жарлығымен қажетті заңдарды іске асырды. Дәл сол кезеңдерде Мемлекет басшысының күшті саяси ерік-жігері мен табандылығы қалыптасты.

Назар аударыңдар!

Қазақстан жаңғыруының ең басты бағыты мынада болды: бірінші – экономикалық реформа (банк, зейнетақы, тұрғын үй коммуналдық және т.б. басқа салаларда), сосын – саяси реформа. Президенттің өзі басым бағыттарды «Мемлекетті өркендетудің алғашқы кезеңінде экономика, сосын саясат тұруы керек» деп анықтады.

Тәуелсіздік кезеңінде қол жеткізген жетістіктер, таңдалған жолдың дұрыс екендігін көрсетеді. Қазақстан азаматтары елді өркендетуде экономикалық және саяси тұрғыдан анық, нақты, тура жолдың таңдалынғанына куә болуда. Барлық соңғы реформалар (конституциялық, партиялық және сайлау заңдары бойынша), бүгінде Қазақстанның тура жолда келе жатқанын әрі алдына қойылған ұзақ мерзімді мақсаттарға нақты қадам басқанын айғақтайды.

3. Қазақстан алғаш тәуелсіздік алған күннен бастап Н.Ә. Назарбаев, мемлекеттің қалыптасуына, мемлекеттік биліктің күшеюіне, ерекше күш жұмсады. Билік институттарын жылдам қалыптастырып, мемлекет мәртебесін халықаралық аренада танытып, түрлі халықаралық ұйымдар алдына шығу қажет болды.

Есте сақтаңдар

Күшті президенттік басқаруда дербес мемлекет қалыптастырудың стратегиялық мақсаты айқындалды. Өзі билік құрған жылдары Н.Ә.Назарбаев нақты билік тармақтарын қалыптастыруға қол жеткізді, мемлекеттілікті нығайтты, әлеуметтік бағытқа бейімделген нарықтық экономика құрды, адамның экономикалық өзін таныту принципін жүзеге асыратын шарттар мен құқық қалыптастырды.

Бүгінде мемлекет саяси жаңғырудың жаңа кезеңіне қадам басты. Оның маңызы неде? Парламенттің маңызы артты, саяси жүйеде партияның салмағы өсті. Мәжілістегі 107 депутаттың 98-і партиялық тізіммен сайланатын болды, ал қалған тоғыз үміткерді Қазақстан халқы Ассамблеясы ұсынуға құқылы болды. Бұл өзгерістер Президенттің ұсынысымен жүзеге асты.

Қазақстандағы саяси реформалардың бағыты анық әрі айқын. Мықты Президенттік басқару мен тегеурінді Парламент, саяси партиялардың дамуы «Сайлау туралы», Заңның жетілдірілуі, бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы өзгерістердің орындалуы осының дәлелі.

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігіне қол жеткізген кезеңнен бастап-ақ алдына ұзақ мерзімді сыртқы саяси мақсаттар қойды: Ресеймен одақтық қатынастарды нығайту, ҚХР стратегиялық байланыстарды арттыру, АҚШ пен және ЕО елдерімен әріптестік байланысты дамыту. Енді саяси жетекшілер тек қана Батыс Еуропа мен АҚШ мемлекеттерімен ғана емес, Қытай, Үндістан, Сингапур, Пәкістан, Түркия, Бразилия секілді күшті державалармен және жетекші Араб елдерімен байланысты арттыруды мақсат етуде.

Н. Ә. Назарбаев халықаралық *Еуразиялық экономикалық қауымдастық (ЕЭҚ), Азиядағы өзара сенім шаралары кеңесі (АӨСШК)* және *Шанхай ынтымақтастық ұйымдарының (ШЫҰ)* құрылуына ықпал етті.

Елбасының саяси-экономикалық салалармен қоса, ұлттың рухани жаңғыруы бағытында атқарған істеріне де тоқталу қажет. Бұл орайда Елбасының «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» және «Ұлы Даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақалаларының маңызы ерекше. Ұлттың өзін-өзі тануындағы сапалық жетістігі, ұлт бойындағы рухты асқақтату – осының барлығы Нұрсұлтан Назарбаевтың идеологиялық ұстанымының негізі, саяси жетекшілігінің өзегі болды. Оның мемлекет жетекшісі ретіндегі көрегендігі мен даналығы оның өз халқының жан дүниесін терең сезінуімен және халықаралық үрдістерді жете білуімен сипатталады.

«Қазақстан-2030», «Қазақстан-2050» даму Стратегиясының негізгі идеясы. 1997 жылы Президент Қазақстан халқына жолдаған Жолдауында, «Қазақстан-2030» даму Стратегиясын тұңғыш рет жариялады. Осы бағдарлама негізінде Қазақстан экономикасының даму жағдайы сараланып, басым бағыттар мен стратегиялық даму жолдары айқындалды.

«Қазақстан-2030» даму Стратегиясын өркендетудің басым бағыттары:

- Ұлттық қауіпсіздік.
- Ішкі саяси тұрақтылық және қоғамның бірігуі.
- Жоғарғы деңгейдегі шетелдік инвестициялар негізінде дамыған нарықтық экономикаға негізделген экономикалық даму.
- Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі және әл-ауқаты.
- Энергетикалық ресурстар.
- Инфрақұрылымдар, негізінен, көлік және байланыс.
- Негізгі функцияға дейін шектелген кәсіпқой мемлекет.

Н.Ә.Назарбаев Қазақстан қоғамының ішкі 8 қуатты бағытын айқындады, олар Қазақстан-2030 Стратегиясын жүзеге асыруда маңызды қызмет атқармақ:

- Мемлекеттің тәуелсіздік алуы, оның атрибуттары мен символы.
- Ескі саяси-экономикалық жүйеден толық қол үзу.
- Жаңа саяси-экономикалық жүйенің орнауы: адамдар өзгерді, сапалы құндылықтар жүйесіне үйренді және адамдардың жаңаша қатынасына бейімделді. Мемлекеттік – ұжымдық көзқарасты, жеке – индивидуалдық ұғым алмастырды.
- Адам ресурсы – бұл жоғарғы ғылыми және шығармашылық мүмкіндігі бар жоғарғы білімді халық.
- Қазақстанның бай табиғи ресурстары;
- Ауқымды ауылшаруашылық жер қоры;
- Саяси тұрақтылық пен қоғам бірлігінің сақталуы;
- Қазақстандықтардың толеранттылығы және төзімділігі, олардың кішіпейілділігі және ашықтығы, шетелдіктердің бағалауы.

Тұңғыш Президент Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының мүмкіндіктерін айқындады:

- Мемлекеттің Еуразиялық аймақ жолдары қиылысында географиялық, геосаяси және геэкономикалық жағдайда тиімді орналасуы.
- Шетелдік мемлекеттер мен донорлық ұйымдар тарапынан мемлекет құрылысының күрделі процестерін және референдум өткізуді қолдауы қосымша мүмкіндік береді.
- Жаһандану процесі мен ғылыми-техникалық прогресс, әсіресе жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар, халқы аз, өзі ауқымды мемлекет үшін үлкен мүмкіндік береді.

Елбасы қоғамдық дамудың көрі тұстарын:

1. Коммунистік принциптер рухында тәрбиеленген адамдардың бірнеше буыны арқылы қалыптасқан менталитеті (ойлау деңгейі);
2. КСРО-ның біртұтас экономикалық жүйесінің бұзылуына орай әлеуметтік жағдайлардың қиындауы және өндіріс көлемінің азаюы;
3. Экономикалық құлдырау, теңгерімшіліктің жойылуы және жұмыс істеп тұрған еңбек нарығының құрылуы, байлар мен кедейлер арасындағы алшақтықты;
4. Ұлттық жинақ пен капитал қорларының баяу өсуі;
5. Кедейшілік пен жұмыссыздық мәселелерін;
6. Демографиялық депопуляция (халық санының өсуінің баяулауы) және халықтың азаюы;
7. Жеткілікті дайындықсыз және нашар ұйымдастырылған мемлекеттік басқаруды;
8. Заң жүйесін жетілмегендігі мен тұрақсыздығын көрсетті.

2012 жылдың желтоқсанында Қазақстан халқына жолдаған жолдауында Мемлекет басшысы Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму Стратегиясын ұсынды. Оның басты мақсаты – күшті мемлекет негізінде, экономикасы дамыған және жалпы еңбек мүмкіндігі өркендеген қоғам орнату және Қазақстанды әлемнің дамыған отыз елдің қатарына қосу.

Құжатта ХХІ ғасырдың он жаһандық айырмашылығы көрсетілді:

1. Тарихи уақыттың жылдамдығы.
  2. Демографиялық дисбаланс.
  3. Әлемдік азық-түлік қауіпсіздігінің қатері.
- Жер шарында халықтың жылдам көбеюі көптеген елдерде азық-түлік тапшылығын тудыруда. Әлемде ондаған миллион адамдар аштық азабын тартуда.
4. Судың тапшылығы.
  5. Энергияға деген қажеттіліктен дамыған елдер балама қуат көздеріне белсенді түрде инвестиция салуда, осы ғасырдың ортасында олар пайдаланылатын энергияның 50% өндіретін болады.
  6. Табиғи ресурстардың азаюы. Қазақстан енді табиғи ресурстарға тәуелді болмайды, жаңа қуат көздерін енгізетін кезең келеді.
  7. Үшінші индустриалдық революция. Соңғы жылдардағы технологиялық жетістіктер өмір бағытын күрт өзгерістерге ұшыратуда, Қазақстан осы процестерге белсенді қатысуы тиіс.
  8. Әлеуметтік теңсіздік ұлғаяды.

Әлеуметтік теңсіздік тұрақсыздықты тудырады. Жұмыссыздық төртпсіздіктерге, қылмысқа және басқа күрделі мәселелерге ұрындырады. Қазақстанға әлеуметтік тұрақтылықты арттырып, қажетті мамандарды дайындауды жолға қою қажет.

9. Өркениет құндылықтарындағы дағдарыс.

Адамгершілік құндылықтар тереңдігіндегі өркениеттер қайшылығы, қашанда жанжалдарға соқтырады. Осы себепті Қазақстанға өзі таңдаған көпұлттылық және көпконфессиялық бағыттағы саясатты ұстану айрықша маңызды болмақ.

10. Әлемдік тұрақсыздық қаупі.

Назар аударыңдар!

Осы мақсаттарға жету үшін «Қазақстан-2050» Стратегиясы ұзақ мерзімді жеті басымдылықты жүзеге асыруды қарастырады:

1. Жаңа бағыттың экономикалық саясаты – табысқа және инвестиция мен бәсекеге қабілеттілігіне оралу принципін негізделген бәрін қамтыған экономикалық прагматизм.
2. Кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау – ұлттық экономиканың қозғаушы күші.
3. Әлеуметтік саясаттың жаңа принциптері – әлеуметтік кепілдік және дербес жауапкершілік.
4. Білім және кәсіби дағдылар – заманауи білім жүйесінің негізгі бағыттары, мамандарды даярлау және қайта дайындау.
5. Мемлекеттілікті одан әрі нығайту және қазақстандық демократияны дамыту.
6. Жүйелі және айқын сыртқы саясат – ұлттық мүдделерді өркендету және аймақтық әрі жаһандық қауіпсіздікті нығайту.
7. Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты әрі көп конфессионалды қоғамымыздың жетістігінің негізі.

«Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясы. 2014 жылы 15 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты жиында ҚР Тұңғыш Президенті «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясын ұсынды. «Мәңгілік ел» негізінде – біздің барлығымызға айқын, қарапайым өрі өте құнды ақиқат жатыр, бұл отбасымыздың игілігі, қонақжайлылық және еңбекқорлық, тұрақтылық, қауіпсіздік және бірлік, ертеңгі күнге деген сенім. Мәңгілік елдің мызғымас жеті қағидасын көрсетеміз:

- Тәуелсіздік және Астана.
- Жалпыұлттық бірлік, бейбітшілік және келісім.
- Зайырлы мемлекет және жоғары руханилық.
- Инновация негізінде тұрақты экономикалық өсу.
- Жалпы еңбек қоғамы
- Тарих, мәдениет және тіл тұтастығы.
- Ұлттық қауіпсіздік және Қазақстанның бүкіл әлемдік және аймақтық мәселелерді шешуге кең ауқымда қатысуы

«Мәңгілік ел» идеясы Қазақстан халқының тарихи тәжірибесінен және олардың Тәуелсіздік жылдары жүріп өткен жолынан туындады.

Қазақстандықтардың бір ғана мүддесі бар – еркін және дамыған елде өмір сүру. «Мәңгілік елдің» жеті принципі Қазақстан халқының тарихи тағдырларын және негізгі даму құндылықтарын, ортақ мүдделерін айғақтайды.

Мемлекет тарихының өтпелі кезеңіндегі тұңғыш Президент бағдарламасы. 2017 жылы 12 сәуірде Елбасы Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы модернизациялау» бағдарламасын ұсынды. Бұл жерде ол қоғам санасындағы модернизацияның және әрбір қазақстандықтың: бәсекелестікке, прагматикалыққа, ұлттық бірегейлікті сақтауда, елдің эволюциялық дамуымен сананың айқын болуын ерекше атап көрсетті.

Президент аталған бағыттардың дамуын қамтамасыз ету үшін нақты жобаларды өңдеп іске асыруға міндеттеме берді. Бұл жобалар кейін «Рухани жаңғыру» бағдарламасында өз көрінісін тапты.

Рухани Жаңғыру бағдарламасының басты мақсаты – бұл өз мәдениетін, өз ұлттық жадын сақтау. Аталмыш бағдарлама мынадай кезеңдер бойынша жүзеге асады:

1. Қазақ тілінің біртіндеп латын әліпбиіне өтуі.

2. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы.

3. «Туған жер», «Туған ел» бағдарламасы. Ол патриотизмді қалыптастыруға және өз жері мен өз туған жерін сүйге бағытталған.

4. «Қазақстанның рухани жерлері» немесе «Қазақстанның сакралды географиясы» жобасы.

5. «Жаһандану әлеміндегі Қазақстанның қазіргі мәдениеті» жобасы.

6. «Қазақстанның 100 жаңа тұлғасы» жобасы.

2018 жылы 21 қарашада Қазақстанның Тұңғыш Президенті – Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласы жарыққа шықты. Бұл «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы болды.

Мемлекет тарихындағы тұлғаның орны. Тарихи оқиғалар алдын ала белгіленбейді. Болашақтың түрлі нұсқасы бар, оның қайсысы орындалатындығы адамдарға немесе оған қатысушыларға байланысты.

Адамдардың әрекетін анықтайтын объективті жағдайдағы шарттар ғана, нақты әлеуметтік күштер, партиялар, қоғамдық қозғалыстар мен қоғамдық өмірдегі тарихи қайраткерлердің рөлін түсіндіруге және ғылыми танытуға мүмкіндік береді. Тарихтағы жекетұлғаның рөлінің маңызы әрбір ұрпақ үшін қашанда өзекті. Бұл әлемде жекетұлғалар ықпалы артқан қазіргідей жаһандану кезеңінде өте маңызды болуда.

ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н. Назарбаев осындай тұлғалар қатарына жатады. Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы жолында оның атқарған рөлі өте жоғары.

Ең маңыздысы ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев осы жылдар аралығында өз елінде азаматтық бейбітшілік пен саяси тұрақтылықты, халықтар арасындағы достықты сақтап қалды. Өзінің ұлы бабаларының ұлағатын бойына сіңірген Назарбаев қай істі

атқарса да, қандай қызметті қолға алатын болса да, мәні терең «қазақы өдісті» басшылыққа алатын, шешуі күрделі мемлекеттік басқару істерін – қазақтың жан дүниесіне сай шешіп отырды. Оның өзіне тән стратегиясы ұлттық, халықтық, тамырын ғасырлар тереңнен алатын, ал басты негізгі халық болатын.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың тәуелсіз Қазақстанның дамуы үшін атқарған еңбегі үлкен.

Сондықтан ҚР Конституциясының 91-бабында «Конституцияда көрсетілген мемлекеттің тәуелсіздігі, республика аумағының біртұтастығы мен бүтіндігі, оның басқару формасы, сондай-ақ республика қызметінің негізгі принциптері, тәуелсіз Қазақстанның негізін салушы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы және оның мәртебесі өзгеріссіз қалады», – деп көрсетілді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Қазақстандық жаңғырту үлгісін жасау мен оны іске асыруда ҚР Тұңғыш Президентінің рөлін анықтаңдар.
2. «Қазақстан – 2030», «Қазақстан – 2050» даму Стратегияларының негізгі идеялары туралы айтыңдар.
3. «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясының мақсаты неде болды?
4. Мемлекет тарихындағы ҚР Тұңғыш Президентінің рөліне баға беріңдер.

♦ Тапсырма

1. Қазақтың мақал-мәтелдерінің маңызын талқылаңдар. Зерттеп отырған тақырыптарыңмен байланыстырыңдар.

Отан – халықтың анасы, халық – жігіттің анасы

Отанға деген махаббат отбасынан басталады.

Кейбір жерде алтын көп, бірақ Отан алтынсыз-ақ қымбат.

Жат жерде жүрсен, Отанның қадірін білесің.

Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол.

Бірлігі күшті халықты сырттан жау алмайды.

2. Берілген мәтінмен танысып, топта талқылаңдар.

«Әрбір халық өзінің құндылықтары мен табиғи байлықтарын тек қана ұлттық мемлекеті арқылы ғана сақтап қалады. Өзінің тарихын құрметтемеген ұлт жойылу қаупіне ұшырайды. Қазақтар – тағдырдың сан мыңдаған қиындығын көрсе де, өзінің бірегейлігін, өзіндік болмысын, тілін, дәстүрін және мәдениетін сақтап қалды. Өлемдегі ең ірі аумаққа иелік етіп, өзінің мемлекеттілігін қалыптастырды. Өз елінің тарихын білу – біз үшін бәрін жасап кеткен, бабаларға деген құрмет». (Н.Ә. Назарбаев. "Мәңгілік Ел").

3. Қосымша дереккөздерден Қазақстанның Тұңғыш Президенті – Н. Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласын оқып, талқылаңдар.

ІІІ БӨЛІМ БОЙЫНША ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл жаңа заман және қазіргі кездегі қоғамдық ойдың эволюциясы бөлімінде:

– жаңа және қазіргі кезеңде мемлекет пен қоғамның дамуына ерекше ықпал еткен либерализм, ұлтшылдық, социал-демократия, марксизм, экзистенциализм, прагматизм және позитив секілді саяси және идеологиялық ағымдар мен бағыттардың мазмұны ашып көрсетілді.

– XX ғасыр мен XXI ғасырдың басындағы бостандық пен әділеттілік үшін болған күрестер, М.К. Ганди, М.Л. Кинг және Н. Мандела секілді саяси тұлғалардың іс-әрекеттері мен қоғамдық-саяси көзқарастары арқылы көрсетілді.

– XX ғасыр мен XXI ғасырдың басындағы көрнекті саяси-реформаторлар – М. Ататүрік, Ф.Д. Рузвельт, Ш. де Голл, Д. Сяопин, Ли Куан Ю, М. Мохаммад және Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың өміржолы мен қоғамдық іс-әрекеттері баяндалады.

IV бөлім

БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫ

§42–43. ЖАЗУ ЖӘНЕ КІТАП БАСЫП ШЫҒАРУ – АДАМЗАТТЫҢ ЕҢ ЖОҒАРҒЫ ЖЕТІСТІГІ

Бүгінгі сабақта:

- тарихи даму контексіндегі әлем халықтарының жазу түрлерін жіктейміз;
- адамзат өркениетінің дамуындағы жазу мен кітап бастыру ісінің маңыздылығын анықтаймыз.

Кілт сөздер:

жазба, ақпарат, пиктограмма, идеограмма, иероглиф, буындық хат, әріптік-дыбыстық алфавит, грек алфавиті, руналар, қалып, мөр, металл литерлер (әріптер), баспа, кітап

Адамзат тарихында адам бір белгілердің көмегімен өзі үшін маңызды ақпаратты тіркеп, осылайша бір-біріне беріп, сақтап қою үшін жазуды ойлап табудың маңызы зор болды. Ең ежелгі кезеңде ақпаратты бір-біріне беріп, сақтаудың әртүрлі әдістері болды: белгілі бір құрастырылған бұтақтардың, садақтардың, оттың көмегі және т.б. Кейін келе ақпаратты тіркеудің күрделі әдістері пайда бола бастады. Осылайша ежелгі инктер түйіндер көмегімен «жазып алу» жүйесін ойлап тапты. Олар түрлі түсті жүннен жасалған бау ойлап тапты. Оларды әртүрлі түрде түйіндеп, ағашқа байлап, жіберіп отырды. Түйінді хаттарды Ежелгі Қытай мен Моңғол халқы пайдаланды.

Есте сақтаңдар

Негізінен, б.з.б. IV ғасырда жазбаны адамдар ақпаратты тіркеу үшін ерекше бір графикалық белгілерді ойлап тапқан.

Пиктография (суретті жазу). Жазбаның ең ежелгі түрі пиктография болып саналады. Пиктограмма – өңгіме болып отырған бір затты, оқиғаны және көріністі бейнелейтін сұлбалық

сурет. Пиктография әртүрлі халықтарда тас ғасырының соңғы кезеңінде таралды. Бұл хат онсыз да түсінікті болды, сондықтан оны әдейі оқып-үйрену қажет болмады. Алайда ол кішігірім хабарламаларды, қысқа өңгімелерді жіберуге жарамды болды. Күрделі абстракциялы ақпарат жіберу қажеттілігі туындаған кезде бейнелерді суреттеуге келмейтін нәрселерді (мысалы, ержүректік, қырағылық, ерлік және т.б.) жазуға келмейтінін пиктограмманың мүмкіншілігінің шектеулі екендігі білінді. Сондықтан пиктограмма құрамына нақты бір ұғымды білдіретін шартты белгілер кіргізіле бастады. Мысалы, айқастырылған

қолдар белгісі айырбасты білдірді. Мұндай белгілер *идеограмма* деп аталды.

Есте сақтаңдар

Идеографиялық жазу (грек. *idea* – идея, *grapho* – жазу) – жазудың бір түрі. Идеографиялық жазу пиктографиялық жазудан шыққан, онда әр таңба бір сөздің мағынасын білдіреді. Идеографиялық жазу таңбалары *идеограмма* деп аталады.

Идеографиялық хат пиктографиядан пайда болды: пиктограмманың әрбір бейнелейтін белгісі басқасынан ерекше және белгілі бір ұғым немесе сөзді білдіреді. Бұл үрдіс уақыт өте келе дамығаны сонша, қарабайыр пиктограммалар өздерінің бұрынғы көрнекілігін жоғалтып, айқындыққа және нақтылыққа ие болды. Мүмкін бұл үрдіс бірнеше мың жылдарға созылған шығар. Идеограмманың ең жоғарғы түрі иероглифтік хат болды.

Иероглифтік жазу Ежелгі Египетте пайда болып, кейін Қытайда, Жапония мен Кореяда таралды. Иероглифтер тек бір зат пен әрекетті ғана білдіріп қоймай, күрделі абстрактілі ұғымдарды, заттар мен әрекеттердің белгілерін білдірді. Иероглифтердің көмегімен ең күрделі және дерексіз ойларды да бейнелеуге болатын. Алайда иероглифтерді білмейтіндер үшін жазылған жазудың мағынасы мүлдем түсініксіз болған. Оқу-жазуды үйренгісі келген адам мыңдаған белгілерді есіне сақтауы тиіс болды. Бұған көптеген жылдар оқу керек еді. Сондықтан ежелгі кезде көп адам оқу-жазуды білген жоқ.

Идеография таза күйінде ешқашан болған емес. Осылайша Ежелгі Египетте ұғымдар мен сөздерді білдіретін белгілермен қатар буындар мен жекелеген дыбыстарды білдіретін басқа да белгілер болды, себебі сурет түрінде бәрін білдіруге болмайтын (мысалы, жеке есімдерді). Мұндай жағдайларда египеттіктер иероглиф-сөздерді оның дыбысталуына байланысты жазуда берілетін сөздер құралатын иероглиф әріптерге айналдырып жіберді. Мысалы, иероглиф *мн* – шахмат тақтайшасының бейнесі – екі дыбысты білдіретін иероглифке айналды (*мн*). Алғашында фонетикалық (дыбыстық) иероглифтердің мағынасы көмекші болды, бірақ уақыт өте келе олардың рөлі өсіп, египет жазуы болған соңғы ғасырларда фонетикалық иероглифтердің маңызы үстем болды. Бірақ таза фонографиялық жазуға (әрбір белгі жеке дыбыс немесе әріпті білдіреді) египеттіктер келе алмады. Бұл маңызды жетістік басқа халықтардың жазбасында жасалды.

Пиктография

Египеттік иероглиф жазбасы

Сына жазу. б.з.б. IV–I ғасырларда Таяу Шығыс пен Кіші Азия аумағында кең таралған жазба жүйесі. Жазудың бұл түрін қыш тақтайшаларына үшкір қамыс таяқшалардың көмегімен сына түрінде пайда болған. Сына жазуын б.з.б. IV ғасырда Оңтүстік Месопотамияға қоныстанған шумер халықтары ойлап тапқан. Алғашында белгілер нақты бір заттың, жануарлар мен адамдардың бейнесін көрсеткен, бірақ осыған байланысты күрделі

хабарларды жазып алу қажеттілігінен суреттік хат күрделене бастады. Белгілер оның дыбысталуы арқылы қолданылып, жазбаларда түрі, септігі, бейнесі, саны және т.б. грамматикалық көрсеткіштер белгілене бастады.

Жазу жүйесінің күрделенуімен бірге белгілердің түрінің қарапайымдануы жүрді. Бірте-бірте әрбір белгі түзу және көлденең сызықтар түріне айнала бастады. Б.з.б. 3-мыңжылдықтың бірінші жартысында көрші халықтар – аккадтықтар (Солтүстік Месопотамия), эблаиттар (Тигр өзенінен Оңтүстік шығысқа қарайғы жерлер) оны өз тілдеріне бейімдей бастады. Кейін келе жазудың бұл түрін парсылар, хурриттер, хеттер пайдалана бастады. Сына жазу әртүрлі тілде сөйлетін халықтарда 3 мың жылға жуық жүрді.

Фонографиялық жазу. Адамдар өз сөздерін бірден жай элементтерге – дыбыстарға (фонемдерге) бөлуді бірден үйренген жоқ. Сөздің бөлек буындарға бөлінуі жеңіл болды. Б.з.б. 2-мыңжылдықта әрбір белгі жеке буынды білдіретін буындық жазбаның бірнеше түрі пайда болды (криттік жазба, майя жазбасы).

Б.з.б. 2-мыңжылдықтың аяғында финикиялықтар басқа да көптеген халықтардың алфавитінің үлгісі болған әріптік-дыбыстық алфавит құрды. Финикиялық алфавит әрқайсысы жеке дыбысты білдіретін 22 дауыссыз дыбыстан тұрды. Адамзат үшін бұл алфавитті ойлап табу алғашқы қадам болды. Жаңа жазбаның көмегімен сызба түрінде қандай да бір сөзді айтуға мүмкіндік туды. Оны үйрену өте оңай болды. Бұл финикиялық алфавиттің бүкіл әлемге таралуының себептерінің бірі болды.

Назар аударыңдар!

Гректер финикиялық алфавитке ең соңғы жетістіктер енгізді – олар дауыссыз дыбысты ғана емес, дауыстыларды да әріппен белгілей бастады.

Руна жазуы

Сына жазуы

Грек алфавиті көптеген еуропалық алфавиттердің: латын (француз, ағылшын, италиялық, испан және басқа да алфавиттер шыққан), копт, армян, грузин және славян алфавиттерінің негізі болды.

Руна жазуы. Руна жазбалары (ежелгі runa – құпия) герман-скандинав алфавит жазбасының белгісі. Руна жазуы герман халықтарында біздің заманымыздың алғашқы ғасырында пайда болған. Руна тік және қиғаш түзу сызықтардан тұрады, сондықтан қатты материалдарға (қиып): тасқа, ағашқа, сүйекке, металға жазуға бейімделді. Руна алфавиті алғашқы алты белгісі бойынша «футарк» деп аталды. «Үлкен» алфавит деп аталатын (150—750 жылдар шамасында) 24 белгіден тұрды. Викингтер дәуірінен 16 рунадан тұратын «кіші» алфавит пайдаланыла бастады.

Орта ғасырларда руна жазуы латынмен бірге жүрді. Исландия мен Готландта руна жазуы ұзақ уақыт пайдаланылды. Бүкіл алфавитті жазып шығудың магиялық мәні болды. Руналар аурудан емделуге көмектеседі, шайқастарда жеңіске жеткізеді, уланып қалудан сақтайды, дауылдарды басады деп есептеген 6 мыңға жуық руналық жазбалар белгілі.

Кітап басып шығару. Кітап басып шығару идеясы қалып (мөр) үлгіден шықты деп саналады. VII–VIII ғасырларда Еуропада маталарға өрнектелген әшекейлер салу жасалды. Қайталанып отыратын фигураларды басып шығарғанда мөр қалыптар пайдаланылды. Кітаптарды көшіріп жазатындар жол басында ірі әшекейленген әріптерді бейнелегенде қалыптардың көмегіне сүйенді, себебі мәтінде оның суретін салуға көп уақыт кететін болды.

Үлгілер арзан суреттер дайындауда кеңінен қолданылды. Бұл гравюралар алғашында тек суреттерді ғана беріп, кейіннен оларға қоса мәтін берілді. Алдымен тақтайшалардан тек суреттер ғана

Гутенберттің мұражайдағы Библиясы. Майнц қаласы, Германия

И. Гутенберг

шығарып, мәтінді қолмен жазды. Содан кейін тақтайшаға суретке түсініктеме беретін мәтінді де қиюға көшті (кері түрінде). Әрі қарай суретсіз тек қана мәтінді қию қолға алынды.

Осындай жолмен басылған алғашқы кітаптар, көлемі жағынан үлкен емес және (қымбат кітап сатып алуға шамасы келмейтін) орташа сатып алушыға ғана есептелді. Басып шығарылған алғашқы кітаптардың бірі мысалы, он шақты беттен ғана тұратын «Кедейлер Библиясы» болды.

Алғашқы кітаптарды басып шығару технологиясы келесідей болды. Қатты ағаштың (жаңғақ, алмұрт, пальма) қалыңдығы 2 см-ге жуық тік бұрышты пластинасы алынды. Жақсылап тегістегеннен кейін және жазықтығының дұрыстығы тексерілгеннен соң оған суреті немесе қағазға салынған сурет және мәтін жапсырылды. Содан кейін қатты және үшкір қайшылармен қажетсіз бөліктері тереңдетіліп ойып алынып тасталды. Нәтижесінде бір жазықтықта жатқан бояу жағылған (қара күйе мен өсімдік майының қоспасы) дөңесті сурет пайда болды. Бояу ішіне жүн толтырылған мықты тығыз мата немесе теріден жасалған тығынмен жағылды. Бояудың үстіне оның жақсы сіңуі үшін суланған қағаздың бір бетін салған. Қағаз ағаш қалыптан бүкіл суретті сіңіріп алғаннан кейін оны алып тастап, кептірген. Содан кейін тақтайды қайта бояп, процесс қайталанып отырған. Алдымен қағаздың бір жағына ғана басып, кейіннен екі жағын да пайдалана бастаған.

Жаңа кітаптардың арзандығы оларға деген тұрақты сұраныс туғызды. Сонда ғана кітап басып шығару үрдісін тездетіп және қарапайымдылатуға бола ма деген мәселе тұрды. Бұл мәселенің шешімі табылды: ертүрлі кітаптарды басып шығару үшін ұзақ уақыт пайдалануға болатын қозғалып тұратын өріптерді жасап шығару ойластырылды. Алғаш рет бұл идеяны неміс өнертапқышы Иоганн Гутенберг жүзеге асырды. 1440 жылға таман ол мәтінді жазу үшін жеке-жеке металдан жасалған өріптерді литерлерді пайдалануды ұсынды. Олар арнайы құралмен жұмсақ металға (қалайы немесе қорғасын) терең ойып жасалған өріпті (матрица) дайындады және соның көмегімен және қорғасын құйма қажетті мөлшерде арнайы құйма түрінде жасалды. Литерлер сөз құрау үшін жинақтау үрдісінде алынып отыратын арнайы ұяшықтарда қажетті төртіппен орналастырылды. Басып шығару үрдісі үшін біреуіне литерлер салынып, ал екіншісі оған қағазды қысып тұратын екі жазықтықты өзара әрекеттендіретін ұстаным бойынша құрылған арнайы қолдан жасалған құрылғы жасалды.

Гутенберктің амалы кітап басып шығару ісін едәуір жеделдетті. 1440 жылдары ол алғашқы терілген кітаптар: Донат грамматикасы және күнтізбелер басып шығарды. Аса белгілі алғашқы терілген басылымдар: 42 жолдан тұратын Библия (бір бетте 42 жол сыйған) және Псалтырь. Бұл басылымдар солар үшін арнайы жасалған ерекше қаріптермен ғана емес, сондай-ақ бас әріпті литерлер мен шегаралары өшекейленген екі түсті декормен ерекшеленді.

Кітап басып шығарудың Гутенберг ашқан әдісі адамзаттың қажеттіліктеріне қаншалықты жарағанын уақыт көрсетті. Еуропаның өртүрлі қалаларында жүздеген баспаханалар пайда болды. 1500 жылға қарай бүкіл Еуропа бойынша 30 мыңға жуық өртүрлі кітаптар шығарылды. Өз басылымдарын аса тартымды ету үшін шеберлер өз кітаптарын алғашында ақ-қара, кейіннен түрлі түсті суреттермен толықтырып, бірінші бетін әдемілеп безендірді.

Гутенберг ескерткіші
Майнце қаласында

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Жазудың негізгі түрлерін атап, олардың мазмұнын ашып беріңдер.
2. Алғашқы басып шығарылған кітаптардың техникасын суреттеңдер.
3. Алғашқы баспа құрылғысының (станогының) жұмыс істеу үрдісін ашып беріңдер.
4. Алғашқы басылып шыққан кітаптарды атаңдар.

♦ Тапсырма

Төменде келтірілген пікірлермен танысыңдар, олар туралы ой қорытып, оны сабақ барысында талқылаңдар.

Джеймс Брестед – американдық тарихшы: «Жазудың және қағазға жазудың қолайлы жүйесінің ойлап табылуы, адамзат қауымының бұдан өрі дамуына аса маңызды ықпал етті, бұл бұрын соңды адамзат тарихындағы қандай да бір интеллектуалдық қол жеткізулерден артық болды».

Игнас Гельб – американдық лингвист: «Жазу тек өркеннетте жүзеге асады, ал өркеннеттің жазусыз жүзеге асуы мүмкін емес».

Чарльз Диккенс – ағылшын жазушысы: «Ғылым мен өнердегі жаңалықтар мен жетістіктердің, техника дамуындағы барлық ғажайып өзгерістердің басында кітап басу ісі тұрады».

Виктор Гюго – француз жазушысы: «Кітап басу ісінің ойлап табылуы – бұл ұлы тарихи оқиға. Барлық төңкеріс осыдан бастау алды».

§ 44–46. МЕКТЕПТЕГІ БІЛІМ БЕРУ: ЕЖЕЛГІ ЗАМАННАН БҮГІНГІ КҮНГЕ ДЕЙІН

А. Білім және оның қоғам өміріндегі орны

Бүгінгі сабақта:

- адамзат тарихы контекстінде мектептегі білім берудің дамуындағы өзгерістер мен сабақтастықтарды сипаттаймыз;
- мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы білім берудің рөлін талдаймыз;
- мектептегі білім берудің заманауи үлгілерін, оның ерекшеліктері мен артықшылықтарын анықтай отырып салыстырамыз.

Кілт сөздер:

білім беру, оқыту, тәрбие, мектеп, пале-стра, гимназия, академия, мектеп, медресе, жексенбілік мектептер

Білім адам өмірі мен қоғам қалыптасуының ең басты негізі болып саналады. Ол адамзаттың басты мақсатын айқындап, әлеуметтік-маңызды тәжірбиесінен көрініс береді. Адамзат үшін білімнің қажеттілігі әлемге деген *байланыс әрекеттерінен* туындаған. Білімнің арқасында адам әлемді игеру әдістерін меңгеріп, оларды тәжірбиесіне айналдырады, оны қорғаудың жолын тауып, өзгелерге көрсетеді.

Білім белгілі бір нақты мақсатты істі жүзеге асыруда *нақты айқындылық* береді. Білім берудің маңызы әрбір жаңа ұрпақтың қоғам өміріне тиімді қалыптасуын ғана қамтамасыз етіп қоймайды.

Білім – сол қоғамның өзінің өмір сүру шарты болып табылады. Жекетұлғаларға білім беру арқылы қоғам өзін қалыптастырады, өзінің мүмкіндігін арттырады және келешек өміріне негіз қалыптастырады.

Білім жекетұлғаның қоғам өміріне тиімді енуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сондықтан ол тек білім берумен ғана емес, тәрбиемен де айналысады.

Назар аударыңдар!

Білім беру негізінен білімді, кәсіптік шеберлікті және дағдыларды игерумен байланысты. **Тәрбие** қажетті бағыттар мен коммуникативтік дағдыларды игеріп, оларды тұлғаның бойына қалыптастырудан тұрады. Білім берудің *рухани* қызметі дегеніміз осы болып табылады.

Білім беру бұл жекетұлғаның қоғам өміріне тиімді енуін және сол қоғамның өзінің тұрақтылығы мен келешектегі дамуын қамтамасыз ететін нақты мақсат арқылы қалыптасқан үрдіс және нәтиже, білім беру мен оны қалыптастыру, бағалы бағыттар, кәсіптік және коммуникативтік шеберліктер мен дағдылар процессі.

Білім өзінің бастауын қоғамның қалыптасуынан алады. Ежелгі қоғамда ол *отбасылық* негізде қалыптасып, сол ортадан өмірге қажетті

дағдыларды алып, оны күнделікті тіршілік барысында қолданып отырды.

Б.з.б. 4-3 мыңжылдықта алғашқы өркениеттің пайда болуына орай, білімнің әлеуметтік институтқа айналу процесі басталды.

Мемлекеттік басқару, құқықтық қағидаларды дайындау мен оларды қолдану, діни рәсімдердің күрделенуі ерекше білім мен дағдыны талап етті. Сондықтан да *білім арнайы салалық сипатқа* ие бола бастады. Бір бағытты ғана қамтыған білім беріле бастады және мұны арнайы дайындықтан өткен адамдар жүзеге асырды.

Назар аударыңдар!

Білім алу ол кезеңде жабық жүйе болып саналды және оған тек таңдаулылар мен мәртебелілер ғана қол жеткізді.

Ол, негізінен, ғибаатханаларда жүзеге асты, ал білім беру міндетін абыздар мен дін қызметкерлері атқарды. Орта ғасырларда Еуропада білім дін өкілдері арқылы таралды, білім беру дін орындарында ғана жүргізілді.

Орта ғасырларда университетер пайда болды – бұл білім беру құрылымдары жоғарғы оқу орындарының алғашқы баспалдақтары болды.

Қоғамдағы жоғары топ өкілдері өзара қатынас жасайтын тіл мен олар жазатын кітаптардың тілі ақсүйектік білім беруді қалыптастырды. Мұндай тілдің қатарына латын тілі жатты. Осы кезеңнен бастап ол жоғалған өркениеттің тілі болып саналды және күнделікті өмірде қолданылмады.

Жаңа кезең дәуірінен бастап білім беру біртіндеп *ақсүйектік және бұқаралық* сипатқа ие бола бастады. Білім беру құрылымдарының қатары көбейді және олар күрделене бастады. Мектептер мен жоғарғы білім орындары көптеп ашылды. Білім беру бағдарламаларында заманауи бағыттар басымдыққа ие бола бастады, өсіресе жаратылыстану ғылымы және қоғамдық білімнің үлесі артты.

Білім беру мемлекеттің басты мақсатының біріне айналды және қоғамдағы барлық салаға ықпал ететін маңызды әлеуметтік орталықтың міндетін атқарды. Мысалы XIX ғасырдың 70-жылдары жетекші Еуропа елдерінде (Англия, 1870 жылдары, Германия, 1872 жылдары, Франция, 1882 жылдары.) жалпыға ортақ міндетті білім беру заңы қабылданды. Мемлекеттің білімге бөлетін қаржысының көлемі артты. Білім беру бағдарламаларын біріздендіру шаралары қолға алынды. Білім беру саласында адамдардың саны көбейді, олардың қатарын білім берушілер және білім алушылар арттырды.

Ә. Білім берудің тарихи түрлері

Б.з.б. V–IV ғасырларда ежелгі грек мәдениетінің гүлдену кезеңіне қарай Афиныда денешынықтыру және ғылыммен айналысатын көптеген мекемелер пайда болды.

Есте сақтаңдар

Мектепте, палестра мен гимнасияда ежелгі грек жасөспірімдеріне білім беру жүзеге асты.

Мектеп. 7 жаста ұлдарды мектепке алып баратын және олардың тәрбиесімен ұстаздар айналысатын. Мектептер ақылы болды. Онда оқу, жазу және арифметика сабақтары жүрді, сонымен бірге музыка, сурет салу және өн салумен айналысты. Мектептерде белгілі әдеби шығармалар оқылып, жатқа айту да үйретілді. Тек бай гректер ғана терең білім ала алды.

Қыздарды оқыту мен тәрбиелеумен үй жағдайында аналары айналысты. 7 жастан бастап қыздарды оқу, жазу, тоқу, жіп иіруге, үй шаруасын жақсы меңгеруге үйретті.

Египетте ауқатты адамдардың балалары ғана мектепке барды. Олар кейіннен жылнамашылар, абыздар болды. Қарапайым египеттіктер қарапайым гректер сияқты оқуды, жазуды және санауды мектепте үйренді. Дене тәрбиесі (жүзу, жүгіру, күрес) Египетте аса маңызды болмады. Сондықтан болар арнайы спорт мектебі туралы мәлімет жоқ.

Палестра. Ұлдар 12 жасқа толғанда, мектептен басқа, жекеменшік гимнастикалық мектепке, палестраға бара бастады (грек – күрес деген сөзінен). Мұнда ұлдар 16 жасқа дейін гимнастикамен, күреспен (ежелгі гректердің негізгі спорт түрі), жүгірумен, диск және найза лақтырумен, жүзу, әскери дайындықпен айналысты.

Афины жасөспірімдері гректерде адам дене сымбатының сұлулығына табынатын болғандықтан денешынықтырумен жалаңаш айналысты. Олар адам өте ақылды, ал денесі сымбатты, сұлу болуы керек деп санаған.

Оқушылар әдемі үлгілерді көріп отыруы үшін палестраларда белгілі мүсіншілердің жасаған мүсіндерін қойып отырған. Мысалы, мүсінші Миронның «Диск лақтырушы» мүсіні. Мұндай мүсіндерді көріп отырған грек жасөспірімдері осындай нәтижелерге қол жеткізуге талпынуы тиіс болған.

1. «Педагог» ұғымы «баланы жетектеуші» деген мағынаны білдіреді.

Палестрада оқу кезінде оқушылар спортқа қаншалықты жақсы машықтанғанын көрсетуі үшін үнемі оқу әскери күресі жүргізіліп отырған.

Палестра оқушыларынан қоғамда өзін ұстай білуге, жақсы әдептерге үйренуді талап еткен.

Ежелгі грек гимназиясы

Гимназия (ежелгі грек – жалаңаштанған, жаттығу, іс жүзінде оқу) – грек қалалары мен эллиндік Шығыста б.з.б. IV–V ғасырларда кеңінен таралған 16–18 жастағы жасөспірімдерге арналған мемлекеттік оқу-тәрбиелік мекеме. Гимназияға палестраны бітірген атақты, бай бозбалалар түскен. Гимнастикамен айналысуды жалғастыра отырып, олар философтардың жетекшілігімен әдебиет, философия, саясатты оқыған.

Академия (грек сөзінен) «Академия» деп б.з.б. 387 жылы Платон негізін қалаған Ежелгі Грекиядағы философиялық оқу орнын атаған. Ол Афины қаласына жақын, аңыз бойынша Академ деген қаһарманның есімімен аталды. Платон академиясында: философия, математика, астрономия, жаратылыстану және басқа да бірнеше пәндер оқытылды. Оқытудың негізгі әдісі диалектика (диалог) болды. Академиялар ғылыми және оқыту мекемелері ретінде орта ғасырларда пайда бола бастады. XV–XVI ғасырларда академиялар, әсіресе саны 200-ден асқан Италиядағы академиялар жаңа жағынан көрінді. Онда, әдеби-лингвистикалық-философиялық бағыт басымдық алды. 1603 жылы Римде қазіргі ғылым академияларының прототипі (түптұлғасы) болған Академиясы пайда болды. XVII ғасыр академиялар дәуірі болды.

Спарталық мектеп. Ежелгі грек мемлекет-полистің тұрғындары, спарталықтар үшін білім алудың мәні – әскери қауым мүшелерін

дайындау қажеттілігімен анықталды. Сондықтан әскери оқуға баса назар аударылды.

Спартадағы білім беру мекемелерінің негізгі түрі мектеп-жатақханалар – өскелең ұрпаққа білім мен тәрбиені қатар беретін өзгеше жастар коммуналары болды. Әскери лагерьлерде тұрып, үйлеріне тек мейрамдарда ғана баратын спарталықтар үшін оқу үрдісі 3 кезеңге бөлінді.

Бірінші кезең – 7-ден 15 жасқа дейін – тәрбиешілер және олардың көмекшілеріне жүктелетін оқыту және тәрбиелеу арнайы балалар отрядтары немесе әскери лагерьлерде өтеді.

Білім беру мазмұны шынығуға және балаларды төзімділікке, шыдамдылыққа үйретуге бағытталған. Ұлдар мен қыздарды әртүрлі дене жаттығуларын орындауға үйреткен. Олар әскери өнер машықтарын меңгеріп, оқу, жазу және есептеу негіздерін меңгерген, өлең айту мен би билеуді де үйреткен.

Екінші кезең – 15-тен 20 жасқа дейін. Оқуға тарту ретінде қауым мүшелері санатына кірген бозбалалар кейбір азаматтық құқықтарға ие болып, өздерінен кіші жасөспірімдерді тәрбиелеуге көмек көрсететін *эйрендер* болып қалыптасты. Бұл кезеңде бозбалаларды эстетикалық тәрбие негіздеріне: өн айту мен би дағдыларына үйрете бастады. Адамгершілік, отансүйгіштік тәрбиеге баса назар аударылды. Оқу әскери өнердің сан алуан түрлеріне үйретумен жалғастырылды.

Үшінші кезең – 20-дан 30 жасқа дейін (спарталықтарда көмелет жасына толу кезеңі) *эйрендер* мемлекет-полистің толыққанды мүшелеріне айналып, әскери-патриоттық оқуды жалғастырды.

Спартада білім берудің мәні оқуда емес, ең алдымен, адамгершілік және дене тәрбиесін беруде болды. Өмірлік және тұрмыстық мақсаттарды ескере отырып, дәстүрлі оқыту пәндеріне азғана уақыт жұмсалды. Сондықтан оқу бағдарламаларына денешынықтыру жаттығулары және әскери өнер жаттығулары, адамгершілікке баулу сабақтары кірді.

Оқу процесін ұйымдастырудың негізгі түрі үлкендер мен тәлімгерлердің барлық нұсқауларын ұжымдық орындау болды. Негізгі тәрбие құралы үлкендерге қарап, солардың артынан барлық әрекеттер мен жаттығуларды жасау деп саналды. Оқыту толықтай мұғалімге, жасы үлкендерге, саяси және әскери қайраткерлерге, мемлекетке бағыну, оқушыларда қоршаған әлем мен қоғамға деген жеке көзқарасының болмауы жағдайында жүргізілді. Дидактикалық ережелер мен ұстанымдар тәлімгердің артынан ұстаздардың білімі, дағдыларын айнытпай қайталауға, тек қана мұғалім көрсеткен үлгіні меңгеруге бағытталды.

Есте сақтаңдар

Спарталық білім беруді ұйымдастыру әскери-денешынықтыру білім жүйесін құрады.

Бұхарадағы Ұлықбек медресесі

Мектеп (араб. мактаб – «жазу орны») – Арабияда VII–VIII ғасырларда пайда болған бастауыш діни мектеп. Мұсылмандық миссионерліктің дамуымен және исламның нығаюымен Таяу және Орта Шығыс елдеріне таралды. IX–X ғасырларда мектеп Орта Азия, Өзiрбайжан, Волга бойы және Сiбiрде пайда болды. Мектеп әдетiнше мешiттер жанында орналасты. Онда, негiзiнен, 7–13 жасар ер балалар оқыды; оқу мерзiмi 7 жылға созылды. Кейiнiрек, бiрқатар мұсылман елдерiнде әйелдер мектебi құрылды. Мұғалiм рөлiн молда атқарды.

Әрбiр мұсылман Құран оқып-бiлуi тиiс болғандықтан, мектепте оқу мiндеттi болды. Мектептерде балаларды жазуға, грамматика, арифметика, оқуға үйреттi; олар Құран мәтiндерiн, ана тiлi мен араб тiлдерiн меңгердi. Мектептер мұсылмандық дәстүрлерден ажырамады және де, негiзiнен, тұрғындар есебiнен жұмыс жасады. Мектеп бiтiрушiлер медресеге оқуға түсуге құқылы болды.

Медресе (араб. мадраса, дараса меңгеру; оқытатын жер деген сөзден шыққан) – IX ғасырдан бастап мұсылман діни адамдарын, мұсылмандық құқық бiлгiрлерiн, мектеп мұғалiмдерiн, мемлекеттiк қызметкерлердi (Таяу және Орта Шығыс) дайындайтын орта және жоғары мұсылмандық мектеп. Медреселер әдетiнше үлкен мешiттерде ашылды. Мешiт жанындағы алғашқы медресе 859 жылы Мароккода (Аль-Карауин) ашылды. Медресе IX–XIII ғасырларда ислам дiнiне сенетiн тұрғындары басым елдерде кеңiнен таралды. Медреседе оқу тегiн болды. Ол 10–15 жылға дейiн созылды. Медресе бiтiргендер университетке түсуге құқылы болды.

XX ғасырдың 60-жылдары ислам елдерiнiң көпшiлiгiнде жүргiзiлген халыққа бiлiм беру жүйесiнiң қайта құрылуына байланысты медресенiң

екі негізгі түрі қалыптасты: халыққа білім беру жүйесіне кіретін орта және жоғары жалпы білім беретін мектептер (зайырлы медреселерде Құранды оқып үйрену міндетті) зайырлы сипаттағы және діни қызметшілерді дайындайтын Құранды оқыту медресесі. Мемлекеттік және конфессионалдық медреселерден басқа, жекеменшік ақылы медреселердің азғана саны жұмыс істеп тұрды.

Жексенбілік мектептер. Орта ғасырлар мен Жаңа дәуірде білім беру азғана топтың құзырында болып, жаппай міндетті болған жоқ. Жағдайы жақсы адамдар өз балаларын жеке-дара үйлерінде оқытты, ұлдарды мектеп-интернаттарға – ақылы білім беру мекемелеріне жіберді. Қолөнершілердің, жұмысшылар мен шаруалардың балалары білім алған жоқ, әдетінше ата-аналарымен бірге аптасына алты күн, кейде одан да көп 13 сағ-қа дейін жұмыс істеді.

Алғашқы жексенбілік шіркеулік мектептер жексенбі күндері жүргізілетін ересектер мен жұмыс істейтін балалар үшін тегін оқу орындары XVI ғасырдың ортасында Еуропада пайда болды. Олар конфессионалды (діни) түрде және сабақты өңгімелесу түрінде өткізуге бағытталды. Осындай мектептер Еуропа мен Солтүстік Америкада кеңінен таралды. Жексенбілік шіркеулік мектептер тек шіркеу жанында ғана емес, фабрикалар мен зауыттарда да болды. Алайда өмір бір жағынан, конфессионалды жексенбілік мектептерде жалпы білім беретін пәндерді енгізсе, екінші жағынан, XVIII ғасыр зайырлы жалпы білім беретін жексенбілік мектептерді ашуға алыш келген жаңа талаптар қоя бастады. Жексенбілік мектептерді қаржыландыру, негізінен, жеке қайырымдылық есебінен жүрді.

Конфессионалды және зайырлы түрдегі жексенбілік мектептерге келесі белгілер тән:

- сабақ өткізу уақыты (демалыс және мейрам күндері);
- шағын және өртүрлі жастағы топтар;
- тегін оқу;
- оқушылар үшін жас және сословиелік (теңсіздік) шектеулердің жоқ болуы;
- жыл бойы қабылдау және осыған байланысты оқушылар құрамының үнемі жаңарып отыруы, сабаққа қатысу еркін.

Б. Мектепте білім берудің қазіргі кездегі үлгілері

Есте сақтаңдар

Білім беру үлгісі – білім беруге деген, оның адам мен қоғам өміріндегі рөліне көзқарас.

Назар аударыңдар!

Қазіргі кездегі мектепте білім беруді 5 үлгіге бөледі: дәстүрлі, рационалды, гуманистік (феноменологиялы), институционалды емес, өкілеттілікті.

1. Қазіргі кездегі білім берудің дәстүрлі үлгісі деп мәдениеттің өткен және бүгінгі әмбебап үлгілерін бір ұрпақтан екінші ұрпаққа беру әдісі ретіндегі жүйелі академиялық білім беру үлгісін айтады. Мәдениет элементтері ретінде білім, іскерлік, машық: жекетұлғаға аса жоғары ретпен білімді, құндылықтар мен шеберліктерді өз бетімен меңгеруге, базалық білімдер, мәдени білім беру дәстүрі аясында құрылған шеберлік және дағдылар жиынтығы.

Аталған үлгі субъект-объект ретінде: мұғалім мұнда әрекеттің белсенді субъектісі ретінде, ал оқушы – ақпаратты есте сақтайтын және қайта жаңғыртатын үлгі бойынша әрекет ететін және шеберлікті меңгеретін – енжар объект. Қорытындысында білім беру нәтижесі алдын ала дайындалған қасиеттері бар жекетұлғаның қалыптасуы болып қалады. Нәтижелер (оқып-үйренген, тәрбиелік, әлеуметтендірілген) өте оңай сарапталады және бақыланады. Бұл үлгідегі білім беру мазмұны өте анық, кейбір дәрежеде «орташаландырылған» және оны меңгеру білім беру үрдісінің басты мақсаты болып отыр.

2. Білім берудің рационалистік үлгісі де шығармашылық бастаумен ерекшеленбейді. Ол аса прагматикалық. Білім берудің рационалистік үлгісі білім берудің мазмұнын емес, оқушылардың тиімді меңгеру әдістерін қояды. Бұл үлгі оқушыларға бойкүйездік ұялатады. Олар белгілі бір білімді, шеберлікті үйрене отырып, қоғамның талаптары мен әлеуметтік нормаларына сәйкес өмір сүруге қажетті бейімделушілік «мінез-құлықтарға» ие болады.

Рационалистік үлгіде шығармашылық, өз бетімен жұмыс істеу, жауапкершілік, дербестік деген көріністерге орын жоқ. Мұғалім дайындалған үлгіге қарап жұмыс істеп, ал оның қызметі оқушыларды есеп шығаруға, тестілерді орындауға және т.б. жетелейтін құралға айналады.

Мұндай оқытудың негізгі әдістері үйрету, тренинг, тестілік бақылау, жеке дербес сабақтар, коррекция болып табылады.

Білім берудің рационалистік әдістері, ең алдымен, жас ұрпақты өмір сүріп отырған қоғам мен өндіріске іс жүзінде бейімдеуді қамтамасыз етеді.

3. Білім берудің гуманистік (феномендік) үлгісінде білім беру үрдісінің негізі оқушыны қайталанбайтын және өзіндік құнды тұлға ретінде, ал субъектілікті қалыптастыруды өзінің негізгі міндеті деп

Бүгінгі сабақта:

- қазіргі әлемдегі мектепте білім берудің үлгілері: дәстүрлі, рационалды, гуманистік, институционалды емес, өкілетті түрлері туралы білеміз.

Кілт сөздер:

білім, мектеп, мұғалім, оқушы, білім беру үлгісі

санайды. Ол дамуға, диалогке бағытталып, педагогикалық қолдауға, оқушымен бірігіп жұмыс істеуге бағытталады.

Білім берудің гуманистік үлгісінің өкілдері жекетұлға дамуының оқуға артықшылығын мойындайды, ал білім, шеберлік және дағдыны оқыту мақсаты деп емес, оқушыларды дамыту құралы деп есептейді. Білім берудің жекетұлғалық бағытталуы – феноменологиялық үлгінің артықшылығы. Оның кемшіліктеріне жеке-дара білім беруге шығынның жоғары болуы, ұстаздардың кәсіби машығына деген талаптың өсуі жатады.

4. Білім берудің институционалды емес үлгісі – бұл мектептен тыс білім беру: қашықтықтан оқыту, кітап, бұқаралық ақпарат құралдары, мультимедиялық кітаптар, интернет желісі т.б. арқылы оқыту. Аталған үлгінің жақсы жақтары – оқушылардың оқитын орнын, бағытын және оқыту әдісін еркін таңдаудың жоғарылығы, қай жерде тұрып жатқанына қарамастан оқу мүмкіншілігі. Егер адам өзінің оқуын өзі ұйымдастыра алса, оқудың толықтай тәжірибесіне ие және өз бетімен білім алуға күшті ден қойған болса, онда ол жақсы нәтижесін береді.

Одан басқа, оқытудың мектепке байланбауы институционалды емес білім беруді ресми мәртебесінен айырып, оқушының мемлекеттік үлгідегі құжат алуына мүмкіндік бермейді. Сондықтан аталған үлгі қосымша білім беру мен өзін-өзі дамыту әдісі ретінде қарастырылады.

5. Білім берудің құзыреттілікті үлгісі.

Назар аударындар!

Құзыреттілік – жекетұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруына, оқушының әлемде өз орнын табуына ықпал ететін шеберліктің, білімділіктің өмір сүру әдісі.

Аталған үлгі оқушы мен оқытушыны келесі жағдайларда туындайтын мәселелерді шеше білуді қалыптастыруға бағыттайды: 1) шынайы көріністерді тану және түсіндіруді; 2) қазіргі заманғы техника мен технологияны меңгеруде; 3) адамдардың өзара қарым-қатынасында, әдептілік ережелерінде, өзінің іс-әрекетін бағалауда; 4) шынайы өмірде азамат, отбасы мүшесі, сатып алушы, клиент, көруші, сайлаушы және т.б. рөлдерді орындауда; 5) құқықтық ережелер мен өкімшілік құрылымдарда, тұтынушылық және эстетикалық құндылықтарда; 6) мамандық таңдау мен еңбек нарығында орнын табу қажеттілігі туындаған кезде кәсіби оқу орнында оқуға дайын екенін бағалауда; 7) жекебасының мәселелерін шешу қажет болған кезде: өмірде өз орнын табу. Өмір сүру үлгісін таңдауда, шиеленістерді шешу амалдары.

Мұндай жағдайларға қатысты «үйрету» термині толықтай қолданылмайды. Сондықтан құзыреттілік аясында ертерек құрып және «жағдайға байланысты қосу» алдын ала дайындау керек. «Қосу,

кірістіру» деген жағдайды бағалау, қандай да бір шешім қабылдауда әрекеттер мен қатынастарды жобалау дегенді білдіреді.

Назар аударыңдар!

Оқушыдан оқу міндетін тану талап етіледі, жекебасының тәжірибесін саналы түрде қалыптастыру және бағалау, бақылау, аңгіме мәселені шешу жобасын құру туралы болғандықтан жеке оқу әрекеттеріне деген қатынасқа байланысты рефлексия. Осыған байланысты құзыреттілік үлгісіндегі оқу үрдісін жүзеге асыруда жетекші әдіс – жобалау әдісі болып саналады.

Есте сақтаңдар

Құзыреттілікті оқыту тақта алдында жауап берумен емес, мәселені шешуде жоба құрумен аяқталады.

Ғылымның, өнер мен спорттың көптеген ұлы қайраткерлері мектепте оқып жүргенде-ақ ғылыми, көркемсурет, спортпен айналысқан. Оқушы болып жүріп, олар ережелер мен мәліметтерді ғана емес, сонымен бірге тиімді жұмыс істеудің әдістері мен амалдарын меңгеріп, өздерінің ұстаздарымен бірге шығармашылықпен айналысқан. Мұндай оқуда оқушы тәжірибенің жаңа түрлерін меңгереді: мәселелерді анықтап, теңестіреді, өнім өндірудің белгілі болған және жаңа технологияларын құрады, нәтижелердің сапасын бағалайды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Білім беру үлгісі деген не? Бүгінгі күні мектепте білім беруде қанша үлгі бар?
2. Мектепте білім беруде жүріп жатқан үлгілердің мазмұнын ашып атап көрсетіңдер.
3. Білім беру дегеніміз нені білдіреді?
4. Неліктен білім беру қоғамның өмір сүруінің шарты болып табылады?
5. Білімді қалыптастыратын басты негізді атаңдар.
6. Білім қашан және қандай жағдайда өлеуметтік институтқа айнала бастады?
7. Еуропада қашан және қайда жалпы білім берудің міндеттілігі туралы заң қабылданды?
8. Ежелгі Грекияда қанша жастан және кімдерді оқытты?
9. Ежелгі Грекия мектептерінде қандай пәндер оқытылды?
10. Палестрада оқу үшін қандай мақсаттар қойылды?
11. Гимназияда нені оқытты?
12. Ежелгі Спартадағы білім беру сипатын ашып беріңдер.
13. «Академия» ұғымының мазмұнын анықтаңдар?
14. Мектепте балаларды кім және неге оқытты?
15. Медресе деген не және ол кімдерді дайындайды?
16. Медресенің негізгі екі түрінің мазмұнын ашып көрсетіңдер.
17. Жексенбілік мектептердің пайда болу себептерін атаңдар?
18. Жексенбілік мектептердің сипатты белгілерін атап беріңдер?
19. Жексенбілік мектептерді қаржыландыру көзі неде?

◆ Тапсырма

Төменде келтірілген пікірді оқындар, ойланындар және оны сабақ барысында талқылаңдар.

Конфуций – қытай философы: «Ойсыз білім пайдасыз, ал білімсіз ой қауіпті».

Сенека – Ежелгі Рим философы: «Сауатсыздық – аңқаулық өрі жеңіл ойлылық».

Д. Дидро – француз философы, жазушы: «білім адамға абырой береді, тіпті құл да өзінің құлдық үшін жаралмағанын түсіне бастайды».

Ф.И. Янкович де Мариево – серб және ресей педагогы: «Үстас білім алушылардың ойына емес, олардың санасына әсер етуі тиіс, олардың есінде қалуға емес, ақыл-ойына, түсінігін арттыруға қол жеткізуі керек».

А. Шопенгауэр – неміс философы: «Адамдар ақыл мен жанының білімге ие болғанына емес, байлыққа қол жеткізгеніне мың мәрте тағзым етеді, алайда біздің бақытымыз үшін адамда болатын нәрсенің, адамның өзінен табылатыны маңызды».

Н.Г. Чернышевский – орыс жазушысы, философ: «Білімнің – адам үшін ең ұлы игілік екенін дәлелдеу қажет емес. Себебі білімсіз адамдар дәрекі, кедей өрі бақытсыз болады».

§ 47–49. ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

А. Жоғары білім берудің пайда болуы және дамуы

Университет және оның құрылымы. Орта ғасырларда жоғары білім берудің өзегі болған білім беру мекемелері – университеттер пайда болды. Университеттердің ғибадатханадан басты айырмашылығы ғылымды оқыту (философия, логика, математика) болды.

Есте сақтаңдар

Бүгінгі сабақта:

- жоғары оқу орындарының пайда болу тарихын, олардың ортақ даму тенденцияларын анықтай отырып зерттейміз;
- ағартушылық пен ғылымды ерістетудегі алғашқы университеттердің рөлін талдаймыз;
- тарихи даму контекстінде жоғары білім беру жүйесінің дамуындағы өзгерістер мен сабақтастықтарды анықтаймыз.

Университет (лат. Universitas – жиынтық, қауымдастық) – жоғарғы оқу орны, онда 1) іргелі және қосалқы ғылымдар бойынша мамандар дайындайды, 2) ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіледі.

Университет басшысы ректор болып табылады (лат. – Rector – басқарушы). Ол университет жұмысын басқарып, үйлестіріп отырады.

Университеттер өз құрамында ғылыми білімнің негізін құрайтын әртүрлі пәндердің жиынтығы болатын бірнеше факультеттерді біріктіріп отырады.

Факультет (лат. – facultas – қабілеттілік, мүмкіншілік) – университеттің негізгі өкімшілік және құрылымдық бірлігінің бірі. Факультеттер бір-бірінен бағыттық пәндердің өзгешелігімен ерекшеленеді. Өрбір

Ортағасырлық университет (миниатюра 1350 жж.)

факультет бірнеше бөлімдерді біріктіреді және келесі салаларда олардың жұмысын үйлестіріп отырады: 1) ғылыми – әртүрлі пәндерді оқу; 2) қандай да бір материалды зерттеушілік-тәжірибелік оқып-үйрену; 3) оқыту – студенттерге, жоғары оқу орнында оқушыларға пәндерді, сабақтарды оқыту (лат. *studens* – ынтамен жұмыс істеуші, оқушы); 4) тәрбиелік – оқыту арқылы студенттердің бойына әртүрлі қасиеттерді сіңіру.

**Кілт
сөздер:**

жоғары білім, ғылым, университет, ректор, факультет, деканат, кафедра, студент, куратор, директор, университет үлгілері

Факультет жетекшісі – декан (лат. *Decanus* – онбасы – ежелгі рим әскерінде 10 жауынгердің басшысы). Ол факультеттің оқу-әкімшілік жұмысын басқаратын – деканат. Әрбір факультетте: бір немесе бір-біріне жақын бірнеше мамандыққа дайындалуға; білім деңгейін және өзінің кәсіби машығын жоғарылатуға; факультет құрамына кіретін кафедралардың ғылыми-зерттеу жұмысына қатысуға студенттерге мүмкіншілік беріледі.

Кафедра (грек. *Kathedra* – орындық) – жоғары оқу орнындағы профессорлық-оқытушылық құрамы және бір немесе бірнеше тығыз байланысқан ғылыми пәндер ғылыми қызметкерлерінің бірлестігі.

Алғашқы университеттер. Б.з.б. VII–V ғасырлардағы жұмыс істеген әлемдегі ең ежелгі университет – Александрия университеті болып саналады. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған бір мезгілде 5 мың студентке дейін сыятын, бірдей көлемдегі және амфитеатр сияқты бір-бірінің үстінен орналасқан бірнеше жартылай

Бүгінгі Болонья университеті

дөңгелек қатарлы орындықтары бар университеттің 13 дәрістік аудиториялары дәлел болады.

855 жылы Константинопольде белгілі ғалымдар жиналған арнайы «грек ғылымы мен мәдениеті орталығы» Магнавр жоғары мектебі (Константинополь университеті) негізі қаланды. Онда грамматика, риторика, философия, арифметика, геометрия, музыка, астрономия және медицина сабақтары жүргізілді.

Қазір жұмыс істеп тұрған университеттердің ең бұрынғы, ескісі – *Каруайн* университеті – 859 жылы Фес қаласында (Марокко) салынды. Ол мұсылман әлемінің рухани және білім беру орталықтарының бірі болды.

Ортағасырлық Еуропада университеттердің пайда болуы білімді өкімшілер, заңгерлер, медицина қызметкерлері, дін қызметшісі болуы қажеттілігі туындап отырған тұрғындар саны өсіп келе жатқан қалалардың дамуымен байланысты. Қоғамның осы сұранысына жауап ретінде білім берудің жаңа түрі – университеттің құрылуы болды.

Алғашында университеттер шіркеу мектептері негізінде құрылып, діни білім беру жүйесіне кірді. Олардың міндетіне философия, діни қызмет, құқық және медицина саласының мамандарын дайындау кірді, сондай-ақ ғылыми еңбектерді оқып-үйрену, қоғамда білім деңгейін көтеру және студенттерді өз бетімен ойлап зерттеу жүргізуге үйрету болды.

Болонья университетінің мөрі

Оксфорд университеті

Еуропада алғашқы университеттер ІХ ғасырда Италияда *Салерно қаласында* және ХІ ғасырда *Болоньяда* пайда болды. Болонья университеті алғашында рим құқығы негізінде заңнамалық ережелер қарастырылған мектеп ретінде болды. ХІІ–ХІІІ ғасырларда Англияда (Оксфорд және Кембридж), Францияда (Париж) университеттері пайда болды. Жаңа университеттердің пайда болуы профессорлардың жаңа оқу орнын ашумен байланысты болды. Париж университеті солтүстіктің, Болонья университеті – Еуропаның оңтүстігіндегі басқа университеттердің ашылуының бастауы болды.

ХІV–ХV ғасырларда Италияда, Чехияда, Польшада, Германияда, Швейцарияда университеттер ашылды. Университеттер католик шіркеуінің қамқорлығында болып, оларды корольдар мен (Прага және Краков университеттері, Неапольдегі университет) муниципалды билік (Кельн мен Эрфурттегі университеттер) ашты.

Алғашқы университеттер феодал ақсүйектер мен қалалық билікпен шиеленісті күрес нәтижесінде, автономиялы және сайлау арқылы өзін-өзі басқаруға құрылған студенттер мен оқытушылар қауымдастығын құрады. Ортағасырлық қаланың цехтық құрылымын ескере отырып, студенттер мен оқытушылар бір ұйымға бірікті. Профессорлар факультет бойынша бірікті. Студенттер жерлестік бойынша бірікті. Студенттік бірлестіктердің өзінің жарғысын шығарып, өз иерархиясы, өзінің салт-дәстүрлері болды.

Кембридж университетінің гербі

Кембридж университеті

Университетте оқыту екі кезеңге бөлінді. Бірінші (3–4 жыл) ол жеті «еркін өнерге» не болудан тұрды (грамматика, риторика және логика, арифметика, геометрия, музыка және астрономия). Бұдан кейін студент үш факультеттің біреуінде болатын: діни оқу, медицина, заңгерлік, оқудың екінші кезеңіне өте алатын болды. Оқыту, негізінен, профессор түсініктеме беріп отыратын мәтінді оқумен негізделді. Арасында мәтіннің кейбір жерлері талқыланып көпшілік ортасына салынды.

Оксфорд университеті 1167 жылы салынды. XIII ғасырдың орта шенінде Оксфордта көптеген діни орден мүшелері тұрақтады. Университетте діни қызметшілер оқып, кедей болғандықтан көбінесе жергілікті тұрғындардың үйінен бір бөлме жалдап тұрды.

Кембридж университеті. 1209 жылы Оксфорд университетінің студенттері мен профессорлық құрамының жергілікті тұрғындармен қақтығысынан кейін кейбір ғалымдар солтүстікке кетіп, сол жылы Кембридж университетін ашты. 1214 жылы университет ережесі қабылданып, соған сәйкес ректор тағайындалды және оқыту бағдарламасы құрылды. 1318 жылы XXII папа Иоанн Кембриджге католик шіркеуінің ресми университеті мәртебесін берді (*stadium generale*). Өз тарихының бір бөлігі ағымында университет, ең алдымен, діни оқу орны болды. Университет кеңесінің мүшелері діни лауазым қабылдауға міндетті болды (1871 жылға дейін).

Сорбонна Париж университеті. 1205 жылы Парижде бірнеше монастырьлық мектептер мен көптеген өз бетімен сабақ беріп жүрген профессорлар университет құрды. Ол: дін ілімі, медицина, заңгерлік және еркін өнер факультеттеріне бөлінді. Сан жағынан

ең көп жеті «еркін өнер» (грамматика, риторика, логика, арифметика, геометрия, музыка және астрономия) факультетінің деканы, құрылған университеттің ректоры болып тағайындалды. Ақсүйектер сотына тәуелсіз және папа билігі жағынан өз құқықтарын бекітіп алған Париж университеті Еуропаның діни ілім орталығы болды. XIII ғасыр ортасында Франция королі IX Людовиктің рухани көсемі Робера де Сорбоннаның бастамасымен университет жанынан тұрмысы нашар студенттерді діни ілімге оқытатын колледж ашылды. XVI ғасырдың ортасында діни ілім колледжі өзінің негізін қалаушының атына ие болып, Париж университетінің жеке факультетіне айналды, ал XVII ғасырда Сорбонна атауы бүкіл университетке қолданыла бастады.

Джон Гарвард ескерткіші

Қайта өрлеу дәуіріндегі университеттер (XIV–XVI) және Ағартушылық (XVII–XVIII). XIV–XV ғасырларда Италия, Чехия, Польша, Германия, Швейцарияда университеттер ашылды. Университеттер католик шіркеуінің қамқорлығында болып, оларды корольдар мен (Прага және Краков университеттері, Неапольдегі университет) муниципалды билік (Кельн мен Эрфурттегі университеттер) ашты.

Қайта өрлеу дәуірінде университеттер жаңа идеялар ықпалымен студенттерді тек діни ілімге ғана емес, сонымен қатар ақсүйектер өміріне де белсенді дайындады. XV ғасырда кітап басып шығаруды ойлап табу университеттерде ғылыми журналдардың таралуына ықпал етті. XVI ғасырға қарай университеттер қызметінде ғылым жоғары орын ала бастады. XVII ғасырда Сорбоннаның қамқоршысы мен жетекшісі кардинал Ришелье болды. 1630 жылы оның бұйрығы бойынша Сорбонна ғимаратының жаңа құрылысы басталды. Жаңа дәуірдегі Франция университеттерінің бәрі Париж университетінің үлгісі бойынша ұйымдастырыла бастады.

XVIII ғасырға қарай университеттер жеке ғылыми журналдарын шығара бастады.

Гарвард университеті – АҚШ-тағы бірінші университет. 1636 жылы Массачусетс колониясының Жоғарғы Сот мүшелерінің шешімі бойынша «Жаңа колледжден» өсіп шықты. Ол кезде оқу орны тоғыз студент пен бір оқытушыдан тұрды. Үш жыл өткен соң колледжге оның қамқоршысы – ағылшын министрі, өнер бакалавры, өзінің кітапханасын (400 т.) және дүние-мүлкінің жартысын оқу орнының

В. Гумбольдт

қорына мұраға қалдырған Джон Гарвардтың есімі берілді¹.

1643 жылы ағылшын ақсүйегі Энн Рэдклифф ғылыми зерттеулерге қолдау көрсету үшін алғашқы қор құрды. Колледж оқытушылар мен студенттерді тез баурап алып, қарқынды дамыды. Гарвард университеті өзінің жеке жарғысын жасап шығарып, 1650 жылы бекітті.

Университет ресми түрде шіркеумен байланысты болмаса да, алғашында онда діни қызметшілер оқыды. Зайырлы білім беруге бұрылыс университет басшысы орнына Джон Леверетт ие болған кезде 1708 жылы жасалды. Оның алдындағылар сияқты ол дін қызметшісі болған жоқ, классикалық зайырлы білім алды. Нәтижесінде XVIII ғасыр Гарвард университетіндегі пәндерді оқытуда ағартушылық, өнертапқыштық және еркін ойлау идеясы басымдық алды.

Императорлық Мәскеу университеті. Университет құру Мемлекет қайраткері И.И. Шувалов пен аса көрнекті ғалым М.В. Ломоносовтың ұсынысы болды. 1755 жылы 12(23) қаңтарда патшайым Елизавета Петровна Мәскеу университетін құру туралы жобаны бекітті. Университет құру туралы атаулы жарлыққа патшайым 1755 жылы 24 қаңтарда (4 ақпан) қол қойды. Университеттің ашылуы 1755 жылы өтті. Университеттегі алғашқы дәрістер 1755 жылы 26 сәуірде (7 мамыр) оқылды.

Университет тікелей Сенатқа бағынды. Университет басшысы оқытушыларды тағайындап, дәріс тақырыбын бекітіп отыратын куратор болды. Ең алғашқы куратор И.И. Шувалов болатын.

Университетті тікелей басқаруды бөгде шенеуніктер тағайындаған директор жүзеге асырды. Ол университет кірістеріне ие болып, оның жағдайын жақсартуға, университеттегі профессорлармен бірігіп ғылымды ұйымдастыруға, басқа жерлермен хат-хабар алып тұруға жауапты болды.

Директордың шешімдерін куратор бекітіп отырды. Директордың жанындағы кеңесші орган профессорлар Конференциясы университеттің үш профессоры мен үш ассессордан тұрды. Университеттің бірінші директоры А.М. Аргамаков болды.

Университет профессорлары оқытушылық қызметте жүрген шенеуніктер болып, университеттегі куратор мен директордың санкциясынан басқа ешқандай сотқа жүгінбеді.

¹ Бүгінгі күні Гарвард кітапханасы – 19 млн томға жуық қоры бар әлемдегі ең ірі ғылыми кітапхана.

XVIII ғасыр университет құрамында үш факультет: философия, медицина және құқық жұмыс істеді.

Университет баспасөзінің негізін 1780 жылдары орыс ағартушысы Н.И. Новиков қалады. Университет жанынан Ресей империясының аса кең таралған «Московские ведомости» газеті шығып тұрды. Осы кезде университет жанында ғылыми қоғамдар құрыла бастады. 1791 жылы университет ғылыми дәреже беру құқығына ие болды.

XIX–XX ғасырларда университеттердің дамуы. XIX ғасыр ағымында университеттердегі діннің рөлі едәуір төмендеді. Діни білім беру курстары университет бағдарламасынан шығарылып тасталды. Жаңа университеттер шіркеулерге тәуелсіз болды. Осылайша Францияда Наполеонның зайырлы Университет құруы жоғары білімді католик шіркеуінен бөліп алды. Кейіннен француз шіркеуі жоғары мектептен біржолата бөлінді. Ұлыбританияда діни шектеулер 1854 жылы Оксфордта және Кембриджде жойылды. Кейін ағылшын университеттеріндегі діннің рөлі жоққа тән болды.

Назар аударыңдар!

Университеттер ғылыми зерттеулерге ден қойды, XIX ғасырда университеттің негізгі екі: неміс және француз үлгісі бекітілді.

Немістік үлгі В. Гумбольдт пен Ф. Шлейермахер идеясына негізделді. Соңғысы профессор студенттерге жаңа білімнің «пайда болу әктісі» көрсетуі тиіс деп есептеді. Гумбольдтың негізгі мақсаты жаңа білім алу үрдісін көрсетуде және студенттерді «өзінің ойлау үрдісінде ғылымның іргелі заңдарын назарға алуы керектігін» үйрету болды. Оқыту негізінде семинарлар мен зертханалық жұмыс түрінде өтті. Гумбольдтың пікірі бойынша университет білімінің назарында студенттердің тікелей ғылыми зерттеулерге қатысуы қажет: «Университет оқытушысы мұғалім емес, ал студент – оқушы емес. Мұның орнына студент өз бетімен зерттеу жүргізеді, ал профессор оған жетекшілік етіп, оның жұмысына қолдау көрсетеді».

Гумбольдт тұжырымдамасының ажырамас бөлшегі әрекет еркіндігі және профессорлар арасындағы еркін бәсекелестік болды. Профессорлық құрылым мемлекеттік қызметте болса да, профессорлар университетті еркін таңдай алатын. Олардың атақ-абыройы, кезегінше жұмыс орнын табуы қандай да бір ғылыми пән бойынша мамандануы мен зерттеушілік деңгейіне байланысты болды.

Француз университеттерінде мұндай еркіндік болған жоқ, онда қатаң тәртіп орнады; өкімшілік қызметінің барлық жағын сабақ кестесінен

және бағдарламасынан бастап дәреже берілуіне, қаншалықты маңызды әрбір мәселеге ресми көзқарасын бекітуге дейін бақылап отырды. Оқытушының абыройы оның жекебасының қызметіне емес, оның бітірген оқу орнының беделіне байл анысты болды.

Ғылыммен айналысуға жақсырақ бейімделген университеттің немістік үлгісі француздікіне қарағанда кеңінен таралды. Осылайша британ университеттері неміс үлгісін қабылдады, оның үстіне, мемлекет оларға дербестік берді. Ресей университеттерінде Германиядан шақырылған көптеген профессорлар жұмыс істеді, бірақ олардың басты міндеті бюрократтық аппаратқа қызмет ететіндерді дайындау болды және жалпы күн тәртібі француз үлгісіне ұқсас болды.

Есте сақтаңдар

XIX–XX ғасырларда университетте білім беруде алдыңғы қатарға ғылым шықты.

Профессорлар дәріс берушілерден зерттеушілерге айналды, ғылыми-зерттеу жұмыстары олардың қызметінің ажырамас бөлшегіне айналды. Студенттер қажетті білім алу үшін толықтай жауапкершілікті өз мойнына алды. Профессорлар курс соңында емтихан қойылса, олардың сабаққа қатысуын бақыламады; студенттер қандай курс тыңдау қажет екенін өздері таңдады.

Жоғары білім тұрғындардың көпшілігіне қол жетімді болды. Өйелдер үшін XIX ғасыр ортасында ағылшын университеттеріне оқуға жол ашылды. Бұл кезде оның құрылымы және жоғары білімнің идеялық мазмұны заманға сай түрге ие болды.

XIX ғасыр Гарвард университетінде шіркеу мен оқу процесіне шіркеудің ықпалы төмендеді. Білім алуда алдыңғы қатарға адами құндылық, оның құқығы және қабілеттілігі сияқты құндылықтар шықты; студенттік өзін-өзі басқару енгізілді.

XX ғасыр Гарвард университеті тарихындағы күрт өзгерісті кезең болды. Онда жұмыс істеуге әлемге аты әйгілі профессорлар мен оқытушылар шақырылды. Студенттер саны үнемі өсіп отырды, көптеген факультеттерде магистратура ашылды. Гарвард университеті 1900 жылы Америка университетінің Ассоциациясының ашылуына ықпал етті. 50-жылдардың ортасында ғалымдар мен студенттерді тарту үшін ғылыми зерттеушілік қызмет пен институттардың дамуына ықпал еткен өртүрлі стипендиялық бағдарламалар жасала бастады. Осы кезеңде орта таптан шыққандар үшін, басқа нәсілділер, этностар, басқа дін өкілдері үшін Гарвардтың есігі ашылды. Оқуға католиктер, еврейлер, афроамерикандықтар, азиялықтар, латынамерикандықтар жіберілді. Университет құрамына 12 колледж және факультеттер кірді.

Қазіргі кезде Оксфордта 20 мыңнан аса студент оқиды, олардың ширегіне жуығы – шетелдіктер. Студенттерді оқытудың басты бағыттары – гуманитарлық, математикалық, физикалық, әлеуметтік ғылымдар, медицина, өмір және қоршаған орта туралы ғылым.

Оксфорд оқытуда компьютерлік жүйесін пайдаланады – әрбір студентке таңдаған мамандығы бойынша жеке дара қамқоршы бекітіледі.

Оксфорд – тек университет қана емес, сонымен қатар ірі ғылыми-зерттеу орталығы, Оксфордта жүзден аса кітапханалар (Англиядағы ең кең ауқымды университеттік кітапхана) мен мұражайлар, өз баспаханасы бар.

Қазіргі кезде көптеген университеттер ғылыми-тәжірибелік оқу кешендері ретінде жұмыс істеп отыр.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Университеттердің ашылу себептерін атап, олардың құрылымын ашып беріңдер.
2. Университеттер дамуының кезеңдерін бөліп көрсетіңдер және оның мазмұнын сипаттаңдар.
3. Әлемнің жетекші университеттерінің қазіргі кездегі дамуы туралы хабарлама дайындаңдар.

Ә. Жоғары білім берудің қазіргі заманғы үлгілері

Назар аударыңдар!

Қазіргі заманғы университеттік білім беру бастауында екі қарама-қарсы ой-пікір жатыр: біреуі білім алу және білімді тарату; екіншісі – іс жүзінде жоғары сыныпты дайындықтан өту.

Бұл тенденциялар ХХ ғасырдағы университеттік білім берудің негізгі үлгілеріне бастау болды: либералдық үлгі және утилитарлы білім беру.

Либералдық үлгіні жақтаушылар білім тұтастай қоғамның емес, жекетұлғаның қажеттіліктеріне бағытталуы қажет деп есептейді. Утилитарлықтар білімнің қоғам үшін жалпы пайдасын атап көрсетеді: олардың көзқарасы бойынша білім беру жүйесі өмірге қажетті әлеуметтік мәселелерді шешуі тиіс.

Бірінші жағдайда білім берудің мақсаты – шындықты іздеу, екіншісінде – прагматикалық «прогрессивті» дайындықтан өту. ХХ ғасырдың екінші жартысында орталығы АҚШ болған үшінші университеттік үлгі қалыптасты. Бұл коммерциялық корпорациялардан аз-кем айырмашылығы бар кәсіби бағытталған коммерциялық университет үлгісі. Мұндай университет нарықтық зерттеулер мен

тиімді менеджментке байланысты «сыртқы долларлар» үшін оқытушылардың бәсекелестігіне не болуы керек.

Назар аударыңдар!

Бүгінгі күні университеттің жаңа тұжырымдамасы – «University of excellence» туралы айтылды. Мұндай «артықшылығы басым, жетілдірілген, жоғары сапалы университет» бизнес-корпорацияға айналып, ұлттық мәдениеттің ұдайы өсуі және шоғырлану орны болуын тоқтатады.

Соңғы 20–25 жылда АҚШ, Канада, Австралия, Батыс Еуропадағы жоғары білімді реформалаудың негізгі бағыттары:

- бүкіл ЖОО нарықтық жағдайын соңынан ілестіретін тиімді академиялық менеджменттік енгізу;

- менеджерлік қызмет терминіндегі профессорлық-оқытушылық құрамының қызметін сипаттау (гранттарды тарту, дәйексөз индексі, PR-жобалар мен жарнамалау қызметіне қатысу, кең танымалдылық, БАҚ пен жұмыс істеу);

- инновациялық, ЖОО қаржыландырудың мемлекеттік емес көзін табуға қабілеттілігін білдіретін оқу процесіне жаңалықтар енгізуге байланысты.

XX ғасырдың соңында жоғары білім беру дамуында тағы бір тенденция көрінді, бұл ұлттық шеңберден шығуға ұмтылу болды. Бұл беталыс Болонья процесінен, жоғары білімнің біртұтас еуропалық кеңістігін құру мақсатында Еуропа елдерінің жоғары білім жүйесінің жақындасуы мен үйлесімінен көрініс тапты.

Бұл үрдістің басталуының ресми белгіленген күні 29 ел білім берудің еуропалық кеңістігінің бәсекеге қабілеттілігін көтеру міндеттемесін алуға дайын екенін білдірген, сонымен бірге барлық жоғары оқу орындарының тәуелсіздігін және дербестігін сақтап қалу қажеттігі айтылған, Болонья декларациясына қол қойылған, 1999 жылдың 19 маусымы деп қабылданды. Декларациясының барлық ережелері келісімнің ерікті үрдісі шаралары ретінде қалыптасты. Декларацияда: «Қандай да бір өркениеттің өмір сүруге қабілеттілігі мен тиімділігі оның мәдениеті басқа елдер үшін бар болған тартымдылығымен ерекшеленген. Біз жоғары білім берудің еуропалық жүйесі біздің мәдени және ғылыми дәстүрлеріміздің ерекшелігіне сәйкес келетін бүкіләлемдік тартылыс деңгейіне не болатынына сенімді болуымыз керек» делінген.

Болонья процесінің негізгі мақсаты: жоғары білімнің қол жетімділігін, еуропалық жоғары білімнің тартымдылығы мен сапасын одан өрі арттыру, студенттер мен оқытушылардың бейімділігін кеңейту, сондай-ақ ЖОО түлектерін барлық академиялық дәрежелері мен басқа да машықтары еңбек нарығына бағытталуы тиіс болуы есебінен жұмысқа табысты орналасуын қамтамасыз ету.

Бүгінгі күні Болонья процесіне 48 қатысушы-ел кіреді. 2001 жылы Будапештте Қазақстанның Болонья декларациясына қосылуы туралы шешім қабылданды. Қазақстан еуропалық білім беру кеңістігінің толыққанды мүшесі деп танылған алғашқы орталық азиялық мемлекет болды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Қазіргі заманғы жоғары білім дамуының негізгі үрдісінің мазмұнын атап, ашып көрсетіңдер.
2. Қазіргі заманғы жоғары білімнің үлгілерін атап, сипаттап беріңдер.
3. Болонья процесі туралы айтыңдар.

♦ Тапсырма

«Болонья процесі Қазақстан Республикасында» атты кабарлама дайындаңдар.

§ 50–51. ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ПРОГРЕСТІҢ ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕРІ

Бүгінгі сабақта:

- ғылыми-техникалық прогресс түсінігін талқылаймыз;
- әртүрлі елдердегі өнеркәсіптік революцияның ерекшеліктерін айқындаймыз;
- ғылыми-техникалық революцияның заманауи өркениетті дамытудағы рөлін ашамыз.

Кілт сөздер:

ғылыми-техникалық прогресс, өнеркәсіптік революция, ғылыми-техникалық революция

Ғылыми-техникалық прогресс (ҒТП) – бұл материалдық өндіріс мұқтаждықтары мен қоғам қажеттіліктерінің өсуіне негізделген ғылым мен техниканың өзара байланысты, прогресті дамуы. XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың бас кезінде бұл процесс туралы ірі машиналы өндірістің ғылыммен және техникамен өзара байланысының нығаюы деп айтыла бастады. Өз кезегінде бұл өзара байланыс ҒТП-тің *техникалық және әлеуметтік қарама-қайшылықтарын* туындатты. Техникалық прогрестің жылдамдатылған қарқындары өндіріс объектілерінің *үздіксіз* жетілдірілуін немесе тіпті шығарылатын өнімді *алмастыруды* талап етеді. Нәтижесінде *ҒТП-тің*: өндіріс объектілерінің қызмет ету мен жарамдылық мерзімінің арасындағы *техникалық қарама-қайшылығы* пайда болады.

ҒТП-тің әлеуметтік қарама-қайшылығы адам факторымен байланысты: бір жағынан, техникалық жаңалықтар еңбек жағдайларын жеңілдетеді, екінші

жағынан, – бірсарындылықты, біркелкілікті туындатады, өйткені автоматтандырылған процестерге, конвейерлік өндіріске негізделеді. ҒТП-тің екі нысаны бар:

эволюциялық – өндірістің дәстүрлі ғылыми-техникалық негіздерінің баяу жетілдірілуі;

революциялық – өндірістің неғұрлым жоғары тиімділігін, ірі көлемдері мен жеделдетілген қарқындарын қамтамасыз етеді; ғылыми-техникалық революцияда жүзеге асырылады.

ҒТП-тің дамуы – ҒТП-тің тірегіне айналатын жаңа теориялар мен ғылыми бағыттардың негізін салуға, жаңа идеялар ұсынып, негіздей алуға қабілетті

Йлон Рив Маск — американдық инженер, кәсіпкер, өнертапқыш және инвестор; миллиардер. PayPal компаниясының (клиенттерге арналған есеп айырысу және сатып алу, ақша аудару және қабылдауға арналған аса ірі электронды төлем жүйесінің негізін қалаушылардың бірі); Space X компаниясының (ғарышты зерттеуге арналған арнайы техникалар өндіретін, америкалық компания,) негізін қалаушы, несі, Бас директоры және бас инженері, Tesla компаниясының (электромобиль өндіруші, америкалық компания); Бас директоры және бас идеяшысы (Chief Product Architect)

ғалымдарға сұраныс артты. Ғылым мен ғылыми қызмет көрсетумен қамтылғандар санының және олардың қызметкерлердің жалпы санындағы үлесінің өсуі ҒТП-тің заманауи кезеңінің іргетасына айналуы тиіс.

А. Өнеркәсіптік революция

Есте сақтаңдар

Өнеркәсіптік революция (өнеркәсіптік төңкеріс) – қол еңбегінің машиналық еңбекке, мануфактурадан фабрикаға, аграрлық экономикадан машиналық өндірісі басым болатын индустриялық қоғамға өту процесі.

Назар аударыңдар!

Өнеркәсіптік революцияның сипатты белгісі ірі өндіргіш күштердің машиналы өнеркәсіп негізінде қарқынды өсуі болып табылады. Революция машина жасаудың (машиналарды машиналар жасайды) пайда болуымен аяқталған болып есептеледі.

Өнеркәсіптік революция машиналардың жаппай қолданыла бастауымен ғана емес, сондай-ақ қоғамның бүкіл құрылымының өзгеруімен де байланысты. Ол еңбек өнімділігінің шұғыл артуымен, жылдам экономикалық өсуімен және қалалануымен, халықтың тұрмыстық деңгейінің көтерілуімен қатар жүреді.

Өнеркәсіптік төңкеріс XVIII ғасырдың екінші жартысында Англияда басталды, және бұдан кейінгі бірнеше онжылдықтың ішінде оның дүниежүзілік өнеркәсіптік өндірістегі үлесі 10 еседен астамға артты. Англиядағы өнеркәсіптік революцияның табысына XVIII ғасырдың соңындағы мынадай өнертабыстар негіз қалады:

– *тоқыма өнеркәсібінде* – Аркрайт, Харгривс пен Кромптонның иіру машиналарында мақтадан жіптер иіру. Кейіннен осыған ұқсас технологиялар жүннен және зығырдан жіп иіру үшін қолданылды;

– *буқозғалтқышы* Джеймс Уатт ойлап тапқан және оны өзі 1775 жылы патенттеген бу машинасы;

– *металлургияда* қара металлургияда таскөмір коксы ағаш көмірін алмастырды.

Англиядан басқа елдер де үлгі алды. Олар үшін бастау алар жағдайлар неғұрлым қолайлы болды: мемлекет экономиканы қайта құру қажеттігін ұғынды және оған белсенді түрде жағдай жасады; неғұрлым дамыған елдерден жаңа технологиялар, кадрлар мен капиталдар импорттау мүмкіндігі пайда болды; қандай салаларды, қандай кезектілікпен дамыту керектігі айқындалды. Бірінші кезекте өнеркәсіптік революция Англиядағы сияқты барлық қалған дүниемен салыстырғанда, еңбектің неғұрлым жоғары қарқындылығы оның негізіне айналған елдерде дамыды.

Өртүрлі елдердегі өнеркәсіптік революцияның барысында көптеген ортақ белгілер болды. Өдетте, оның алдында халықтың елеулі өсуі, ақшаның аграрлық секторға ағылып келуі мен оның түбегейлі қайта құрылуы болып өтті, капиталдар мен энергия көздерін іздестіру проблемасы шешілді. Барлық жерде өнеркәсіптің дамуы жаңа қатынас жолдарының, оның ішінде, *теміржолдардың* құрылысымен қатар жүрді. Олар 1820–1830 жылдары Францияда, Бельгияда, Германия, АҚШ, қос Сицилия корольдығында және Ресей империясында пайда болды. Көптеген елдерде қара жолдар салынды, буқозғалтқышымен жүретін кемелер пайда болды.

Англияның үлгісін бірінші болып Бельгия алды, бұл оны дүниежүзіндегі аса ірі индустриялық державалардың біріне айналдырды; Бельгия XIX ғасырдың соңғы ширегіне дейін дүниежүзілік көшбасшылар тобына енді. XIX ғасырдың бас кезінде өнеркәсіптік революция АҚШ-қа, 1830–1860 жылдары Францияға келді, бұл жерде ол тоқыма және металлургиялық өнеркәсіпке сүйенумен дамыды, ал мемлекет болса, көліктік инфрақұрылым жасауға елеулі үлес қосты.

Бұл түсінікті бірінші болып 1830 жылдары француз экономисі Адольф Бланки пайдалана бастады.

XIX ғасырдың ортасында өнеркәсіптік революцияға герман мемлекеттері кірісті және де ғасырдың соңына қарай біріккен Германия көшбасшылардың қатарынан орын алды.

Бұл елдерде жасалынған өнертабыстар бүкіл дүниежүзіне жылдам белгілі болды. 1807 жылы Р.Фултон бірінші дөңгелекті кемеңі жасады, 1829 жылы Б.Тимонье тігін машинасын жасаса, 1839 жылы Л.Даггер фотоаппаратты ойлап тапты. С.Морзенің өнертабысы 1844 жылы АҚШ-та оның әліппесін пайдаланған бірінші телеграф желісін салуға мүмкіндік берді. Д.Хатон ыдыс жуатын машинаны (1850), Д.Кинг кіржуғыш машинаны (1851) ойлап тапты, А.Фик сәтті шыққан алғашқы жанаспалы линзаларды дайындады (1888).

Әртүрлі елдердегі өнеркәсіптік революцияларда өз ерекшеліктері болды. Бельгияда төңкеріс бәрінен бұрын темір кентасы мен көмірге, тоқыма өндірісінің ежелгі дәстүрлеріне сүйенді. Францияда өнеркәсіптік революция дамуының қарқындары бастапқы шырқаудан кейін 1860 жылдардан бастап ғасырдың соңына дейін төмендеді. Германия табиғи ресурстарға бай болды, капиталдарға және көптеген білікті кадрларды жылдам дайындауға және өнеркәсіптің жаңа: электртехникалық және химиялық салаларында үстемдікке қол жеткізуге мүмкіндік берген білім беру жүйесіне иелік етті. АҚШ-та өнеркәсіптік революция мұхиттың ар жағынан әкелінген технологиялар мен капиталдарға сүйенумен өтті және алғашында ел аумағының біраз бөлігін – солтүстік-шығысын ғана қамтыды.

Дамуы кешеуілдеген елдердегі өнеркәсіптік революция алдыңғы қатарлы елдерде болып өткен революцияларға қарағанда, қағидаттық айырмашылықтарға ие болды.

Артта қалған елдердегі өнеркәсіптік революция ішкі даму қажеттіліктерінен емес, сырттан жасалатын қысымнан: неғұрлым алдыңғы қатарлы елдерге экономикалық және әскери тойтарыс беру қажеттігінен туындады. Сондықтан артта қалған елдердегі өнеркәсіптік төңкеріс ішкі себептермен емес, мемлекеттің қамқорлық жасауымен өтті, мемлекет өзі неғұрлым қажет деп есептеген техникалық және әлеуметтік инновацияларды мақсатты бағытталған түрде жасады.

Ө. Ғылыми-техникалық революция

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін дамыған капиталистік елдердің алдында күйреген экономиканы қалпына келтіру міндеті тұрды. Бұл мәселені шешумен байланысты экономиканы қарқынды дамыту кезеңі басталып, ғылыми-техникалық прогресс жеделдетілді. Ол өндірістің жаңа салаларына еніп, ғылым тікелей өндірістік күшке айналды.

Ғылыми білім жүйесі мен техникадағы түбегейлі қайта құру шаралары, ғылымды қоғамдық өндірісті дамытудың жетекші факторына айналдыру негізінде өндіргіш күштерді қайта құру *ғылыми-техникалық революция (ҒТР)* деп аталды.

Ол ғылыми-техникалық прогресті жеделдетіп, қоғам өмірінің барлық жақтарына ықпал етіп, білім, мәдениет қызметкерлерінің, түрлі мамандық иелерінің ұйымшылдығы мен жауапкершілігіне үлкен талаптар қойды. Оның басты бағыттары мыналар: өндірісті, электрондық есептеуіш машиналарын кеңінен қолдану негізінде бақылау мен басқаруды кешенді автоматтандыру; энергияның жаңа түрлерін ашу және пайдалану; биотехнологияны дамыту; конструкциялық материалдардың жаңа түрлерін жасау және қолдану.

ҒТР-дің алғашқы толқыны 40—50-жылдардың соңына сәйкес келді. Электрондық технология дами бастады, ол өндірістің сипатын

принципті түрде өзгертіп, еңбек өнімділігін күрт арттырды. Электрондық технологияның негізі — транзистор 1947 жылы АҚШ-та жасалды, бірақ оны бірінші болып алуан түрлі аппаратурада 1952 жылы жапондар қолданды. 1957 жылы микросхемалары бар, бірақ салмағы ауыр өрі қолдануға ыңғайсыз компьютерлердің алғашқы тобы жасалды. Авиағарыштық, радиотелевизия, техникалық робот және басқа да құралдар жасалып, ғылымда қолдануда, еңбек пен энергияны үнемдеуде көп жаңалықтар ашылды. Ғарыштық дәуірдің басталуы ҒТР-дің нышаны болды. 1957 жылы КСРО-да дүниежүзіндегі тұңғыш жасанды Жер серігі ұшырылды. 1961 жылы ғарышқа алғаш рет адам ұшырылды, ол КСРО азаматы Ю.А.Гагарин болды.

Электрондық технология саласындағы жетістіктер роботтарды, яғни тапсырылған істерді автоматты түрде орындауға қабілетті машиналар жасауға көшуге мүмкіндік туғызды. Биотехнология мен атомдық энергетика дами бастады. Ғылыми-техникалық прогресс ғылымда үлкен жаңалықтар ашуға қолайлы мүмкіндіктер туғызды.

Есте сақтаңдар

Атом энергетикасы, электронды-есептеу техникасы мен зымырандық-ғарыштық техника ҒТР бірінші кезеңінің негізгі техникалық жетістіктеріне айналды.

70-жылдардың екінші жартысында микропроцессорлар пайда болуына байланысты ҒТР-дің жаңа толқыны басталды, ол “ақпараттық немесе телекоммуникациялық революция” деп аталды. Оның нәтижесінде электрондық есептеуіш машиналары кең көлемде пайдаланылды, экономиканы ақпараттандыру мен компьютерлендіру, электрондық роботтарды енгізу, бағдарлама арқылы басқарылатын станоктарды қолдану, ақпаратты жинастырып өңдеу және сақтау орталықтарын құру, интегралдық сызбаларды енгізу ұлғайды. Өнеркәсіпті автоматтандыру деңгейі күрт көтеріліп, тұтас өндіріс-автоматтар пайда болды.

ҒТР-дің қағидаттық жағынан жаңа ақпараттық технологиялардың физикалық негіздерін қалаған екінші кезеңінің тағы да бір бағыты шалаөткізгіш наногетероқұрылымдар физикасы саласындағы зерттеулер болды. Бұл зерттеулерде қол жеткізілген, жоғары жылдамдықтар электроникасының дамуы үшін орасан маңызға ие болған табыстар 2000 жылы физика бойынша Нобель сыйлығымен атап өтілді, оны ресейлік ғалым Ж.И. Алферов пен американдық ғалымдар Г. Кремер мен Д.Килби бөлісті.

Ғылым мен техниканың басқа салаларында да жаңалықтар ашылды, гендік инженерияның практикалық әдістерін белгілеу, жасанды интеллект элементтерін ашу, медицинадағы табыстар ең үздік жетістік болды. Ғылыми жаңалықтар мен оны өнеркәсіпте пайдалану арасындағы алшақтық барған сайын азая бастады.

Автоматтандырумен және роботтандырумен үйлесімде еңбек өнімділігінің елеулі артуы материалдық өндіріс саласынан жұмыс күшінің елеулі бөлігін босатуға мүмкіндік берді. *Жаңа технологиялар еңбек сипатын өзгертуге әкелді.* Жеке қызметкер бұрынғыдан да оны бақылаушыға және реттеушіге айнала отырып, іс жүзінде өндірістік процестің тікелей қатысушысы болудан қалды.

Есте сақтаңдар

Ғылыми-техникалық жетістіктер негізінде болып өткен өнеркәсіп пен ауылшаруашылығын жаңғырту процесі заманауи экономиканың негізін қалады.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Ғылыми-техникалық прогрестің анықтамасын беріңдер және оның қарама-қайшылықтарын ашып көрсетіңдер.
2. ЕТП нысандарын атаңдар және олардан мысалдар келтіріңдер.
3. Өртүрлі елдердегі өнеркәсіптік революциялардың ортақ белгілерін айқындаңдар.
4. Дүниежүзі елдеріндегі өнеркәсіптік революциялардың ерекшеліктерін атаңдар.
5. ЕТР кезеңдерінің мазмұнын ашыңдар.

♦ Тапсырмалар:

1. Кестені зерделендер және оны сабақтағы өз жауаптарыңда пайдаланыңдар.

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕВОЛЮЦИЯЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ НЕГІЗГІ СИПАТТАМАЛАРЫ			
1	2	3	4
Өлшемшарттар	I	II	III
Хронология	XVIII–XIX ғғ. екінші жартысы	XIX ғ. соңғы үштен бірі – XX ғ. бірінші жартысы.	XX ғ. ортасы – қазіргі уақытқа дейін (ғылыми-техникалық революция)
Еңбек құралдары мен заттар	Машина өндірісінің пайда болуы	Негізгі жұмыс процестерін машиналы өндіріспен қамту; машиналардың жаппай өндірісі	Машиналар жүйесін қалыптастыру, кешенді механикаландыру, өндірісті автоматтандыру
Қозғалту күші және энергия	Бу машинасы	Электр энергиясын өндіру, электрқозғалтқыш, іштен жану қозғалтқышы	Өндірісті электрлендіру, атомдық реактор, реактивті қозғалтқыш
Еңбек құралдары	Темір, шойынның жаппай өндірісі	Болатты жаппай өндіру	Сапалы металлургия, алюминий мен пластмассаларды жаппай өндіру
Көлік	Паровозға жегілген теміржол көлігі, пароход	Дизельді кемелер, автомобиль және авиациялық көлік	Бірыңғай көліктік жүйелердің дамуы, контейнерлендіру, реактивті көлік және зымырандық техника

1	2	3	4
Байланыс құралдары	Пошта байланысы	Электрлік байланыс (телеграф, телефон)	Радиобайланысы мен электроника
Ауылшаруашылығы	Егіншіліктің ғылыми жүйелерінің пайда болуы, өсімдіктер мен жануарларды сұрыптау	Ауылшаруашылығын механикаландыру, минералдық тыңайтқыштар	Кешенді механикаландыру мен химияландыру, микробиология, биологиялық процестерді реттеудің басталуы
Құрылыс және құрылыс материалдары	Қол еңбегінің, кірпіш пен ағаштың үстемдігі	Алғашқы құрылыс механизмдері; цемент пен темір-бетон	Құрылыстың индустриялық әдістері, жаңа құрылыс материалдарын және жеңіл құрылымдарды пайдалану
Ғылымды ұйымдастыру нысандары	Жеке ғылыми қызмет	Мамандандырылған ғылыми еңбектің пайда болуы	Ғылымның білім индустриясына, халықшаруашылық саласына айналуы
Білім беру	Сауаттылықтың таралуы және кәсіптік оқытудың пайда болуы	Жаппай жалпы және арнаулы білім беру	Білімнің орташа деңгейінің елеулі (бірнеше есе) артуы, жоғары білім берудің жылдам дамуы

2. FTP-дің негізгі бағыттарының мазмұнын ашатын презентация дайындаңдар

§ 52–54. ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ ПРОГРЕСС ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАННЫҢ ЖАҒАНДЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

А. Заманауи экономикалық және әлеуметтік процестердегі FTP-тің рөлі

FTP әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешуде маңызды рөл атқарады. Адам оған өндірістегі өз функцияларының елеулі бөлігін берген ЭЕМ-ді жасау мен жаппай таралуы бұл салада орасан ұмтылысты жүзеге асыруға септігін тигізді. Қағидаттық жағынан энергияның жаңа түрлерін ашу мен пайдалану, электрондық аспаптар жасау, биотехнологиялар өндіріс пен басқарудың бүкіл технологиялық базасын қайта құрды. Микропроцессорларды қолдану негізінде білдектер саны мен қызмет көрсететін персоналдың санын көптеген есе қысқартумен қатар жүретін өндірісті кешенді автоматтандыру процесі іске қосылды. Автоматты өндірістік желілер, автоматтандырылған цехтар,

СБВ (сандық бағдарламалық басқару) бар білдектер, ақпаратты өңдеумен айналысатын орталықтар сияқты еңбек құралдары дамып, қолданыла бастады. Мұнымен бір мезгілде ақпарат жинау мен өңдеуді автоматтандыру процесі басқа да басқару, қаржы салаларына, құрылымдаушылық жұмыстарға және т.б. таралды. Ақпараттық техника өндірісі өнеркәсіптің жеке саласына айналды.

Владің уақытта жоғары технологиялар өнімі оның өсуін қамтамасыз ете отырып, дамыған елдердің жалпы өнімінде көбірек орынды иеленуде; олардың дамығандығы мемлекеттің заманауи дүниедегі жағдайын анықтайды. Бұл дүниежүзі елдерінің көпшілігі мыналарға орасан күш-жігер жұмсап отырған фактісімен түсіндіріледі:

- ғылыми-техникалық әлеуетті нығайтуға;
- ғылыми ауқымды технологияларға инвестициялық салымдарды кеңейтуге;
- халықаралық технологиялық алмасу мен кооперацияға қатысуға;
- ғылыми-техникалық даму қарқындарын жылдамдатуға.

Бүгінгі күні экономикалық өсу бәрінен бұрын ғылыми-техникалық прогреспен теңестіріледі.

Назар аударындар!

ҒТП-тің әсер етуімен ресурс және еңбек үнемдеуші технологияларға, ғылыми ауқымды өндірістерге көшу негізінде экономиканың құрылымдық қайта құрылуы болып өтті, дүниежүзінің жетекші елдерінде экономикалық қатынастардың жаңа моделі қалыптасты.

Жаңа технологиялар, ғылыми ауқымды өндіріс жаңа техникалық жүйелердің сөзсіз талабы болып табылатын жаңа – неғұрлым мәдениетті және білімді, техникалық жаңалықтарға жылдам бейімделетін, тәртібі жоғары, ұжымдық еңбек дағдыларын меңгерген жаңа қызметкерді талап етті. Бұл сұранысқа жауап *адам ресурстарын дамыту мен пайдаланудың жаңа моделі болды*. Еңбекті ұйымдастырудың заманауи моделі қызметкер функцияларын кеңейтуді, өздігінше бағалауды, проблеманың мәніне енуді, ақпаратты шығармашылықпен синтездеуді, технологиялық процеске түзетулер енгізуді жүзеге асыруға қабілетті,

Бүгінгі сабақта:

- заманауи экономикалық және әлеуметтік процестердегі ҒТП рөлін айқындаймыз;
- қазіргі заманның жаһандық проблемаларына анықтама береміз;
- ғылыми-техникалық прогрестің қазіргі заманның жаһандық проблемаларының пайда болуына тигізетін әсерін қарастырамыз және оның бұл проблемаларды шешудегі рөлін айқындаймыз.

Кілт сөздер:

ғылыми ауқымды (наукаёмкие) технологиялар, ақпараттық қоғам, үздіксіз білім беру, жаһандық проблемалар, ядролық қару, экология, демография, азық-түлік, шикізат, энергетика, ғаламшарлық сана

яғни оны өндірістік меңгерудің жай субъектісі ғана емес, ҒТР-дің қозғаушы күші болатын әмбебап-қызметкерге өтуді көздейді.

Біліктілігі жоғары мамандар санының артуы заманауи экономикадағы жинақтаудың басты нысанына, ал адамдар, олардың зияткерлік капиталы – олар үшін күрес шикізат ресурстары үшін күрестің шиеленісуінен кем түспейтін, қиян-кескі бәсекелік күрес жүргізілетін ең бағалы стратегиялық ресурсқа айналуға. Және де егер қандай да бір мемлекет ғылыми зерттеулерге, ғылыми ауқымды технологияларды өзірлеуге және жоғары технологиялық салаларды дамытуға дайын болмаса немесе қаржыландыруға қабілетсіз болса, оның «мүлде артта қалып қою» мүмкін болды.

Бірлескен өндірістік қызмет процесінде адамдар арасындағы қатынастардың сипаты өзгерді. Мысалы, вертикаль байланыстардың, міндеттену мен атқарушылық қатынастардың орнына серіктестік өзара әрекеттесуге негізделген горизонталь байланыстар келді.

«Ұжымның өкімшілікпен ынтымақтастығы», «ұжымның кәсіпорынмен кірігуі» деп аталатын, *экономикалық қатынастардың демократиялануы* жүріп жатыр. Бұл процестің мәні өміршең еңбекті басқарудың қатаң өкімшілік және тіпті өктемшілік нысандарынан қатардағы қызметкердің өндірісті басқарудағы құқықтарын кеңейтуді көздейтін неғұрлым икемді нысандарына өту болып табылады. Бұл жаңалықтардың нәтижесінде формалды түрде «ақ жаға» болып табылмайтын қызметкерден бұрынырақта өндірісті ұйымдастырушылар – менеджерлердің ғана ерекше билігі болып есептелетін қабілеттіліктерді иелену мен таныта білу бұрынғыдан да көбірек талап етілетін болып шығады. Бұл менеджмент пен қызметкерлердің арасындағы өзінше бір «шегараның бұзылуы» дәстүрлі иерархияның өзгеруіне; өндірістің барлық қатысушылары арасында жауапкершілікті бөлісуге әкеледі. Нәтижесінде қызметкерлерді өз кәсіпорнының істеріне тарту есебінен «өзгерістерге қарсылықтың жоғалуы» әсері байқалады.

ҒТР өзіне, сондай-ақ білім берудің барлық жүйесінде кадрлар дайындаудағы революциялық өзгерістерді де қамтиды. Ақпараттық қоғамда заманауи технологиялар базасында жаңа білімнің үздіксіз өндірісі жүріп жатыр, сондықтан білім деңгейі мен қызметкерлердің біліктілігіне қойылатын талаптар күрт өсе түсті.

Есте сақтаңдар

Бұрын-соңды болмаған ақпарат жаңаруының жылдамдығы білімнің үнемі ескіре беруіне әкелді, бұл **үздіксіз білім алу** ретінде белгілі, жаңа білім беру тұжырымдамасын туындатты.

Бүгінгі күні білім беруді дамытудағы аса маңызды үрдіс білім беру процесін компьютерлендіру, оқытудың заманауи жаңа технологияларын пайдалану болып табылады.

ҒТР-дің ықпал етуімен қоғамның әлеуметтік құрылымында өзгерістер болып өтті:

- қала халқы санының өсуі жеделдеді;
- қызмет көрсету саласымен қамтылған халықтың үлесі жоғары қарқынмен өсуде: 1950 жылы бұл салада қамтылғандардың саны барлық еңбек ететін халықтың 33%-ын құраса, 1970 жылы ол — енді 44%-ға жетіп, өнеркәсіппен және көлікпен қамтылғандардың үлесінен асып түсті;
- халықшаруашылығындағы құрылымдық өзгерістер негізінде жұмысшы табының салалық құрамы өзгерді: ауыр дене еңбегінің жоғары үлесі бар салалармен қамтылғандар санының қысқаруы мен радиоэлектроникада, ЭЕМ, атом энергетикасы, полимерлер химиясы мен ҒТР барысында пайда болған басқа да салаларда қамтылғандар санының артуы болып өтті.

Бүгінгі күні ғылыми-техникалық бағдарламалар әлеуметтік бағдарламалармен бұрынғыдан да тығыз ұштаса түсуде, бұл еңбекшілер табыстарының өсуінен, жан басына шаққанда тұтынудың (сандық және сапалық) артуынан, еңбек сапасы мен техникалық жарақталуының артуынан көрініс табуда. Өнеркәсіптік жұмысшылардың қоғамдық жағдайы мамандар мен қызметшілер тұрмысының көрсеткіштеріне жақындады. Өмір сүру ұзағырақ және жайлы бола түсті. Тұрмыстық техника микропроцестермен жарақтандырылуда (электрондық коттеждер деп аталатын коттеждер пайда болуда). Интернетті пайдалана отырып, оқуға, қарым-қатынас жасауға, тауарларды сатуға және сатып алуға, ұжымдасып энциклопедиялар жасауға, кітаптар жазуға және т.б. болады. Автоматтандыру және роботтандыру есебінен адам қызметі өндірістен ығыстырылуда, шығармашылық еңбектің үлесі өсуде, қоғам жаңа нәрселерді үздіксіз үйренуде, адам бостандығының дәрежесі өсе түсуде.

Ө. Ғылыми-техникалық прогрестің қазіргі замандағы жаһандық проблемалардың пайда болуына ықпалы және оның бұл проблемаларды шешудегі рөлі

Қазіргі заманның жаһандық проблемалары. Бүгінгі күні ҒТІ-тің арқасында адамзаттың алдында алып жасампаздық үшін таңғажайып мүмкіндіктер ашылды:

- атомдық және термоядролық энергиялар, олар көз жетер болашақта энергияның молдығын қамтамасыз ете алады;
- өндірісті автоматтандыру мен ақпараттандыру, адамдар еңбегінің жағдайлары мен сипатының түбегейлі өзгеруі;
- заманауи химияның жетістіктері, олардың арқасында алдын ала берілген қасиеттері бар материалдардың шексіз мөлшерін жасауға болады;
- кибернетикамен ашылған таңғажайып мүмкіндіктер;
- ғарышты бағындыру;

– денсаулық сақтау мен өмір сүруді ұзартудың жаңа құралдарының аса кең кешені;

– органикалық өмір процестеріне (микромолекулалық деңгейде) ықпал етудің жылдам дамып келе жатқан құралдары.

ҒТП ұсынатын жасампаздық мүмкіндіктердің толық емес тізбесі осындай.

Мұнымен бірге, бәрін қамтитын сипатқа ие бола және адамзат өмірінің барлық салаларына ықпал ете отырып, ҒТП орын алған проблемаларды шиеленістірді және жаңа проблемалар туындатты. ХХ ғасырдың екінші жартысында адамзат өзінің өмір сүруіне төнген қатермен кез болды. Оның алдында олардың шешілуіне бұдан кейінгі әлеуметтік прогресс пен дүниежүзілік өркениеттің тағдыры байланысты болатын проблемалар бой көтерді. Бұл проблемалар *жаһандық* (жалпы дүниежүзілік) проблемалар атауына ие болды. *Қандай да бір проблеманы жаһандық проблемалар санатына жатқызудың негізгі өлшемшарттары ретінде* бүкіл адамзаттың бұл проблемадан туындаған қолайсыз факторларға тәуелділігінің жоғары дәрежесін, сондай-ақ оны шешу үшін халықтар мен үкіметтердің ұжымдық күш-жігерлерінің қажеттігін есептеу қабылданған.

Есте сақтаңдар

Жаһандық проблемалар дегеніміз — бүкіл адамзаттың өмірлік мүдделеріне қатысты және оны шешу үшін дүниежүзілік қоғамдастық көлемінде іс-қимылдар жасауды талап ететін проблемалар.

Жаһандық проблемалардың пайда болуы ҒТП-тен бөлек, оны терең экономикалық байланыстар, күшейіп келе жатқан саяси және мәдени қарым-қатынастар, бұқаралық коммуникацияның ең жаңа құралдары қамтамасыз ететін заманауи дүниенің біртұтастығынан, адамдардың пайда болған бүкілдүниежүзілік қауымдастығынан да туындайды.

Есте сақтаңдар

Жаһандық проблемаларға: дүниежүзілік ядролық соғысты болдырмау мен бейбітшілікті сақтау, экологиялық дағдарыс пен оның салдарларын жою, ғаламшардағы демографиялық жағдайды тұрақтандыру, дамушы елдердің экономикалық арттақалушылығын, халықаралық терроризмді жою жатқызылады. Сондай-ақ жаһандық проблемалар қатарына азық-түліктік, шикізаттық және энергетикалық проблемалар да кіреді.

Назар аударыңдар!

Қазіргі заманның жаһандық проблемаларының пайда болуы мен шиеленісуі себептерінің бірі бола тұрып, ҒТП-тің өзі бұл проблемаларды шешудің техникалық-технологиялық базасын қамтамасыз ететін негізге айналады. Алайда жаһандық проблемаларды шешу үшін ҒТП-тің шынайы маңызы *бүкіл адамзаттың бірлескен күш-жігері жағдайында ғана мүмкін* болады.

Ядролық (атом) қаруды қолданумен дүниежүзілік соғыс қатері. Ғылым мен техниканың базасында және оның тікелей қатысуымен жаппай қырып-жою қаруын (ЖҚҚ)¹ жасау адамзаттың өзінің өмір сүруіне төнген тұрақты елеулі қатерге айналды, өйткені оның өзін-өзі жойып жіберу мүмкіндігі пайда болды. ЖҚҚ-ның жинақталуы мен жетілдіру, оның ғаламшарда еркін, бақыланбайтын таралуы бүкіл адамзат үшін апаттың нақты қатерін туындатты. Қырғиқабақ соғыс жылдары Жерде ядролық қуаты бар қарудың адамзат пен бүкіл тірі табиғатты бірнеше рет жойып жіберуге қабілетті мөлшері жинақталды. “Қырғиқабақ соғыс” аяқталғаннан кейін ГТР-дің соңғы жетістіктерін пайдалануға негізделген қару-жарақтардың жаңа түрлерін әзірлеу мен жасау тоқтатылған жоқ, ядролық соғыс қатері жойылған жоқ. Керісінше ол неғұрлым нақтырақ бола түсті. Бес ядролық державаға (АҚШ, КСРО, Ұлыбритания, Франция, Қытай) жаңалары: Үндістан, Пәкістан, КХДР қосылды. Барлық сарапшылардың пікірі бойынша, Израиль өзі әзірлеген, ядролық жарылғыш қаруға ие болған. Ядролық қаруды жасау бойынша жұмыстар бірқатар елдерде жүргізілуде, олар оны аймақтық қақтығыстарда пайдалануы мүмкін. Ресми түрде тыйым салынған химиялық және бактериологиялық қару да орын алуы мен жетілдірілуін жалғастыруда, бұл адамзаттың жалпы қауіпсіздігін бұрынғыдан да төмендете түседі (9-кесте).

9-кесте

Дүние жүзіндегі ядролық қару ресурстары, 2018 ж.

Оқтұмсықтар (белсенді және резервтегі) саны	
АҚШ	≈6800
Ресей	≈7000
Ұлыбритания	215
Франция	300
Қытай	240-тан 10 000-ға дейін
Израиль	80
Үндістан	≈110
Пәкістан	≈120
КХДР	≈35

Назар аударыңдар!

Бұл проблеманың шешілуі бірінші кезекте, жаппай қырып-жою қаруын иеленген мемлекеттердің саяси еркін танытуы мен жауапкершілігіне байланысты.

Ядролық қарудың адамзат үшін қатерлі екендігін ұғыну оны тарату мен қолдануды барынша азайту мақсатымен халықаралық сипаттағы бірқатар іс-шаралар әзірлеуге өкелді.

¹ Жаппай қырып-жою қаруы атомдық, бактериологиялық және химиялық қаруды қамтиды.

Таратпау қағидаты 1970 жылы күшіне енген ядролық қаруды таратпау туралы Шарттың негізінде алынды.

Бұл қағидаттың негізгі қызметін ғылыми-техникалық және өнеркәсіптік міндеттердің: бөлінуші материалдарға ие болу; уранды байыту және қарулық плутонийді өзірлеуге арналған реакторлар бойынша зауыттар өзірлеуден, салу мен пайдаланудан; зарядтарды сынау; ғалымдар мен мамандарды кең көлемді дайындаудан; ату жарақтарын жеткізу құралдарын өзірлеу мен жасаудан және т.б. келіп шығатын өзірлеменің еңбек сыйымдылығы мен шығындылығы атқарды. Мұндай жұмыстарды жасыру мүмкін емес. Сондықтан ядролық технологияларды иемденген елдер қару жасауға арналған материалдар мен жабдықтарды, қару құрамдастары мен ядролық қарудың өзін бақылаусыз таратуға тыйым салу туралы келісті.

Таратпау қағидаты шеңберінде: ядролық қаруды атмосферада, ғарыштық кеңістікте және су астында сынауларға тыйым салу туралы шарт, теңіздер мен мұхиттардың түбінде және оның қойнауларында ядролық қару мен жаппай қырып-жою қаруының басқа да түрлерін орналастыруға тыйым салу туралы шарт, Антарктика, Латын Америкасы мен Кариб бассейнінде, Тынық мұхиттың оңтүстік бөлігі, Оңтүстік-Шығыс Азия мен Африкада ядролық қарусыз аймақтар құру туралы шарттар қабылданды. 2006 жылы 8 қыркүйекте Семейде Орталық Азиядағы ядролық қарудан азат аймақ туралы шартқа қол қойылды. Оған бес ел: Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан мен Өзбекстан қатысты. Бұл ядролық қарусыз аймақ Солтүстік жартышардағы бірінші аймаққа айналды.

Ядролық қаруды иемденуші мемлекеттер стратегиялық шабуылдаушы қару-жарақты қысқарту мен шектеу іс-шаралары туралы шарттар жасасады.

Экологиялық проблема. ҒТП-тің қарқынды дамуы адамзаттың табиғатқа кері ықпал етуін күшейтті, ғаламшардағы экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуына әкелді. ҒТП дамуының заманауи кезеңі «адам-қоғам – табиғат» жүйесіндегі өзара қатынастардың жаңа кезеңімен атап өтілді. Қазіргі уақытта адамның техногенді қызметінің нәтижесінде қоршаған ортаның (табиғаттың) өмір сүру үшін жарамдылығы азая түсуде. Ауызсу мөлшері жылдам азая бастайды. Ауылшаруашылығында минералдық тыңайтқыштарды, улы химикаттарды, гормондар мен антибиотиктерді пайдалану оның өнімдерін денсаулық үшін қауіпті етеді. Ауа мен су құрамындағы зиянды заттарды сіңіре отырып, топырақ жабайы өсетін өсімдіктер үшін жарамсыз бола бастайды.

Жер атмосферасының құрамы қолайсыз өзгерістерге ұшырады. Органикалық отынды (көмір, мұнай, газды) жағу, ормандарды жою

мен топырақты өңдеу соңғы ғасырдың ішінде атмосфера құрамындағы көмірқышқыл газын 15%-ға арттырды, бұл «жылыжай эффектісі» – Жер бетіндегі және атмосферадағы температураның артуына әкелді. Нәтижесінде климаттың жаһандық жылынуы байқалуда. Мұнымен қатар жер бетіндегі ауаның дүниежүзілік орташа температурасының 2-3°C-қа артуы (қазір ол 0,5°C-қа жетті) Антарктика мен Гренландия мұздарының еруіне әкеледі. Бұл өз кезегінде Дүниежүзілік мұхит деңгейінің көтерілуін туындатады, ол елеулі аумақтарды су басу қатерін төндіреді. Жердегі тіршілік иелерін ультракүлгін сәулелерден қорғайтын озон қабатының бұзылуына әкеледі.

XX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың бас кезінде судың, жер мен ауаның ластануы жануарлар мен өсімдіктердің мыңдаған түрлері жойылған және жоғалуын жыл сайын жалғастыратындай көлемдерге ие болды. Су ортасының өндіріс қалдықтарымен ластануы теңіз және өзен флорасы мен фаунасының улануына, ауру таратушы микроағзалардың көбеюіне әкеледі. Атом электрстансыларында мезгіл-мезгіл туындайтын авариялар адамзатқа тікелей қауіп-қатер төндіреді.

Экологиялық проблема ҒТІП-тің шапшаң дамуымен қатар жүретін жылдам қалалану (қала халқы санының артуы процесі) есебінен шиеленісуде. Қалалану қоршаған ортаны – атмосфераны, өсімдіктерді, топырақты, рельефті, гидрографиялық желіні, жерасты сулары мен климатты қайта өзгертетін қуатты экологиялық фактор болып табылады. XX ғасырдың соңында Жердің қалаланған аумағының жалпы ауданы 4,7 млн-дай шаршы км-ді құрады. 2070 жылға қарай оның 19 млн. шаршы км-ге – барлық құрлық аумағының 12% -ына және адам өміріне жарамды аумақтың 20% -дан астамына дейін жететіндігі күтілуде. Бұл биосфераның жай-күйін шұғыл нашарлатады.

Қоғам өндіріс пен табиғат қатынастарын реттеудің ақылға сыйымды тәсілдерін табуы тиіс. Бүгінгі күні ҒТІП бұл қатынастардың басты реттеушілерінің біріне айналды, оның жетістіктері адамның табиғатқа жағымсыз әсер етуін мынадай жолмен болғызбауға мүмкіндік береді:

- өндірістің тұйықталған, қалдықсыз технологиялық циклдерін, энергия, материал үнемдейтін, қалдығы аз және қалдықсыз технологияларды жасау;
- өлімге әкелетін қалдықтарды сенімді көму;
- табиғи ортаны өнеркәсіптік ластанулардан алдын ала сақтау мен тазартудың тиімді әдістерін әзірлеу.

Назар аударыңдар!

ҒТІП заманауи технотронды өркениетке табиғат қорғаушылық сипат беруі тиіс. Экологиялық дағдарыстан шығудың бірден-бір перспективасы – адамның өндірістік қызметін, оның саны мен өмір салтын өзгертуде.

Демографиялық проблема. XIX ғасырға дейін Жердегі халық саны баяу өсті және XIX ғасырдың ортасына қарай 1 млрд. адамды құрады. XIX ғасырдың ортасында ірі машиналы өндіріске көшуге және медицина прогресіне байланысты жағдай өзгере бастады: балалардың өлім-жітімі қысқарды, өмір сүру ұзақтығы өсті. 2019 жылы ғаламшар халқының саны 7,7 млрд адамға жетті. Мұндай жағдай демографиялық жарылыс ретінде анықталады.

Халық санының дамушы елдерде тым көбеюіне ғылыми-техникалық прогресс себеп болды. Мәселен, балалар өлімін едәуір азайтуға жеткізген медицинаның осы күнгі құралдарының кеңінен тарағаны, жұқпалы ауруларға бақылау орнатылғаны, халықты азық-түлікпен жабдықтау көлемінің ұлғайғаны (азық-түлік өнімдерін өз өндірісі есебінен ұлғайту) мұнда халықтың өсу қарқынының артуына жағдай туғызды. Дамушы елдерде халықтың туып-өсуінің өтпелі кезеңі қалыптасты, бұл жағдайда өлім азаяды және бала туу тиісінше азаймайды.

Бұл уақытта дамушы елдерде ҒТП жұмыссыздықтың өсуіне әкелді, ол өз кезегінде туудың төмендеуіне әкеп соқты. 1950 жылы Батыстың демографиялық үлесі ғаламшардағы бүкіл халықтың 29% -ын құрады, 2000 жылы ол 18% -ға дейін қысқарды. 2050 жылға бұдан өрі — 10% -ға дейін төмендеуі болжамдалуда. Батыс елдеріндегі демографиялық проблеманы шешу дегенмен де ҒТП-пен байланысты, ол өзінің даму барысында бұл елдердегі экономикалық және әлеуметтік жағдайлардың жақсаруына әкеле алады. Ал әзірше ғаламшар халқы өсімінің 80% -дан астамы дамушы елдердің үлесіне тиеді (10-кесте).

10-кесте

XXI ғасырдың бірінші жартысындағы дүниежүзінің анағұрлым тығыз қоныстанған елдері (млн адам)

Елдер	2000 ж.	2025 ж.	2050 ж.
Үндістан	1014	1377	1620
Қытай	1262	1464	1471
АҚШ	276	338	404
Индонезия	225	301	338
Нигерия	123	205	304
Пәкістан	142	213	268
Бразилия	173	201	206
Бангладеш	129	178	205
Эфиопия	64	115	188
Конго (Киншаса)	52	105	182
Филиппин	81	122	154
Мексика	100	134	153
Вьетнам	79	106	119
Ресей	146	136	118

Азық-түлік проблемасы. Демографиялық жарылыс азық-түлікке деген сұраныстың шапшаң өсуіне әкелді. Ғаламшардың жылдам өсіп келе жатқан халқын азық-түлікпен қамтамасыз ету ҒТП-тің аса маңызды міндетіне айналды, ол мынадай проблемаларды шешуді көздейді:

– ауылшаруашылықтық құнарлы жерлердің әлеуетін сақтау және арттыру,

– оның өнімділігін арттыру мақсатында ауылшаруашылық өндірісін жетілдіру, – өнімді сақтау және бөлу жүйелерін жақсарту.

Ауылшаруашылығында ҒТР жетістіктерін пайдалану аграрлық өндіріс сипатындағы терең өзгерістерге әкелді. Бұл феномен “жасыл революция” атауына ие болды, ол өнімді жоғары деңді дақылдарды пайдалану мен тыңайтқыштар қолдану негізінде агротехниканың озық әдістерін енгізу ретінде түсіндіріледі. Қарқынды дамыған молекулалық биология деңді дақылдардың тағам өнімдері жетіспеушілігінің орнын толтырудың жаңа мүмкіндіктері мен жолдарын ашатын сұрыптарын жасауға мүмкіндік берді. Химия ғылымының табыстары алдын ала берілетін қасиеттері бар жаңа азық-түліктер өндірісіне өтуге мүмкіндік берді. “Жасыл революция” деңді дақылдардың өнімді сұрыптарын шығарудағы халықаралық ынтымақтастықтың, жаңа агротехникалық технологиялардың пайда болуы мен енгізілуінің нәтижесі болып табылды, бұл деңді дақылдар өнімділігін шұғыл арттыруға мүмкіндік берді.

Бүгінгі күні азық-түлік проблемасын шешуді биотехнология мен гендік инженерияны дамытудағы ҒТП жетістіктерімен байланыстырады. Соядан нәруыз өндіру және гендік түрлендірілген өнімдерді өсіру адамзатты азық-түлікпен қамтамасыз етуді шұғыл арттыруға қабілетті. Алайда мұндай тамақтанудың қандай салдарларға әкелуі мүмкін екендігі, оның жаңа ауруларды туындататын-туындатпайтыны әзірше белгісіз.

ҒТР-дің бұдан өрі дамуы азық-түлік өндірісін шұғыл арттыруға мүмкіндік беретін жаңа агро- және биотехнологияларды енгізумен байланысты олардың адамзат үшін мүмкін болатын жағымсыз салдарларын жою жолдарын табуы тиіс.

Шикізат және энергетика проблемалары. Заманауи өркениет ҒТП-тің даму жағдайларында табиғи ресурстарды¹ тұтынуды үнемі кеңейтіп отырады. Атап айтқанда, энергияны тұтыну жылдам қарқындалып өсуде. Электр энергиясын өндіру әрбір 10 жылда екі есе өседі. Алайда энергияның негізгі көздері бұрынғыша қалпына келтірілмейтін минералдық ресурстар: мұнай, көмір, газ, шымтезек, уран-235 болып қалуда. Ғалымдардың есептеулері бойынша:

¹ Ресурстар – табиғаттың адам пайдалануы мүмкін заттары мен күштері

– дүниежүзінде соңғы 40-жылдың ішінде минералдық шикізат адамзаттың мұның алдындағы бүкіл тарихында тұтынылған мөлшердегідей тұтынылған;

– XX ғасырдың соңғы үштен бірінде адамзат Жер ресурстарының үштен бірін тұтынды;

– энергия ресурстарын тұтынудың заманауи қарқындары кезінде ғаламшардағы көмір қорлары 80 жылға, газ – 50, мұнай – 40 жылға жетеді.

ҒТП ресурстар мен энергия көздері проблемасын өткір қойды, мұның шешілуі ҒТП-тің дамуымен байланысты. ҒТП-тің ең жаңа жетістіктері энергияның жаңа көздерін (термоядролық, күн, жел, судың қайтуы мен толықсуы), Дүниежүзілік мұхиттың ресурстық әлеуеттерін (ол біздің ғаламшардағы биомассаның жартысын өндіреді және оның қойнауларында мүмкін болатын барлық пайдалы қазбалардың орасан қорлары бар) іздестіру мен игеру жолдарында табиғи ресурстар тапшылығын жоюға мүмкіндік береді.

Экономиканың ақпараттық, энергия үнемдеуші және ғылыми ауқымды салалар бағытында дамуы оның табиғи ресурстарға тәуелділігін төмендетеді. Жартылай өткізгіштік чиптер, пластмасса, талшықты шыныдан жасалған көбілдер және т.б. шикізатты айтарлықтай аз талап етеді.

Табиғи ресурстарды сақтау резервтері көбінде артта қалған технологиялардан орын алады. Қазіргі кезде пайдаланылатын технологиялар мұнайдың әлеуетті қорларының 2/5-ден көп емес бөлігін алуға мүмкіндік береді, ал өндірілген энергетикалық ресурстарды пайдалы қолдану коэффициенті 30–35%-ға шектелген. Отын-шикізаттық проблеманы шешу перспективалары ҒТП барысында өзірленетін жаңа технологияларды пайдалануға көшумен байланысты.

Жаһандық проблемалар өзара байланысты. Мысалы, экологиялық дағдарысты жою энергетикалық және шикізаттық проблемаларды шешусіз мүмкін емес, азық-түлік проблемасын жою елеулі дәрежеде экологиялық және демографиялық проблемаларды шешуге байланысты, дамушы елдердің экономикалық артқақалушылығын жою қарусызданумен байланысты. Алайда адамзат тағдыры мен Жерде тіршіліктің сақталуы қазіргі заманның нақ осы жаһандық проблемаларын шешуге байланысты. Бұл проблемаларды шешуде ғылыми-техникалық прогресс маңызды орынды иеленеді.

XXI ғасырдың басында дүниежүзілік қауымдастықта оған сәйкес адамзат дамуының неғұрлым перспективалық жолы ғалымдар қауымдастығы тарапынан да, сондай-ақ тұтастай алғанда қоғам тарапынан да ғылыми-техникалық прогрестің негізгі бағыттарына қатаң гуманитарлық бақылау орнатумен байланысты деген көзқарас басым маңызға ие болды. Моральдық ақыл-парасат проблемасы қойылады,

Жаһандық жылыну

онда ғылыми-техникалық шығармашылықтың өз барысындағы ғылыми және техникалық өнертабыстардың зиянды салдарларын болдырмауға басты назар аударылуы тиіс. Ғылыми-техникалық инновациялық ойды барлық жобаларды адамзат үшін игілік өлшемімен салыстыруға қабілетті әлеуметтік сүзгілерден өткізген жөн. Бүгінгі күні дүниежүзілік қауымдастықта бірыңғай ғаламшарлық сананың қалыптасуы маңызды мәнге ие болды, ол мынадай белгілерді қамтуы тиіс:

- жалпыадамзаттық құндылықтардың жеке (аймақтық, ұлттық, таптық) құндылықтардан басымдығын тану;
- жекелеген елдер мен халықтардың қоғамдық санасындағы, сондай-ақ жеке санадағы «жіктелген бірлік» бағытына қарай өзгерістер;
- ғаламшарлық сана ғылыми сана болуы тиіс, өйткені қазіргі заманның жаһандық проблемаларын заманауи ғылым жетістіктерінен айналып өтіп шешу мүмкін емес.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Адамзаттың жаһандық проблемаларының пайда болуына не жағдай жасайды?
2. Проблема қандай өлшемшарттарға сәйкес жаһандық проблемаға жатқызылуы мүмкін?
3. Қазіргі заманның жаһандық проблемаларын атаңдар және оларды шешу жолдарын ұсыныңдар.
4. Ғалымдардың пікірінше, адамзатқа бірыңғай ғаламшарлық сана неідіктен қажет және оған қандай белгілер тән болуы тиіс?

♦ Тапсырмалар:

1. Қосымша дереккөздерін пайдалана отырып «Климат жөніндегі 2015 жылғы Париж келісімі» атты хабарлама дайындаңдар.
2. «ГТР және заманауи халықаралық терроризм проблемасы» тақырыбына баяндама дайындаңдар.

§ 55. ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Бүгінгі сабақта:

- «ақпараттық технологиялар» түсінігінің мәнін ашамыз;
- қоғам дамуына ақпараттық технологиялардың әсерін зерттейміз.

Кілт сөздер:

ақпараттық жүйелер және технологиялар, интернет, электронды пошта, блогтар, форумдар, виртуалды адамдар қауымдастығы, «желідегі адамдар» («сетевое поколение»).

Есте сақтаңдар

Ақпараттық технологиялар (АТ, ағылш. IT) — процестер, іздеу әдісі, жинақтау, сақтау, өңдеу, жеткізу, ақпаратты тарату және осындай процестермен әдістердің тәсілдерін жасау. Ақпараттық жүйе және технология саласындағы мамандарды АТ (IT)-мамандары деп атайды.

«Ақпараттық технология» термині 1958 жылы Г. Дж. Ливитта және Т. Л. Уислердің «Harvard Business Review» басылымында жарияланған мақаласында алғаш рет аталды. Олар: «...бұл технологияның өзiрге жалпы атауы жоқ. Біз оны ақпараттық технология (АТ(IT) деп атаймыз», – деп жазды.

Адам өмірінде және замануи қоғамда уақытты, энергияны және материалдық ресурстарды аз жұмсап, ақпараттық процесті тиімді ұйымдастыра отырып, көптеген мәселелерді шешу ақпараттық технология құзырында десе болады.

Қоғам дамуына ақпараттық технологиялардың әсері

1960 жылдары ақпараттық технологиялар алғашқы ақпараттық жүйелер дамуымен қатар қарқынды дами бастады.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың бас кезі ақпараттық технологиялар саласындағы үлкен өзгерістермен атап өтілді. Apple корпорациясының негізін қалаушылардың бірі Стив Джобс IT-технологиялар дәуірінің пионері ретінде бүкіл дүниежүзіне танылды. Ол iMac, iTunes, iPad, iPhone мен iPod-ды әзірлеуді басқарды. Ғалымдардың электроника саласындағы жетістіктері бұқаралық коммуникация құралдарының қарқынды дамуынан, электронды есептеу техникасының (атап айтқанда, дербес компьютерлердің) кең тарауынан, жаһандық ақпараттық желілерді жасаудан, заманауи жиынтық технологиялары мен басқа да техникалық инновацияларды әзірлеуден көрініс тапты.

XX ғасырдың соңғы онжылдықтары ақпараттық технологиялар саласында үлкен өзгерістерімен көзге түсті. Ғалымдардың электроника саласындағы жетістіктері бұқаралық коммуникация құралдарының қарқынды дамуынан, электрондық есептеу техникасының (атап айтқанда, дербес компьютерлердің) кеңінен тарауынан, жаһандық ақпарат жүйелерінің құрылуынан, виртуалдық шынайы технологиялар жасаудан және басқа техникалық инновациялардан көрінді. Миллиондаған компьютерлерді біртұтас жаһандық ақпарат жүйесіне біріктіретін дүниежүзілік компьютерлік жүйе — интернет (ағылш. inter+net — жүйелерді біріктіру) екі идеяның — ақпараттарды жаһандық сақтаушы болу және оны таратудың өмбебап құралы болу идеяларының іске асқандығы болды.

Стив Джобс

Интернет біртұтас мәдени-ақпараттық кеңістік құруға көмектеседі. Ол ғылыми, іскерлік, танымдық және көңіл көтеретін ақпараттарды еркін алып, таратуға кең мүмкіндіктер туғызады. Жаһандық жүйе іс жүзінде дүниежүзінің барлық ірі ғылыми және үкіметтік ұйымдарын, университеттер мен кәсіпкерлік орталықтарды, ақпарат агенттігі мен баспаларды байланыстырып, адамның барлық білім саласындағы деректерінің алып қоймасына айналды.

Интернеттен классикалық әдебиеттің, фантастикалық әдебиеттің, қазіргі проза мен поэзияның орасан мол шығармалары бар кітапханаларды табуға болады. Интернет алуан түрлі ақпараттардың көзі ғана емес, сонымен қатар араласып байланыс жасаудың құралы да.

Электрондық пошта неғұрлым көп пайдаланылатын жүйелік құрал. Пайдаланушы электрондық хаттар, фотосуреттер, файлдар алып, оларды жөнелте алады. “Блогтар” қатынас жасаудың кеңінен тараған құралы.

Бұлар арнаулы сайттарда жазылып отыратын жүйелік күнделіктер. Олар қосымша жазбаларды тез хабарлауға, түсініктер беруге т.б. мүмкіндік береді.

Интернетті түрлі елдердің ғалымдары ғылыми ақпараттар алысу, виртуалдық симпозиумдар мен конференциялар ұйымдастыру үшін және білім мақсаттарында кеңінен пайдаланады. Интернеттің медицинада қолданылу аясы да алуан түрлі. Мәселен, күрделі операциялар дәрігерлердің виртуалдық консилиумының қатысуымен өткізіледі. Форумдар — өртүрлі тақырыптар бойынша айтыс ұйымдастырылатын арнаулы сайттар интернетті пайдаланушылардың егжей-тегжейлі пікір алысуына мүмкіндік береді. Интернетті пайдаланушы айтысқа қатысушылардың хабарларын тыңдап, оларға жауап бере алады,

талқылау үшін жаңа тақырыптар ұсына алады. Форумдар бір-бірімен пікір алмасудың тамаша мүмкіндігіне ие болады. Онда адам тәжірибелі мамандардан көмек алып, өзінің жетістіктерімен ортақтаса алады.

Интернетте ортақ мүдделермен біріккен адамдардың көптеген виртуалдық қауымдастықтары бар. Бұлар — қандай да бір форумның төңірегінде топтасқан әдеби клубтар мен үйірмелер және ақыр соңында жүйелік рөлдік ойындарды ұнатушылар. Олардың кейбіреулерінің виртуалдық дүниеге еніп кететіндігі сонша, психологтер интернетке тәуелділік проблемасы туралы айтып жүр, бұл тегін емес. Екінші жағынан, интернет адамның пікірлестер табу мүмкіндігін едәуір ұлғайтады, ал жүйедегі танысудың дағдылы танысушылыққа көшетіні сирек емес.

Жалпы интернет туралы айтқанда оның пайдалы жақтарының көптігіне қарамастан зиянды жақтары да бар екенін ескеру керек. Атап айтқанда, интернетте адам жүйкесіне (әсіресе балаларға) әсер ететін дүниелер де (зорлық-зомбылық, террор т.б.) жеткілікті. Кейбір мемлекеттер интернетке шектеу қоюға әрекет еткенімен ол өзiрге нәтиже берер емес. Дегенмен көптеген мемлекеттер өз мамандары арқылы интернет материалдарын зерттеп, аса қауіпті сайттарды (адам санасын улайтын, экстремизмге үндейтін, мемлекет тұтастығына қауіп төндіретін т.б.) жауып отырады. Дегенмен адам өмірінде интернетті қолданудың шегі үздіксіз ұлғайып келеді. Интернет қазіргі өркениеттің ажырамас ірі бөлігіне айналды. Білім, сауда, байланыс, қызметтер саласына жедел ене отырып, ол қатынас жасау мен оқудың, кәсіпкерлік пен көңіл көтерудің жаңа нұсқаларын туғызады. Интернет тіпті адамдардың дүниеге көзқарасы мен психологиясын өзгертеді. Білім алуда, ойын-сауықтарда, жұмыста компьютерлерді пайдалануға бала кезінен бастап үйренген жастар ақпараттық кеңістікті басқаша түсініп өмір сүреді. Олар үшін әлемнің басқа бөлігіндегі қатарластарымен хабарласып, кез келген мәселе жөнінде қатынас жасау немесе дереу мәліметтер алу тіпті күнделікті үйреншікті іс болып отыр. Интернеттің дамуымен бірге біздің тұсымыздағы әлеуметтік-мәдени ерекшеліктің — жүйелік ақпараттың қажеттері де дамиды. Оның өкілдері үшін интернет өмірдегі дағдылы және ыңғайлы серіктесі болып алған.

Қазіргі қоғам барған сайын компьютерлендіріле түскен қоғамға айналып келеді. Ақпараттық қызметтердің жеделдігі мен сенімділігіне талаптар күшеюде; олардың жаңа түрлері пайда болуда. Ғалымдар жаһандық ақпараттық жүйелердің принципінде жаңа нұсқаларын талдап жасауда. Таяу болашақта жүйелік жобалаудың, өкімшілік қызмет атқарудың және қызмет көрсетудің көптеген процестері толығынан автоматтандырылады.

Виртуалдық мәдени-ақпараттық кеңістікті қалыптастыру аса маңызды жасампаз, нәтижелі механизмдердің бірі. Олардың көмегімен

дүниенің алуантүрлілігі, терең ішкі процестер туралы, дүниежүзілік қауымдастықта ұдайы болып жатқан өртүрлі өзгерістер туралы адамзаттың түсініктері ұлғаяды. Біртұтас мәдени-ақпараттық кеңістік келешекте халықтардың бейбіт өмір сүруге және жасампаздық күш жігерді біріктіруін қамтамасыз етеді.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Ақпараттық құралдар деген не және ол қандай мәселелерді шешеді?
2. XX ғасыр соңымен XXI ғасыр басында АТ (IT) саласында қандай өзгерістер болды?

♦ Тапсырма

1. Төменде келтірілген мәтінмен танысып, интернеттің пайда болуы мен қалыптасуын байқандар.

Интернет тарихынан

Америкалық ғалымдар Ванневар Буш (40-ж.) пен Теодор Нельсон (60-ж.) адамның ой қызметін автоматтандыру әдістерін іздеді. Олар адамды қажетті ақпарат іздеу мен үндеу жөніндегі ауыр еңбектен құтқарғысы келді. Бүгінде біз *сипермәтін* деп атайтынның негізіне осы ғалымдардың идеялары алынды.

Болашақ жаһандық ақпараттық жүйенің теориялық негізін қалауда кибернетиканың — басқару, байланыс және ақпаратты үндеу туралы ғылымның негізін қалаушы америкалық ғалым Норберт Винер маңызды рөл атқарды.

1950 жылдардың соңында АҚШ Қорғаныс министрлігі перспективалы зерттеу жобаларының ARPA (Advanced Research Projects Agency) агенттігін құрды, ол әскери және саяси оқиғаларды компьютерде модельдеумен шұғылданды. Ғалым Джозеф Ликлайдер күш-жігерді компьютерлік байланыс пен желілерді дамыту үстіне шоғырландыру керек екеніне ARPA басшылығының көзін жеткізді. «Адам мен компьютер симбиозы» деген еңбегінде ол болашақ жаһандық желі құрылымын жасады.

60-жылдарда компьютерлік желілер жедел дами бастады. Көптеген әзірлеуші-фирмалар университеттердің, зерттеу орталықтарының, әскери мекемелердің жергілікті жерлері үшін бағдарламалар мен жабдықтар жасады. Алайда түрлі үлгідегі желілер арасында ақпарат беру кезінде сөйкеспеушілік проблемасы пайда болды, компьютерлер бірін-бірі «түсінбеді». Үлкен желілердің кемшілігі – олардың тұрақтылығы төмен болды. Бір учаскенің істен шығуы бүкіл желінің жұмысын толық тоқтататын болды.

ARPA алдына осы проблемаларды шешу міндетін алға қойды. Ғалымдар Поль Барен, Ларри Робертс және Винтсент Серф желілік технологияны одан өрі дамытудың негізіне айналған әдістерді тауып қолдады. 1969 жылы ARPANET желісі құрылды, ол жергілікті және аумақтық желілерді біртұтас жаһандық жүйеге біріктіру үшін негіз болды. Ол бірте-бірте бүкіл Жер бетіне тарады. Желілердің осы алып бірлестігі интернет немесе Желі деп аталады, ал 1969 жыл интернет пайда болған жыл деп саналады.

1976 жылы В.Серф деректер берудің өмбебап хаттамасы — TCP/IP (Transmission control protocol/Internet protocol)-ды жасады. IP атауы желіаралық хаттаманы білдірді. Ол желіаралық коммуникациялар үшін стандартқа айналды, ал оны пайдаланатын желілер Интернет-желілер деп атала бастады.

1990 жылы Женевадағы Еуропалық ядролық зерттеулер орталығының бағдарламашысы Тим Бернерс-Ли бірыңғай гипермәтіндік кеңістік идеясын жүзеге асыратын жүйе жасады. Гипермәтіндік беттерді сипаттау үшін арнаулы тіл

қолданылды, ал оларды желімен жіберу үшін — беру хаттамасы пайдаланылды. Мекенжайларды көрсетудің жаңа әдісі оларды оңай есте сақтауға және интернеттің ақпараттық кеңістігінде керек нәрсені оңай табуға мүмкіндік берді. Сондай-ақ гипермәтіндік беттерді бейнелеудің арнаулы бағдарламасы жазылды. Т. Бернерс-Ли өз жобасын WWW—World Wide Web, яғни, «дүниежүзілік өрмек» деп атады.

Америкалық ғалым Марк Андресен 1992 жылы әзірлеген «Мозаика» графикалық браузері жарыққа шыққаннан кейін интернет кеңінен белгілі бола бастады. Сол уақыттан бастап желілердің өткізу қабілеті артты, түрлі түсті бейнелерді, фотосуреттерді, қолдан салған суреттерді тез беру мүмкіндігі пайдаланылды. Интернетке ғылыми ғана емес, сондай-ақ ойын-сауық ақпараты да келе бастады. Интернетті пайдаланушылар саны бұрын соңды болып көрмеген қарқынмен көбейіп, шектеусіз алуға болатын деректер көлемі ұлғая түсті.

(<http://slovari.yandex.ru/dict/krugosvet>)

2. «Стив Джобс ақпараттық технологиялар дәуірінің пионері» тақырыбына баяндама дайындаңдар.
3. «Адамзат өркениетінің дамуына ақпараттық технологиялар жетістігінің зардаптары» атты пікірталасқа дайындалыңдар.

§ 56-57. АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚОҒАМ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Бүгінгі сабақта:

- ақпараттық технологиялардың қоғам дамуына әсерін білеміз;
- адамзат өркениетінің дамуы үшін ақпараттық технологиялар саласындағы жетістіктердің ықтимал салдарын зерттейміз.

Кілт сөздер:

ақпараттық технологиялар, дәму, гаджеттер ықпалы

Қазіргі әлемде ақпараттық технологиялар өрбір адамның өмірінде маңызды орын алады. Қазір мобильді телефон, планшет, ноутбук барлығы бірге немесе жеке-жеке қолында жоқ адамды елестете алмайсыз. Ақпараттық технологиялар сыртқы, шынайы өмірден бас тартып, оны техникалық құрылғыларға ауыстырған барлық адамдардың өміріне терең еніп кетті. Өрбір қасыңда отырған адамның телефоннан бас алмай немесе құлаққа тығып алып отырған жағдайларымен кездесесің.

Сонымен бұл неге байланысты екенін түсіну керек:

1. Қоғам адам ойының дамуы жолымен ақпараттық технологиялардың дамуын ойлап отырған постиндустриалды жаңа деңгейге көтерілді.

2. Адам еңбегін автоматтандыру.

Егер егжей-тегжейлі қарастырсақ, жаңа технологиялар пайда болып, өмір аса қарапайым және ыңғайлы, жақсы болып отыр.

Мұның мысалы – соның арқасында әлемнің түкпір-түкпіріндегі адамдармен байланыса алатын телефон. Сондай-ақ бұрынғыдай адам еңбегін аса қажет етпейтін, механикаландырылған құрылғылардың

шығарылуы. Адамдар жай жұмысшылар шығаратын өнімді шығара алатын, тіпті одан да жоғары өнімділікке қабілетті құрылғыларды, арнайы машиналарды ойлап тапты. Көптеген елдер, факторларға байланысты тұрғындарға әсер ететін «ақпараттық қоғам» деп аталатын қоғамға көшті. Басылымдарға көңіл бөлу азайып барады, ғалымдардың айтуынша, шамамен 30 жылдан кейін газет, журнал, кітаптар сөрелерден жоғалып кетеді. Мысалы, көптеген Ресей мектептерінде балаларда оқулық жоқ, олар электронды кітап немесе планшетті пайдаланады.

Бір жағынан, ақпаратты электронды түрде сақтау жеңіл өрі ыңғайлы. қоршаған ортаға тигізер зияны аз болар еді.

Ақпараттық технологиялар (АТ) біздің өмірімізге мықтап кіріп алып, өмірімізді жеңілдеткенін де айта кету керек. Экономикалық үрдістерді есептеп шығару үшін қаншама күш жұмсалды, себебі экономикаға ықпал ететін көптеген факторлар қосылады, ал егер бір мекеменің экономикалық үрдістерінің нәтижелерін есептеп шығаратын болсақ, бір өңірдің немесе бүкіл елдің деңгейіндегі есептеулер бірнеше күнге созылып, олардың нақты болуы да күмән келтіреді.

Бүгінгі күні кез келген есептер компьютердің көмегімен орындалады. Сонымен бірге бұл нәтижелер нақты және бірнеше секунд ішінде есептеліп шығарылады.

Банк қызметкерлеріне, экономистерге, есепшілерге, жобалаушыларға көмектесетін бағдарламалар құрылды, ал ғарышты игеру туралы адамзат тек армандай ғана алатын еді. Бұл тізімді шексіз жалғастыра беруге және бүкіл мамандықтарды санап шығуға болады, себебі ақпараттық технологиялар адам өмірінің барлық саласынан орын алды. Компьютер білу – жұмысқа орналасу кезіндегі аса маңызды талап.

Ақпараттық технологиялар ықпал етіп отырған тағы бір саланың бірі – білім беру. Тұтас әлемдік ақпараттық кеңістікке қадам баса отырып, мемлекет білім беру алдына қатаң қиындықтар қойып отыр. Білім беру үрдісінде ақпараттық технологияларды, әдетінше, үш қырынан қарастырады: зерттеу нысаны ретінде, оқыту әдісі ретінде және оқу ісінің құралы ретінде автоматтандыру. Мультимедиа және интернет технологиялардың пайда болуы мен кеңінен таралу ақпараттық технологияларды қатынас, тәрбие, әлемдік қауымдастыққа кірігу құралы ретінде пайдалануға мүмкіншілік береді. Оқыту үрдісінде ақпараттық технологияларға классикалық және қазіргі заманғы бағыттарды енгізу білім беру ісінде ақпараттық технологиялардың жаңа біріккен ұстанымын жүзеге асыру мақсатында негіз болып қызмет атқарады. Оның мәні ақпараттық технологиялар әлеуетін оқыту үрдісіне қатысушылардың: оқушылар мен ұстаздардың жеке бағытта қалыптасуын жүзеге асыруда болып отыр.

Ақпараттық кеңістіктің бұлай құрылуы білім беру үрдісіндегі барлық қатысушылардың психологиялық және кәсіби дайындығын қамтамасыз етуді талап етеді. Қоғам өмірінің түбегейлі күрделенуі, оның техникалық және қоғамдық инфрақұрылымының критерийлерінде қоғамның аса маңызды стратегиялық қоры болып отырған адамдардың ақпаратқа деген көзқарасының өзгеруі шешуші болып отырғаны белгілі болды. Ақпараттық қоғамға өтудің жағымды нәтижесі ең бастысы білім беру жүйесінің ең қысқа мерзім ішінде оның ақпараттық қоғам мұқтаждықтарына бейімделуі үшін қажет болып отырған реформаларды орындауға қабілеттілігіне байланысты. Мектептерде оқушыларға ата-аналары соның көмегімен балаларының сабақ үлгерімін біліп отыратын, электронды күнделік жүргізіле бастады. ЖОО және басқа да оқу орындарында оқытушылар дәрістерді электронды тасымалдаушыға жазып, сондай-ақ тақырыптарды өз бетімен меңгеруге тәжірибе жүргізіліп отыр. Осылайша дәріске қатысуға қажеттілік төмендеп отыр. Дипломдық немесе курстық жұмысты тексеруге өткізе отырып, студент өзінің оқу орнына баратын жолына кететін уақытын және оқытушының уақытын үнемдеп, өзінің жұмысын оқытушының электронды поштасына жіберіп: оқытушы оны тексеріп өзіне ыңғайлы уақытта студентке қателерін, кемшіліктерін көрсетіп, қайта жөндеу үшін жібере алады. Осылайша күндізгі және сырттай оқыту арасындағы айырмашылық кемиді: қандай жағдайда да студент тақырыпты өз бетімен меңгереді. Сондай-ақ қашықтықтан оқытудың да мәні мен маңыздылығын айта кету керек. Мүмкіншіліктері шектеулі адамдарда білім алуға, ойын дамытуға мүмкіншілік туды.

Сонымен бірге ақпараттық технологиялар өртүрлі қылмыстарды, жолдағы ұсақ төртіп бұзушылықтан адам өлімімен байланысты ауыр қылмыстарға дейін ашуға да күшті ықпал етті. Өртүрлі зерттеу жүргізу кезінде қателік жіберу пайызын төмендететін сараптаманың көптеген түрлерін жасауға мүмкіндік беретін, жалғандық детекторы, адамның қай жерде тұрғанын анықтауға қабілетті құрылғылар, бағдарламалар пайда болды. Ақпараттандыру және ішінара автоматтандыру үрдістері полиция қызметінің: оперативтік бөлімшелерден бастап сырттағы қызметпен, заңнамалық және кадр бөлімшелерімен аяқталатын барлық салалаларына енді. Қазіргі кездегі әлемдік педагогикада бүгінгі таңдағы полицей-мамандарды дайындауға да келетін кәсіби дамуының негізгі бағыттары қарастырылып отыр. Қылмысты зерттеу барысында, сондай-ақ медицинада да қателік жіберу пайызы төмендеді. Бұл – ақпараттық технологиялар арқасында жеткен үлкен жетістік.

Қазіргі кездегі ақпараттық технологиялар денсаулық сақтау саласында:

- науқастарды оңтайлы және ыңғайлы есепке алу;

Адам еңбегін автоматтандыру

– олардың жағдайын қашықтықтан бақылау (әсіресе бұл бүкіл организмнің жағдайы мен құрылғының жағдайы туралы ақпарат бере алатын жүрек немесе басқа органдардың импланты болған кезде қолайлы);

– телефон арқылы немесе бейнебайланыс арқылы науқасқа жедел жәрдем көрсетуге (егер науқас алыс ауданда тұрса, жағдайы сын көтермейтін және жедел жәрдем келгенше шешім қабылдау керек болған жағдайда, адамға жету мүмкін емес, мысалы, ғимараттың құлауы және т.б. жағдайларда аса өзекті болып отыр);

– зерттеу нәтижелерін және белгіленген дәрі-дәрмек туралы науқас дерегін толықтай сақтап қалуға;

– диагнозды қате қоюда және дұрыс келмейтін ем қолдануда, белгіленген емнің дұрыстығын бақылап отыруда;

– аса оңтайлы ем жасау жөнінде пікір алысу және бейнеконференциялар мен қашықтықтан дәрігерлік консилиумдар өткізуде;

– кәсіби тәжірибе алмасу, жас мамандарды оқыту және қамқорлыққа алу;

– ең жаңа зерттеулер, медицинадағы жаңалықтар мен зерттеулер туралы ақпарат алу;

– жұмысты тиімді жоспарлау және оны жүзеге асыруды бақылау, сондай-ақ денсаулық сақтау мекемелері әкімшілігінің, экономикалық жоспарлау бөлімінің және кадр бөлімінің жоспардан тыс міндеттерін шешуде;

– дәріханалар қоймасындағы медициналық тауарлардың есебін жүргізу, кіріс-шығыс операцияларын тіркеу, сараптау және болжау, қажетті дәрі-дәрмектің қажеттілігін анықтауда;

– бақылаушы органдарға есеп беру құжаттарын беруге мүмкіншілік береді.

Жоғарыда айтылған ақпараттық технологияларды қолдану әдістерінен көргеніміздей, олар тексеруден бастап клиникалар мен

дәрiханалардағы жұмысты ұйымдастырумен аяқталатын медицинаның барлық салаларын қамтиды. АТ шешетiн мiндеттерге байланысты медицинадағы ақпараттық технологияларды келесiдей сыныпталуын бөлiп көрсетедi:

- медициналық өкiмшiлiктендiру;
- ауруханалық медициналық ақпараттық жүйелер;
- iзденiс жүйелерi;
- диагностикалық зерттеулердi тiркеу жүйесi;
- телемедиалық жүйелер және т.б.

Емделушiлер туралы ақпарат сақталатын (науқас дерегiн, тексеру нәтижелерi), материалдық ресурстар, еңбек ресурстары (маман-дандырылу, машықтану), дәрiлiк препараттар туралы мәлiметтер, диагностика мен емдеу стандарттары, сондай-ақ сараптаушы жүйелер сияқты өртүрлi электрондық базалар маңызды рөл атқарады.

АТ денсаулық сақтау саласына енгiзу бiрден медицинаның бiрнеше iрi мәселелерiн шешуге мүмкiндiк берерi сөзсiз:

- қағаз жұмысы мен есеп берудегi уақыт кетiрудi төмендетедi;
- сөйкесiнше, дәрiгердiң негiзгi жұмысына: диагностика мен емдеуге көбiрек уақыт бөлiнедi;
- емделушi туралы дерекке толықтай және жан-жақты қол жеткiзедi; өртүрлi жағдайларға байланысты өрiптестерiмен кеңесуге мүмкiншiлiк бередi;
- дәрiгерлiк қызмет көрсетудiң сапасын көтерудiң тамаша әдiсмен шетелдiк тәжiрибе алмасуды қамтамасыз етедi.

Медицинаға ең жаңа технологияларды енгiзу үшiн үнемі бұл мiндеттердi шешуге бағытталған қаулылар және нормативтiк-құқықтық актiлер жасалып отырады.

Денсаулық сақтау жүйесiнде ақпараттық технологияларды жаппай қолдану тұрғындарды табысты емдеу көрсеткiштерi мен аурулардың өмiр сүру жасының ұзақтығы және сапасынан көрiнедi.

Өрiне, АТ жағымсыз жақтарынан жағымды жақтары көбiрек. Ең болмағанда, алға ұмтылып, не туралы сөз болып отырғанын түсiнген адамдардың көпшiлiгi үшiн.

1. Дәстүрлi технологияларды пайдаланбас бұрын пайдаланушының ойын-сауыққа, көлемдi ақпаратқа қарау мүмкiндiгi.

2. Уақытты үнемдеу.

3. Компьютерлiк байланыс құралдарын пайдалану арқасында пайдаланушының шығармашылық әлеуетiнiң толықтай жүзеге асуы.

4. Сатып алудың жеңiл жолдары (интернет-дүкендер).

5. Жаңа технологиялар көмегiмен қоршаған орта тазарады. Технизмнен (табиғат шеберхана сияқты) экологиялыққа (табиғат шiркеу сияқты) өту жүрiп жатыр.

6. Интернет пен әлеуметтiк желiлер адамдар арасындағы қарым-қатынаста көмектеседi.

7. Қашықтықтан оқыту.

Жағымсыз жақтарына:

1. Ақпаратты сақтау компьютерлік құрылғылары мен басқа механизмдердің істен шығуы.

2. Қазіргі заманғы қоғам ақпараттық инфрақұрылымға толықтай тәуелді болып отыр.

3. Грамматикалық және синтаксистік жағынан өз ойын білдіру қабілетіне жағымсыз әсер етеді.

4. Денсаулыққа зиянды әсер етуі.

Өкінішке орай, ақпараттық технологиялардың балалардың дамуында басымдылығы олардың дамуына ыңғайлы жағдай тудырмайды, олар баланың жекебасының дамуын тежейтінін айтпай кетуге болмайды. Көптеген балалар өз құрдастарымен қарым-қатынас жасағаннан компьютерлік ойындарға ден қояды: таза ауада ойнағаннан үйде отырғанды; кітап оқып, көрмелерге, театр, мұражайға барудың орнына кино көруді (ойлау қабілетін дамытуға зиян келтіретін фильмдер көру) жақсы көреді. Компьютер немесе планшетпен (смартфон, телефон) отырған балалар ұзақ уақыт бойы қозғалмай қисайған қалпы гаджет бетіне қадалып, үнемі басын төмен түсіріп отырады.

Біріншіден, жақыннан ұзақ уақыт бойы экранға қарау, бұл алыстан көрмеушілікке әкеледі және ұсақ нысандарға қадала қарау көздің құрғауына ұшыратады.

Екіншіден, бұл жасөспірім кезінде қалыптасатын омыртқаның қисаюуына алып келеді. Одан басқа, қазіргі заманғы гаджеттердің көпшілігі адам денсаулығына зиян келтіретін электрмагнитті сәулелер шығарады. Кейбір сарапшылардың пікірінше, «планшет, ноутбук және смартфон қолданушылардың бәрі қатерлі топ қатарына кіреді, әсіресе балалар үшін бұл өте қауіпті. Осылайша қазіргі заманғы гаджеттерді дұрыс пайдаланбау баланың денсаулығының нашарлауына, ақпарат қабылдаудың, ойлау қабілетін қалыптастыруының бұзылуына, «шынайы» қызығушылықтарын ығыстырып шығарып, шығармашылық

Ақпараттық кеңістік

белсенділігін төмендетуге алып келеді: «Интернет қызмет етудің басқа да салаларын, ығыстырып шығарады. Желіде отыру уақытын қысқартуға қабілетсіздік адам өміріне жағымсыз әсер етеді: жұмыстағы, оқудағы үлгерім төмендейді; шаршау жоғарылайды; айналадағылармен қатынас нашарлайды». Баланы шынайы өмір қызықтырмайды, достарымен және туыстарымен қарым-қатынас екінші қатарға шығады, ал ата-аналардың баланың гаджетте отыру уақытын шектеуге талпыныстары негізсіз жағымсыз реакцияларға, баланың селқостығына алып келеді.

Мұндай жағдайларда интеллектуалдық және жекебасының бір-қалыпты дамуы мүмкін болмайды. Мұнан қалай құтылуға болады? Ең алдымен, баланың компьютерде, смартфонмен немесе басқа құрылғымен отыру уақытын қысқарту керек.

Қазіргі заманғы технологияларды дұрыс және шамалап қолдану, шынында, баланың дамуына жағымды әсер етеді және оған уақыттан қалыспауға көмектеседі. Сондай-ақ баланың жүйке жүйесінің дұрыс дамуына әсер ететін нәрсеге тартуға тырысу керек: сурет салу, дәстүрлі оқу, спортпен, музыкамен, бимен, қозғалысты ойындармен айналысу, өртүрлі қызығушылықтар және ең бастысы – адамдармен қарым-қатынаста болуға тарту. Әрбір ата-ана өз баласына көбірек көңіл бөліп, оны қызықтыратындай нәрселермен айналыстыру қажет.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Ақпараттық технологиялар мен қоғам, сендер бұл туралы не ойлайсыңдар?
2. Ақпараттық технологиялардың медицинаға әсері қандай?
3. Ақпараттық технологиялардың білім беру ісіне әсері қандай?
4. Ақпараттық технологиялардың құқық қорғау органдарымен байланысы неде?
5. Ақпараттық технологиялардың қоғамдағы жағымсыз және жағымды жақтарын айта аласыңдар ма?
6. Гаджеттер бала өміріне қалай әсер етеді?

• Тапсырма:

1. Қазіргі әлемде АТ қандайда бір екі салдарларын атаңдар, әрқайсысына мысал келтіріп, көрсетіңдер.

2. «Ақпараттық технология менің өмірімде» тақырыбына эссе жазыңдар.

3. Адам қызметінде төменде берілген АТ деректерін қандай негізде және қандай топтарға бөлуге болады:

- 1) экономикалық қажеттіліктер;
- 2) билікке жету мақсаты;
- 3) өзін қалыптастыруда, өзектілендірудегі қажеттілік;
- 4) бәсекелестік, өмір сүру үшін күрес;
- 5) ұлы идеялар.

4. Дон Валентайн, Secoia Capital технологиялық кәсіпкерлік саласындағы салымшы: «Жаңадан бастап отырған кәсіпкерлердің мәселесі олар өздерінің нақты нені білмейтіндерін білмейді. Сәтсіздіктен кейін ол нақты нені білмейтіндігін түсінеді және жаңадан үйреніп жүргендерді оңай жеңе алады».

Берілген тұжырыммен келісесіңдер ме? Берілген ойдың кеңейтілген сипаттамасын ауыша айтып беріңдер.

§ 58–60. ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМНЫҢ ПЕРСПЕКТИВТІ САЛАЛАРЫ

А. Роботтық техника

Робот техникасы (робот және техника; ағылш. robotics – роботика, роботехника) – автоматтандырылған техникалық жүйені жасаумен айналысатын және өндірісті дамытудың маңызды техникалық негізі болып табылатын қосалқы ғылым.

Роботтық техника электроника, механика, кибернетика, телемеханика, информатика, радиотехника және электртехника сияқты пәндерге сүйенеді.

«Робот техникасы» сөзінің негізіне *робот* сөзін Карел Чапектің «Р.У.Р.» («Россумские универсальные роботы») ғылыми-фантастикалық пьесасы үшін 1920 жылы Чех жазушысы Карел Чапек және оның ағасы Йозеф ойлап тапқан. Онда зауыт қожайыны, алдымен демалыссыз жұмыс істеп, сосын көтеріліп өзін жасап шығарғандардың түбіне жететін көптеген андрондтер шығарып іске қосады.

«Робот» термині жартылай немесе адамның іс-әрекетін толықтай орындайтын адамға ұқсайтын құрылымды білдіреді.

Бүгінгі сабақта:

- ғылымның заманауи тенденцияларының дамуын түсіндіру үшін «гендік инженерия», «нанотехнология», «энергияның балама көздері» ұғымдарын қолданамыз;
- жаңа ғылыми бағыттар жетістіктерінің алуеметтік-экономикалық дамуға әсерін талдаймыз;
- қазіргі заманның жаһандық мәселелерін шешу үшін ғылым мен техниканың заманауи түрлері дамуының маңызын түсінеміз.

Есте сақтаңдар

Робот деп манипулятор (басқарушы) – адам қолының механикалық түрі және бұл манипулятор (басқарушы) арқылы басқару жүйесін айтады.

Өдетінше, адамның қолы сүйектерден тұрса манипулятор шарнирмен қосылған үзбелерден тұрады және адам қолының білезігі сияқты ұстаушымен бітеді. Манипулятордың үзбелері бір біріне қатысты қозғалыста болып, айналдырушы және қабылдаушы қозғалыстарды орындайды.

Робот шешетін міндеттердің күрделілігіне келсек, олар басқарушы құрылғының күрделілігі мен жетілдірілуіне байланысты.

Назар аударыңдар!

Роботтарды үш буынға: өнеркәсіптік, үйлестірушілік және жасанды ой-өресі бар деп бөледі.

Өнеркәсіптік роботтардың алғашқы үлгілері 1962 жылы АҚШ-та жасалды. Бұл роботтар жұмыс істеу барысында өзгермейтін, қатаң

**Кілт
сөздер:**

робот, манипулятор, басқарушы құрылғы, өнеркәсіптік роботтар, бейімделуші, жасанды ой-өрісі бар; жасанды Жер серігі, ұшатын ғарыштық кеме, орбиталық ғарыштық бекет, ғаламшараралық автоматты бекеттер, жоғары технологиялар, нанометр, өзгеріс, тектік өзгеріске ұшыраған организм

бағдарлама бойынша әрекет жасап, қарапайым операцияларды автоматтандыруға арналды. Бұл роботтар қарапайым, арзан, оңай қайта бағдарламаланып, адамды ауыр, біркелкі жұмыста ауыстырып отырды.

Алайда мұндай роботтардың адамның араласуынсыз жұмыс істеуі мүмкін емес болғандықтан оларды өндіріске кеңінен ендіруді қиындатты. Ғалымдар мен инженерлердің бас алмай жұмыс істеуінің нәтижесінде адаптивті роботтар жасап шығарылды. Олардың айырмашылығы әртүрлі жағдайға байланысты өз әрекеттерін өзгерте алуында болды. Осылайша басқарушы нысанның параметрлерін өзгерткен кезде (оның бұрышқа бағытталуы немесе орналасуына), сондай-ақ

қоршаған ортаның (манипулятордың қозғалысы жолында кедергілердің пайда болуы) бұл роботтар сәйкесінше өз қозғалысын жобалай алады. Осыған байланысты бұл адаптивті роботтар өнеркәсіптік роботтарға қарағанда аса күрделі басқару жүйесіне ие болды.

Жасанды ой өрісі бар роботтар өлі де жобаланып жатыр. Олардың негізгі жұмысы – оның өзгерісінің әртүрлі нұсқаларын қарастыру мүмкін болмаған күрделі, ұйымдаспаған ортада мақсатты түрде жүруі. Мұндай робот жалпы тапсырма алып, әрбір нақты бір жағдайда оны орындаудың бағдарламасын өзі жасауы тиіс болды. Егер операция орындалмаса, мұндай робот сәтсіздікті сараптап, жаңа бағдарлама жасап қайтадан талпыныс жасайды.

2017 жылы әлемдегі роботтар саны 10 000 жұмысшыға 69 робот болды. Роботтардың көпшілігі Оңтүстік Кореяда – 10 000 жұмысшыға 531, Сингапурде – 398, Жапонияда – 305, Германияда – 301.

Қазіргі заманда роботтарды қолдану. Білім беру. Әртүрлі жоғарғы және кәсіби білім беру оқу орындарында робот техникалық кешендерді пайдалану АҚШ пен Еуроодақтың ILERT бірлікпен ірі білім беру бағдарламасы негізінде «жобалармен оқу» тұжырымдамасын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Инженерлік білім беруде роботтық техникалық кешендердің мүмкіндігін қолдану бірден бірнеше пәнаралық сабақтар: механика, басқару теориясы, схемотехника, бағдарламалау, ақпарат теориясы сияқты бірнеше пән бойынша бір мезгілде кәсіби машықтануға мүмкіндік береді.

Бүгінгі күні «мобильді робот техник» мамандығы ТОП-50 ең қажетті мамандықтар тізіміне кіріп отыр. 2016–2019 жылдары білім мен ғылымға қажетті роботтар сату көлемі 8 млн бірлікті құрайды деп болжауда.

Өнеркәсіп. Роботтар өндірісте ауыр, энергияға байланысты, қауіпті операцияларды орындауда адамдарды сәтті алмастырып отыр. Роботтар шаршамайды, оларға демалу, су, ауа керек емес. Манипулятордың қатаң бағдарлама бойынша бір қозғалысты бірнеше рет қайталау тән.

Мысалы, роботтарды көлік шығару зауыттарындағы конвейерде қолдану үлкен жетістіктерге жеткізіп отыр. Көлік шығару кәсіпорындарында көлікті құрастыру үрдісі және жартылай шикізатты тасымалдауды роботтар жасап, адамдар оны бақылап қана отыру жоспары жасалды.

Атом және химия өнеркәсібінде роботтар радиокативті және адам үшін қауіпті ортадағы жұмыстарда кеңінен қолданылып отыр.

Үшқышсыз тікұшақ және найзағайдан сақтандыру арқандарымен қозғалу, қонатын құрылғылар үшін автоматтандырылған электр берілгіш желлер (ЭБЖ) жағдайын диагностикалау роботы құрылды.

Әлемнің барлық елдерінің өнеркәсібінде 2016 жылы 1,8 млн робот пайдаланылды, 2020 жылға қарай олардың саны 3,5 млн болады деген болжам бар.

Ауылшаруашылығы өнімдеріне автоматты түрде күтім жасайтын өнеркәсіптік роботтар пайдаланылады.

Көлік. 2025 жылы автопилоты бар толықтай автоматтандырылған жеңіл көліктер саны 600 000-ды құрайды деп болжануда.

Денсаулық сақтау саласында робот техника сүйеніш-қозғалу аппараты қызметі бұзылған адамдарға көмектесетін өртүрлі экзоқаңқа түрінде қолданыс табуда. Медициналық мақсатта адам организміне кіргізіп қоятын ұсақ роботтар: кардиостимуляторлар, ақпарат беруші құрылғылар және т.б. жасалып жатыр. Ресейде алғашқы урология саласында операциялар жасайтын хирургиялық робот кешендері жасалды.

Ғарышкерлік. Роботтар ғарыштық ұшу аппараттарында қолданылады. Айда және Марс сияқты ғаламшарда жүретіндер мобильді роботтар ретінде қарастырылады.

FEDOR робот-андроид (ағылшынша. Final Experimental Demonstration Object Research – орыс тілінде Зерттеудің финалдық эксперименталдық демонстрациялық нысаны.) – халықаралық ғарыш стансысына «Союз МС-14» өуе кемесімен сапар жасады. Ол басқарушы үшқыштың қызметін атқарды. 2019 жылдың 7 қыркүйегінде ұшырылған ғарыш кемесі аппараты FEDOR Жерге аман-есен қонды.

HONDA шығарған ASIMO қадам жасаушы роботы

Әскери сала. Қазірдің өзінде әскери салада қолданылатын алғашқы толықтай автономды роботтар жасалды. Оны тоқтату туралы халықаралық келіссөздер жүргізіле бастады.

Спорт. Роботтар арасындағы бірінші әлемдік чемпионат 1996 жылы Жапонияда өткізілді.

Роботтандырудың әлеуметтік салдарлары. Дамыған елдерде қол еңбегіне ақы төлеу жылына шамамен 10–15% өсіп отыр, ал роботтық техника құрылғыларын қолдану 2–3% ғана. Оның үстіне американдық жұмысшының 1 сағ-тық еңбекақысының деңгейі ХХ ғасырдың 70-жылдарының ортасында роботтың 1 сағ-тық еңбекақысынан асып түсті. Жұмыс орнында адам еңбегін роботпен алмастыру шамамен 2,5–3 жылда таза табыс әкеледі.

Өндірісті роботтандыру арзан жұмысшы күші бар экономикаларды бәсекелестік басымдылығын азайтады және білікті жұмысшы күшінің өндірістен қызмет көрсету аясына кетуіне алып келеді. Келешекте көптеген мамандықтар (жүргізушілер, сатушылар) роботтандырылады.

1990–2007 жылдар аралығында АҚШ өнеркәсібінде пайдаланылған роботтардың бір ғана бірлікке өсуі адамдардың алты жұмыс орнын жоюға алып келді. Мың жұмыс орнына келетін әрбір жаңа робот АҚШ экономикасы бойынша орташа жалақыны орта есеппен жарты пайызға төмендетеді.

Ә. Ғарышкерлік

Ғарышкерлік (грек. – бүкіл әлем – теңізде жүзу өнері, кеме жүргізу) – Жер атмосферасынан тыс навигацияның теориясы мен тәжірибесі ғарыштық кеңістікті автоматты және ұшырылатын ғарыштық аппараттар көмегімен зерттеу үшін, басқаша айтқанда, бұл ғарыштық ұшулар технологиясы мен ғылымы.

Ғарышкерлік тарихы бірнеше онжылдықтарды ғана қамтиды, бірақ осы уақыт ішінде ол бірқатар маңызды кезеңнен өтті. 1957 жылы 4 қазанда Кеңес Одағы әлемде бірінші болып Жердің жасанды серігін ұшырды. Бұл күн Жер тарихындағы жаңа ғарыштық кезеңнің басын ашты. Жер серігі барлық кейінгі ғарыштық техника өсіп шыққан тұқым болды. 1957 жылы 3 қарашада ғарышта өзінің жұмысын аяқтағанға дейін 1958 жылы 14 сәуірде жерді 2370 рет айналған екінші кеңестік жер серігі ұшырылды. Онда ғылыми аппарат орнатылып, Лайка атты итке арналған орын болды. 1958 жылы 31 қаңтарда ғарышқа үшінші Жер серігі – орбитада 8 апта жұмыс істеген америкалық «Экспорер – 1» ұшырылды.

Ресейлік FEDOR
робот андронды

Адамның алғаш рет Айға қонуы

Адамның ғарышты игеруінің келесі кезеңі – ұшырылған ғарыш-кемелер болды. Ғарышкерлер деп ұшқыштар жерге жақын орбитаға ғарышкерлерді жеткізіп, оларды Жерге қайта алып келу үшін жасалған аппараттарды айтады. Ұшу кезінде ғарышкер үшін үйі болатын кемелерде адамның өмір сүруіне қолайлы жағдайлар жасалуы керек. Ғарышкер ұшу үрдісінде кемені өз қалауынша бұруға және орбитаны өзгертуге мүмкіндігі болуы, яғни ұшу кезінде кеме жеңіл қайта бағыт алуы және басқарылуы қажет.

Ғарышқа басқарылатын ұшуды дайындау жұмысы АҚШ пен КСРО да 1958 жылы басталды. Тарихта бірінші болып 1961 жылы 12 сәуірде «Восток-1» ғарышкемесінде адамның ғарышқа ұшуы басталды. Ұшу 108 мин-қа созылды. Осылай ғарышты игеру дәуірі басталды. 1962 жылы 20 ақпанда АҚШ-та австронавт Джон Глен «Меркурий-6 Жерді айналған, бірінші орбиталық ұшуды жүзеге асырды.

1965 жылы 18 наурызда кеңестік ғарышкер Алексей Леонов «Восход-2» кемесінен тарихта бірінші болып ашық ғарышқа шықты.

1969 жылы 21 шілдеде ай экспедициясы аясында америкалық Аполлон – 11 кемесінен Айға алғаш рет адамның қонуы болды (Н. Армстронг).

Бір текті ғарыштық кемелерде бірнеше тәулік бойы жүргізілген экспедициялар Жерге жақын кеңістікті жүйелі түрде игерудің бастауы болды. Оларды басқарған ұшқыштар көптеген маңызды бақылаулар мен ашылулар жасады. Бірақ нақтылы бір кезеңде бұл атмосфера үшін жасалып, бірақ жалғасын таппаған рейстер ғылымды қанағаттандырмады. Ғарыштық кемелердің ұзақ уақыт ғылыми зерттеулер жүргізуге пайдалануға жарамайтын көлемі кіші және өзіне тән ерекшеліктері болды. Бұл үшін ғарышкерлерге ұзақ уақыт жұмыс

Істеу үшін қолайлы жағдай туғызу және оларды өртүрлі ғылыми аппаратурамен қамтамасыз ету қажет еді.

Орбиталық бекеттер осындай ғарыштық үйлер және бір мезгілде ғарыштық зертхана болды. Олардың пайда болуы ғарыш тарихындағы маңызды кезең болды: алғашқы ерлік дәуірінен жай және күрделі күнделікті жұмыстар кезеңіне келді. Бірінші орбиталық бекет 1971 жылы 19 сәуірде орбитаға шыққан кеңестік «Салют-1» болды. 1971 жылы 30 маусымда бортында ғарышкерлері бар ғарышкемесі түйісті. Олардың жұмысы 24 күнге созылды.

Ең бірінші «Салюттен» кейін басқалары да шықты. 10 жыл ағымында ғарышта бірнеше орбиталық бекет жұмыс істеді, ондаған экипаждар оларда көптеген ғылыми зерттеулер жүргізді. Ғарышкерлер болмаған кезде олар Жерден басқарылып отырды.

КСРО дан кейін АҚШ ғарышқа орбита стансысын жіберді. 1973 жылы 14 мамырда орбитаға олардың «Скайлэб» стансысы шығарылды. Оның қызмет істеген уақытында онда үш экипаж болып қайтты.

Ғаламшараралық автоматты стансылар ұшырылды: «Пионер» – Айды, ғаламшараралық кеңістікті, Юпитер мен Сатурнды зерттеу бағдарламасы (АҚШ); «Вояджер» – алып ғаламшарларды зерттеу бағдарламасы (АҚШ); «Маринер» – Венера, Марс және Меркурийді зерттеу (АҚШ); «Марс» – Марсты зерттеу, оның үстіне, бірінші жұмсақ қону (ҚСРО); «Венера» – Венераның атмосферасын және оның үстін зерттеу бағдарламасы (КСРО) және т.б.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Робот техникасы деген не және ол қандай пәндерге сүйенеді?
2. Роботтың құрылымы және оның түрлері туралы не айта аласыңдар?
3. Бүгінгі күні роботтарды пайдалану туралы не білесіңдер?
4. Роботтандырудың әлеуметтік салдарлары қандай?
2. Адамзаттың ғарышты игеруінің кезеңдерін атап айтыңдар және оның мағынасын ашыңдар.

• Тапсырма

Төменде берілген мәтінмен танысып, сұрақтарға жауап беру кезінде пайдаланыңдар.

3. Бірінші жасанды Жер серігінің ұшырылғаны туралы ТАСС хабарынан

Ғылыми зерттеу институттары мен конструкторлық бюролардың үлкен, қауырт жұмысы нәтижесінде дүниежүзіндегі бірінші жасанды Жер серігі жасалды. 1957 жылдың 4 қазанында КСРО-да бірінші жасанды Жер серігі ойдағыдай ұшырылды. Алдын ала берілген деректе зымыран ұшырғыш Жер серігіне қажетті орбиталық жылдамдық секундына 8000 м-ге жуық болуы керектігін хабарлаған. Қазіргі кезде Жер серігі Жер төңірегінде эллипстік траекториялар жасауда, оны күннің шығуы мен батуы кезінде қарапайым оптикалық құралдардың көмегімен байқауға болады...

Адам баласы жасаған бірінші Жер серігінің ойдағыдай ұшырылуы әлем ғылымы мен мәдениетінің асыл қазынасына қосылған аса ірі үлес. Осындай үлкен биіктікте жүзеге асырылатын ғылыми тәжірибенің ғарыш кеңістігінің қасиеттерін танып-білуде және Күн жүйесіндегі ғаламшар ретінде Жерді зерттеу үшін орасан зор маңызы бар.

Правда, 5 қазан 1957 жыл.

4. Ю.А.Гагариннің 1961 жылғы 12 сәуірдегі мәлімдемесінен

«Бірнеше минуттан соң ғарыш кемесі мені әлемнің алыс кеңістігіне алып кетеді. Үшар алдындағы осы соңғы минуттарда не айтуға болады?..»

Тарихтағы осы тұңғыш ұшу сапарына шығуды маған ұсынған кезде бойымды кернеген сезімдер туралы айтудың қажеті бола қояр ма екен? Қуаныш? Жоқ, ол тек қуаныш сезімі ғана емес еді. Мақтаныш? Жоқ, ол тек мақтаныш сезімі ғана емес еді. Мен өзімді аса бақытты сезіндім. Ғарышта бірінші болу, табиғатпен бұрын-соңды болып көрмеген жеке-дара шайқасқа түсу, бұдан асқан арман бола ма?

Бірақ осының ізінше мен өзіме жүктелген орасан зор жауапкершілік туралы ойладым. Адамдардың сан ұрпақтары армандаған нәрсені бірінші болып жүзеге асыру, адамзат үшін ғарышқа бірінші болып жол салу...»

Правда, 18 сәуір 1961 жыл.

Б. Нанотехнология

Қазіргі заманғы электрониканың дамуы құрылғылардың көлемін кішірейту жолымен жүргізіліп отыр. Басқа жағынан алғанда, өндірістің классикалық әдістері құрылғының көлемі азғана кішірейіп, ал экономикалық шығындар едәуір өскенде өзінің табиғи экономикалық және технологиялық шегіне жетеді.

Есте сақтаңдар

Нанотехнология – электроника және басқа да жоғары технологиялы өндіріске келесі логикалық қадам.

Нанотехнология деп аталып отырған әдістер туралы пікірді алғаш рет американдық физик-теоретик, кванттық электродинамиканың негізін қалаушы Ричард Фейнманның 1959 жылы Калифорния технологиялық институтындағы жыл сайынғы Америка физикалық қоғамындағы кездесуде сөйлеген сөзімен байланыстырады.

Назар аударыңдар!

Ол жеке атомдарды бір атомның мөлшерімен тең келетін тетіктің көмегімен механикалық жолмен орнынан ауыстыруға болады деп айтқан. Алынған механизм жеке атомдардан құралған өзінің көшірмесін жинап алады. Қысқа мерзім ішінде осы әдіспен бір-бір жеке атомдарды құрастыру арқылы макрозаттарды жинайтын осындай машиналарды жасап шығаруға болады. Бұл заттарды арзандатуға мүмкіндік береді: мұндай роботтарға (нанороботтарға) энергия мен қажетті молекулалар санын беріп, қажетті заттарды құрастыру үшін бағдарламалар жазып берсе болғаны.

Нанотехнология терминін алғаш рет 1974 жылы Норрио Танигути қолданды. Ол бұл терминмен көлемі бірнеше нанометр¹ болатын заттарды өндіруді атады.

¹Нанометр (грек. *nanos* – ергежейлі және технология) – бұл көзге көрінбейтін аса ұсақ бөлшектерді ретке келтіре отырып, соның ерекшеліктерін алдын-ала белгілеп беру арқылы әлде бір құрылымды құрастыруға қажетті жекелеген атомдарды ыңғайластыра орналастыру. Нанометр дегеніміз бір метрдің миллиардтан бір бөлігі (1 нанометр=10⁻⁹ метр).

Нанобөлшектер – 1 ден 200 ге дейінгі нанометр көлеміндегі бөлшектер.

Нанотехнологиялар:

- 1 нм көлемінде үрдістерді білу және басқару, бірақ өлшемдік тиімділігі іске қосылғанда жаңа қолданысқа мүмкіншілік беретін көлемі 100 нм бір немесе бірнеше өлшемдерді алып тастамайды;
- материалдар мен нысандардың қасиеттерін нанометрлік көлемде пайдалану, (еркін атомдар мен молекулалардың қасиеттерінен, сондай-ақ осы атомдар мен молекулалардан тұратын заттың көлемдік қасиетінен ерекшеленетін) осы қасиеттерді іске асыратын аса жетілген материалдар, құралдар, жүйелер болып табылады.

Назар аударыңдар!

Нанотехнология бақылауда, құрамында көлемі 100 нм ден кем нысандарды жасап, өзгертуді, осының нәтижесінде одан үлкен көлемдегі жүйелерге кіріктіруді жүзеге асыруды қамтамасыз ететін әдістер мен амалдар ретінде анықталады.

Нанотехнологиялардың тәжірибелік жағынан алғанда құру, қайта өңдеу және нанобөлшектермен, молекулалармен және атомдармен манипуляциялау үшін құрылғылар өндірісін құрайды. Нысан бір ғана сызықты көлеммен 100 нм-ден кем болуы міндетті емес – бұл атомдық құрылымдары жеке атомдар деңгейімен шешілетін немесе өздерінің құрамында нано нысандар бар макро нысандар болуы мүмкін.

Нанотехнологиялар дәстүрлі пәндерден сапасы жағынан ерекшеленеді, себебі мұндай көлемде үйреншікті макроскопиялық технологиялардың материямен байланысы жиі қолданылмайды, ал микроскопиялық көріністер, үйреншікті көлемде өлсіз, көбінесе елеулі болады: жеке атомдар мен молекулалардың қасиеті мен өзара әрекеттестігі, кванттық тиімділігі.

Нанотехнология – жаңа, аз зерттелген пән. Алайда, жүргізілген зерттеулер нәтиже беріп отыр. Егер заттың нанобөлшегін алатын болсақ, мүлдем жаңа қасиеттерге ие бола алады. Кейбір материалдардың нанобөлшегі өте жақсы каталитикалық және адсорбциялық қасиеттерге ие. Басқа материалдар оптикалық қасиеттерді көрсетеді, мысалы, органикалық материалдарды аса жұқа пленкаларын күн батареяларын жасап шығару үшін пайдаланады. Мұндай батареялар аса арзан және механикалық жағынан майысқыш болып келеді. Жасанды нанобөлшектерді нанөлшемді табиғи нысандармен – ақуыздармен, нуклеин қышқылдарымен және т.б. өзара әрекеттесуіне қол жеткізуге болады. Нанотехнологияда алдыңғы қатарлы ғылыми жетістіктерді пайдалану оны жоғары технологияларға жатқызуға мүмкіндік туғызады.

Нанометр – (лат. nanos – ең кіші – өлшем, өлшеуіш; орысша белгісі: нм; халықаралық – nm) Халықаралық бірлік жүйесінде метрдің бір

миллиардтық бөлігіне тең (яғни 10–9 м) ұзындық өлшемінің көлденең бірлігі (СИ).

В. Гендік инженерия

Гендік инженерия – технологиялар мен амалдар және әдістердің жиынтығы. Рекомбинантты РНА мен ДНА алу, организмнен геннің (жасушаларының) бөлінуі, ген арқылы басқаруды жүзеге асыру, оларды басқа организмдерге енгізу, ДНК-дан таңдап алынған гендерді жоюдан кейін жасанды организмдерді өсіру.

Гендік (тектілік) инженерия кеңінен алып қараса, ғылым болып есептелмейді, бірақ молекулярлы және жасушалық биология, генетика, микробиология, вирусология сияқты биологиялық ғылым әдістерін пайдаланатын биотехнология құралы болып табылады.

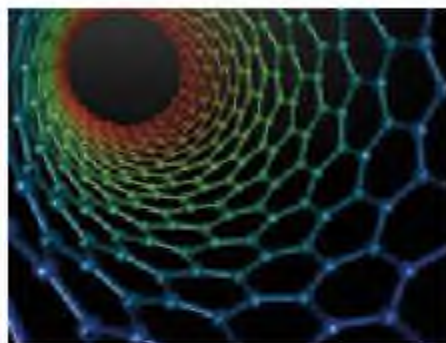
Есте сақтаңдар

Гендік инженерия өзгертілетін немесе генетикалық өзгеріске ұшырайтын организмнің қасиеттерін қалауы бойынша алу үшін қызмет етеді.

Ол молекулярлы клондау техникасын қолдана отырып, генетикалық аппаратқа тікелей араласуға мүмкіндік береді. Гендік инженерлікті қолданудың мысалдары генетикалық түрленуге ұшыраған дөңді дақылдардың жаңа түрі, гендік модификацияланған бактерияларды қолдану жолымен адам инсулинін жасап шығару, ғылыми зерттеулер үшін эксперименталды тышқандардың жаңа тұқымын шығару және т.б. Ауруларды емдеу үшін қайта құрылған ДНК-сы бар бактерияларды пайдалану бойынша эксперименттер жүргізілді.

Бактериялы жасуша микробиологиялық, биосинтетикалық өнеркәсіп негізі болып табылады. Өнеркәсіп өндірісіне қажетті жасушалар нақты бір белгілері бойынша, оның ішіндегі ең бастысы – өндіруге қабілеттілігі, белгілі бір қосындыны – аминқышқылы немесе антибиотик, стероидты гормон немесе органикалық қышқылды синтездеу арқылы таңдап алынады. Кейде, мысалы, мұнай немесе су ресурстарын биоқоспаға немесе жемге қосатын ақуызға айналдырып «ас» ретінде пайдалануға қабілетті микроорганизм болуы керек. Кейде жоғары температурада немесе микроорганизмдердің басқа түрлері үшін өлім қаупі бар заттар бар кезде дамуға қабілетті организмдер қажет.

Мұндай өнеркәсіптік штамдарды алу міндеті өте маңызды, олардың түрін өзгерту және таңдап алу үшін жасушаларға белсенді ықпал етудің – қатты әсер ететін уларды өңдеуден радиоактивті сәулелендіруге дейінгі сан алуан әдістер алынды. Бұл әдістердің мақсаты – гендік, жасушаның генетикалық аппаратын өзгертуге қол жеткізу. Олардың нәтижесі – олардың ішінен ғалымдар қандай да бір мақсатқа сай келетіндерді таңдап алуға тырысатын көптеген мутант-микробтарды алу.

Көміртекті нанотүтікше
ішінен қарау

Химиялық немесе радиациялық мутагенезді алу әдістерін жасау биологияның көрнекті жетістігі болды және қазіргі заманғы биотехнологияда кеңінен қолданылды. Бірақ олардың мүмкіншіліктері микроорганизмдердің өздерінің табиғатымен шектеледі. Олар өсімдіктерде жиналатын бірқатар бағалы заттарды синтездеуге қабілетсіз, адам мен жануарлардың өмір сүруі үшін маңызды заттарды, адам мен жануарлар организмінде синтезделетін бірқатар ферменттерді, пептидті гормондар,

иммунды ақуыздар, интерферондар және аса қарапайым құрылған қоспаларды синтездей алмайды.

«Табиғи материалды» шектеулерін айналып өту үшін ғалымдар жануарлар мен өсімдіктердің жасушалары мен ұлпалардың көмегімен алуға тырысады. Соңғы онжылдықтарда жануардың немесе өсімдік ұлпаларының жеке жасушаларының арқасында бактериялардың жасушалары сияқты организмнен дара өсіп көбеюіне күштеуге болатын әдістер жасалды. Бұл маңызды жетістік болды – жасушалардан алынған өсімдіктер эксперимент жасау үшін және бактериялы өсімдіктер көмегімен алу мүмкін болмайтын кейбір өнеркәсіптік заттарды алу үшін пайдаланады.

Зерттеудің басқа бағыты кодпен белгілеу үшін қажет емес ақуыздарды ДНК-дан гендерді алып тастау және гендердің «қиып тасталған жиынтығымен» осындай ДНК негізінде жасанды организм жасап шығару. Бұл түрлендірілген организмдердің вирустарға қарсы күшін күрт көтеруге мүмкіншілік береді.

XX ғасырдың екінші жартысында гендік инженерлік негізінде маңызды ашылулар мен ойлап табулар пайда болды. Генде «жазылған» биологиялық ақпаратты «оқуға» ұмтылыс табысты аяқталды. Генде организмдегі РНА молекулалары мен ақуыздарды, оның ішінде, ферменттерді синтездеу үшін ақпарат-нұсқаулық бар. Жасушаны жаңа, өзгеше заттарды синтездеуге күштеу үшін онда ферменттердің сәйкес келетін жиынтығы синтезделуі керек. Ал бұл үшін ондағы гендерді мақсатты түрде өзгерту қажет немесе оған жаңа гендер енгізу керек. Тірі жасушалардағы гендерді өзгерту – бұл, мысалы, мутагендердің – химиялық улардың немесе сәулелердің әсері арқылы болатын мутация. Бірақ мұндай өзгерістерді бағыттауға болмайды. Сондықтан ғалымдар адамға қажетті жаңа, белгілі бір гендерді жасушаларға енгізу әдістерін жасауға талпынысты күшейтті.

Қазіргі кезде гендерді синтездеу үрдісі өте жақсы қойылған, тіпті белгілі дәрежеде автоматтандырылған. Өртүрлі нуклеотидты ретті синтездеу бағдарламаларын салып қоятын ЭВМ жабдықталған арнайы

аппараттар бар. Мұндай аппарат ұзындығы 100–120 азотты негіздегі ДНК кесіндісін синтездейді.

Өсімдіктер мен жануарлардың тұқымқуалаушылық аппаратына дайын генді енгізуге байланысты қиындықтар туындады. Алайда табиғатта бөгде ДНК (вирустың немесе бактериофагтің) жасушаның генетикалық аппаратына қосылып, оның ауыспалы тетігінің көмегімен «өз» ақуызын синтездей бастайтын жағдайлар байқалды. Ғалымдар бөгде ДНК енгізу ерекшеліктерін зерттеп, генетикалық материалды жасушаға енгізу ұстанымын пайдаланды.

Егер түрлендірулерге біржасушалы организмдер немесе көпжасушалы өсімдіктердің жасушасы тартылса, онда бұл кезеңде клондау басталады, яғни түрлендіруге ұшыраған организмдер мен олардың ұрпақтарын (клондары) таңдап алу.

Гендік инженерияны адамға қолдану тұқымқуалаушылық ауруларды емдеуге қолдануға болар еді. Алайда техникалық жағынан науқастың өзін емдеу мен оның ұрпақтарының геномын өзгертуде елеулі айырмашылықтар бар.

Жануарлардың жаңа гендік инженерлік тұқымын шығаруға қарағанда, ересек адамның геномын өзгерту күрделірек, себебі берілген жағдайда бір ғана жұмыртқа жасушасын ғана емес, қалыптасып қойған көптеген жасушалардың геномын өзгертуді қажет етеді. Бұл үшін жасы үлкен адам жасушаларының елеулі пайызына кіруге қабілетті вирустық бөлшектерді, оларға өзінің тұқымдық ақпаратын қоса отырып пайдалану керек. Организмде вирустық бөлшектердің көбеюін бақылау мүмкіндігі бар.

Генотерапияның көмегімен келешекте адам геномын өзгерту мүмкін болады. Қазіргі кезде адам геномын өзгертудің тиімді әдістері приматтарда сыналып, жасау сатысында тұр. Маймылдардың генетикалық инженериясы елеулі қиыншылықтарға кез болды, алайда 2009 жылы эксперименттер табысты аяқталды. Маймылдың ересек аталығын алыстан көрмеуден емдеп шығу үшін гендік-инженерлік вирусты векторды табысты қолданғаны туралы мақала жарияланды; алғашқы генетикалық түрлендіруге ұшыраған примат ұрпақ әкелді (түрлендірілген жұмыртқа жасушасынан өсірілген).

2016 жылы АҚШ-та ғалымдардың бір тобы аурудың гендік модификацияға (түрлендіруге) ұшыраған жеке иммундық жасушаларының көмегімен обыр ауруын емдеу әдісін сынап көруге рұқсат алды.

Білімдеріңді тексеріңдер

1. Нанотехнология деген не? Оның пайда болуын кіммен байланыстырады?
2. Нанотехнологиялар қайда қолданылады?
3. Гендік инженерлік ұғымына анықтама беріңдер.
4. Гендік инженерлікті қолдануға мысалдар келтіріңдер.

IV БӨЛІМ БОЙЫНША ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл білім мен ғылымның дамуы бөлімін оқытуда:

- адамзат тарихындағы білімнің орны айқындалды;
- өркениеттің даму барысында жазу мен кітап басудың рөлі көрсетілді;
- мектеп пен жоғары білім беру жүйелерінің пайда болуы мен қазіргі күнге дейінгі даму кезеңдері мен тарихы баяндалды;
- ғылыми-техникалық прогрестің тарихи кезеңдері қаралып, оның қазіргі өркениеттің дамуындағы рөлі анықталды;
- ғылыми-техникалық прогресс пен қазіргі заманғы жаһандық проблемалардың өзара байланысы ашылды;
- заманауи ғылыми технологиялар мен олардың әлемдік қауымдастықты дамытудағы орны және қазіргі ғылымның қарқынды дамитын салалары көрсетілді.

Автономия (грекше: autos – өзі, nomos – заң, тәуелсіздік) – мемлекет аумағында жинақы, топтасып өмір сүретін әлеуметтік қауымдастыққа берілетін ішкі өзін-өзі басқару мүмкіншілігі немесе мемлекеттік билікті өзінше жүзеге асыру.

Ақпараттық қоғам – өндіріс пен ғылыми-техникалық және басқа ақпаратты қолдануды қоғам дамуының басты факторы ретінде қарастыратын әлеуметтік және футурологиялық тұжырымдама; өндірістің жоғары деңгейімен және ақпарат пен ақпараттық қызметтер мүддесімен сипатталатын қоғам.

Апартейд – нәсілдік кемсітудің ең ауыр түрі. Қандай нәсілге жататынына, әлеуметтік-экономикалық және азаматтық құқықтарының қандай екендігіне қарамастан, тіпті жер аумағынан оқшаулап тастауға дейін баратын белгілі бір халық топтарын құқықтарынан айыру деген мағынада.

Бұқаралық ақпарат құралдары – мерзімді басылымдар, радио-және телебағдарламалар, киноқұжаттар, аудиожазбалар және мерзімді немесе қолжетімді телекоммуникациялық желілердегі (Интернет және басқалар) WEB- парақшаларды қосқанда бұқаралық ақпараттың көпшілікке үзіліссіз таратылуының басқа түрлері.

Ген – материалдық мұрагерлікті жеткізуші, мұрагерлік ақпарат бірлігі, аталмыш хромосоманың белгілі бір аймағында жаңғыртуға және орналасуға қабілетті; тұқым қандайда бір ұрпақтар белгісін немесе организмнің ерекшеліктер сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Геномдық – жануарлардың немесе өсімдіктер клеткаларының дара жинақталған гендерінің жиынтығы.

Декларация – мемлекеттік саясат пен құқықтық, қалықаралық қарым-қатынастардың негізгі принциптерін салтанатты түрде жариялайтын құжат;

Диктатура – *бір адамның (диктатордың) немесе адамдар тобының билікке толық ие бола отырып, елді басқаруы.*

Диссидент – ешқандай дінді ұстанбайтын, мемлекеттік идеологиямен келіспей, ресми билікке қарсы шыққан адам.

Диверсификация – шаруашылық қызметті жаңа салаларға қолдану (өнім түрлерінің, көрсетілген қызмет түрлерінің, т.б. ұлғайтылуы). Диверсификация өндірістің салаларлық деңгейде шоғырландырылуымен және шаруашылықты қайта құрудың құрылымдық жайымен байланысты, ол әсіресе Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін дамыды.

Дискриминация – қандай да болсын адамдардың, ұйымдардың немесе мемлекеттердің нәсілі, ұлты, жынысы, қай мемлекеттікі екендігіне, мүлік жағдайы, саяси және діни сенімдеріне қарай оларды құқықтарынан, артықшылықтарынан біле тұра шектеу немесе айыру.

Инфляция – қатынас жасау саласында қағаз ақшаның шектен тыс көбейіп кетуі, ол осы ақшалардың орынсыз және шектен тыс көп басып шығарылуынан туындайды. Сонымен қатар тауарлар мөлшерінің деңгейі төмендеп кетуі салдарынан да болуы мүмкін. Инфляция салдарынан баға өседі, нақты жалақы құлдырайды, жинақ ақшалары құнсызданады.

Инфрақұрылым – өндіріске қызмет ететін (өндірістік инфрақұрылым – жолдар, каналдар, суқоймалары, порттар, көпірлер, аэродромдар, қоймалар, көлік, байланыс және т.б.) және қоғамның өмір сүру жағдайларын (әлеуметтік инфрақұрылым – білімі, денсаулық сақтау, ғылым және т.б.) қамтамасыз ететін шаруашылық салаларының кешені.

Индустрияландырудан кейінгі қоғам – қоғамдық даму сатысы – онда ғылым мен білім жетекші рөл атқарды. Индустрияландырудан кейінгі қоғамда өндіріс құралдарын иемденетін меншік тәртібі енеді. Дәстүрлі жекеменшік өзінің маңызын жояды, ал оның орнына зиялылық меншігі, адамның ақыл-ой еңбегіне негізделген меншік келеді.

Индустриалдық қоғам – қазіргі замандағы дамыған қоғамдардың шығуын және сипатын айқындауда қолданылатын, оларды дәстүрлі қоғамдардан бөліп көрсететін, капиталистік қоғаммен қатар аталатын екі негізгі категорияның бірі – өнеркәсіпті қоғам деген ұғымды білдіреді.

Иммиграция – бір мемлекет азаматтарының екінші бір мемлекетке тұрақты мекендеуге көшіп келуі.

Коррупция – мемлекеттік және саяси қайраткерлердің, лауазымды тұлғалардың сатылуы, сатып-алынуы.

Либерализм (лат. *liberalis* – “еркін”) – ең жоғарғы құндылық ретінде жеке еркіндікті ұстанатын идеология. Либерализмнің өлеуметтік-саяси теориясы қоғамдық және мемлекеттік құрылымның демократиялық принциптеріне негізделеді, өлеуметтік, саяси, экономикалық қатынастардың зорлық-зомбылықсыз түрлерін ұстанады, тұлғаның еркін дамуын шектемейтін және әрбіріне мемлекеттік-құқықтық қорғау, адам құқығы мен азамат бостандығын сақтау кепілдігін беретін қоғам құруды көздейді.

Ресурстар – тұтыну қажеттіліктеріне арналған адамдардың иелігіндегі материалдық және материалдық емес мүмкіндіктер.

Ресурстардың шектеулігі бұл қоғамдағы шексіз тұтыну мен оның өсіп отырған қажеттілігін толық қамтамасыз етуге мүмкіндік жетпейді дегенді білдіреді. Ресурстардың шектеулілік фактысы экономиканың пайда болуы мен дамуы үшін маңызды болып табылады.

Римдік құқық – Ежелгі Рим мен Византия империясында б.з.б. VIII ғ. және б.з. VI ғ. дейін сүрген құқықтық жүйе.

Санкция – халықаралық құқықта – халықаралық міндеттемелерін немесе халықаралық құқықтарды бұзған жағдайда мемлекетке қолданылатын ықпал ету шаралары.

Сегрегация – нәсіл кемсітушіліктердің бір түрі, ол өңі қара адамдарды және (түсті халықты) ақ түсті халықтардан күшпен бөлу, олардың бір жерде тұруына, бір көлікпен жүруіне, демалыс пен көңіл көтеру орындарына бірлесіп баруына тыйым салу дегенді білдіреді.

Сепаратизм – бөлініп шығуға, оқшаулануға тырысушылық.

Суверенитет – мемлекеттің ішкі және сыртқы саясаттағы саяси тәуелсіздігі.

Суннизм – исламдағы екі бағыттың бірі. Сүннетке мойынсұнып, оны қолдап-қуаттаушы ағымның атауы.

Сүннет – шариғат заңдарының қайнар көзі. Ол Мұхаммед пайғамбардың іс-әрекеттері мен өсиет-тұжырымдарынан тұрады.

Сатьяграха – М. Ганди ұсынған, Үндістандағы тәуелсіздік үшін күреске күш қолданбай, ымыраласпай және азаматтық еркіндік формасы арқылы жетудің өдісі.

Ұлттық-мәдени бірлестіктер – өз этникалық өзгешеліктерін, тіл, білім беру және мәдениетінің дамуын сақтау мәселелерін өз бетімен шешу мақсатында ерікті түрде өздері ұйымдасып, құру негізінде өздерін белгілі бір этникалық қауымдастықтарға жатқызатын азаматтардың бірлестігі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона / Под ред. Ю.Хайдекинга. Ростов-на-Дону, 1997.
2. Бузов В.И. История современного Востока XX-XXI вв.: страны и правители. Ростов-на-Дону, 2008.
3. Варламова Т.К. Политики и правители. М., 2001.
4. Исторический энциклопедический словарь. М., 2010.
5. Мачин И.Ф. История политических и правовых учений: учебное пособие. М., 2009.
6. Мировая политика и международные отношения / Под ред. Ю. Косова. Спб., 2012.
7. Новейшая история стран Европы и Америки. XX век: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: в 3 ч. / Под ред. А.М. Родригеса и М.В. Пономарева. М., 2001.
8. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: в 3 ч. / Под ред. А.М. Родригеса. М., 2001.
9. Рыжов К.В. 100 великих изобретений. М., 2000.
10. Садыков Т.С., Каирбекова Р.Р., Тимченко С.В. Всемирная история (1945 — 2014 гг.). Учеб. для 11 классов. 3 изд. Алматы, 2015.
11. Системная история международных отношений в двух томах. Т.2. Отв. ред. А.Д. Богатуров. М., 2009.
12. Сыров В.Н. Обществознание. Старшая школа. Раздел “Человек как творение и творец культуры”: учеб. пособие. М., 2014.